

Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований
им. В.И. Абаева – филиал Федерального государственного бюджетного
учреждения науки Федерального научного центра «Владикавказский
научный центр Российской академии наук»

Л.Л. ШТЕДЕР

**ДНЕВНИК ПУТЕШЕСТВИЯ
ИЗ ПОГРАНИЧНОЙ КРЕПОСТИ МОЗДОК
ВО ВНУТРЕННИЕ МЕСТНОСТИ КАВКАЗА,
ПРЕДПРИНЯТОГО В 1781 ГОДУ**

ВЛАДИКАВКАЗ 2016

ББК 63.5(2)
Ц 56

Печатается по решению Учёного совета СОИГСИ ВНЦ РАН

Штедер Л.А. «Дневник путешествия из пограничной крепости Моздок во внутренние местности Кавказа, предпринятого в 1781 году» / Сост. Г.И. Цибиров. – Владикавказ: СОИГСИ ВНЦ РАН, 2016. – 368 с.

ISBN 978-5-91480-271-1

Составление, вводная статья и комментарии **Г.И. Цибирова**
Перевод с немецкого языка **Л.М. Иванова**
Перевод на осетинский язык **Цоцко Амбалова**

Тексты Дневника публикуются в редакции переводчиков.

Для специалистов и широкого круга читателей, интересующихся историей народов Кавказа.

ББК 63.5(2)

ISBN 978-5-91480-271-1

© СОИГСИ ВНЦ РАН, 2016
© Цибиров Г.И., составитель, 2016

Neueste Nordische
Beyträge

zur

physikalischen und geographischen Erd- und
Völkerbeschreibung, Naturgeschichte
und Oekonomie.

Dritter Band.

St. Petersburg und Leipzig,
bey Johann Zacharias Logau 1796.

Предисловие

Российское правительство задолго до присоединения Северного Кавказа к России предпринимало меры по исследованию различных вопросов, связанных с экономикой, природными ресурсами, историей и культурой региона, в том числе по изучению путей сообщения между севером и югом Кавказа. Для составления военно-стратегических карт, необходимых для определения наиболее удобной и краткой трассы — будущей Военно-Грузинской дороги, правительство привлекало военных специалистов, многие из которых оставили свои заметки и наблюдения.

Для истории Осетии большой интерес представляют сведения из дневника офицера русской армии Леонтия Леонтьевича Штедера¹, побывавшего в осетинских обществах в 1781 году. «Дневник путешествия из пограничной крепости Моздок во внутренние местности Кавказа, предпринятого в 1781 году» Л. Л. Штедера был впервые опубликован в 1796 году академиком П.-С. Палласом на немецком языке в издававшемся им

¹ О нем: Герман И. И. Журнал кампании по Кавказской линии 1790 г. от 22 сентября по 30 число // Отечественные записки, ч. 24. 1825. С. 358; Глиноецкий Н. Г. История русского Генерального штаба. Т. I, СПб. 1883; Косвен М. О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке // Кавказский этнографический сборник. Вып. 1. М., 1955. С. 284

журнале «NeueNordischeBeiträge»¹. Отдельной же книгой Дневник вышел в 1797 году. Часть материала, относящегося к осетинам, была издана на русском языке Г. А. Кокиевым.² Материалы Л. Л. Штедера об осетинах включены и в книгу Б. А. Калоева «Осетины глазами русских и иностранных путешественников»³. Работу Л. Л. Штедера с немецкого языка на осетинский в своё время перевёл Цоцко Амбалов, но издать не успел. Перевод хранится в Научном архиве Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований.⁴

Биографические сведения о Л. Л. Штедере очень скудны. Не установлены даже даты его рождения и смерти. Известно лишь, что родом он из Пруссии, в 1772 году был приглашен на российскую службу и тогда же вступил во жатым колонн в Генеральном штабе. Здесь он был произведен в прапорщики. В 1777 году Штедер, в чине поручика Генерального штаба, был назначен на Кавказскую линию и принимал участие в строительстве новых крепостей. На Кавказе провел более пятнадцати лет. С 1779 по 1792 год Штедер неоднократно участвовал в различных сражениях и

¹ Труд Л. Л. Штедера известен под следующими выходными данными: 1) Tagebuch einer Reise, die im Jahr 1781 von der Jrenzsetzung Mosdok nach dem inner Gaucasus unterhommen Worden // Neue Nordische Beiträge. VIII. 1796; 2) Tagebuch einer Reise die im Jahr 1781 von der Granzfestung Mozdok nach dem Innern Caucasus unternommen worden. Pallas // Neuenordische Beiträge. Band VII ist. Petersb.-Leipzig, 1797.

² Осетины во II половине XVIII века по наблюдениям путешественника Штедера. Документ подготовил к изданию и снабдил введением проф. Г. А. Кокиев. Орджоникидзе, 1940

³ Осетины глазами русских и иностранных путешественников (XIII-XIX вв.). Орджоникидзе, 1967. С. 27-70

⁴ НА СОИГСИ. Литературный отдел. Ф. 10, оп. 1, д. 3, 4, 5. В 1993 г. К. Ц. Гутиев подготовил текст перевода и опубликовал на страницах журнала «Мах дуг» (1993, №№ 1, 2, 3, 4)

экспедициях в составе русских войск на Кавказе. В 1791 году под командованием генерала Гудовича принимал участие в боях за взятие крепости Анапы. В реляции о штурме крепости его имя упомянуто в числе особенно отличившихся воинов. В 1781 году он был командирован в горные районы Центрального Кавказа для исследования путей сообщения через Главный Кавказский хребет. Результатом этой поездки и явился его «Дневник путешествия...»

После поездки в Петербург в 1782 году Штедер вновь был направлен в Закавказье — для осмотра дорог в Анатолию. Сведения об этой поездке Штедера зафиксировал П. Г. Бутков: «В 1783 году устроена была по Тереку дорога в Грузию, дивизионный квартирмейстер Штедер осматривал путь, ведущий с линии Кавказской прямо в Имеретию, через Кавказские горы.¹

А. А. Штедер был снабжен подробной инструкцией, согласно которой должен был составить военную топографическую карту. Проводя географическое обследование Осетии, Штедер не мог не заметить большого стратегического значения горной Осетии, по территории которой пролегли перевальные дороги и указывал на то, «как вообще Кавказ заслуживает большего внимания, так в особенности и Осетия имеет значение, так как она близка нам и важна для сношений с грузинами».

По определению профессора Г. А. Кокиева, «Дневник» Штедера характеризует Осетию второй половины XVIII века в географическом, этнографическом и социально-экономическом отношениях.² Несмотря на получен-

¹ Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа. СПб., 1869. Т. П. С. 133

² Осетины во II половине XVIII века по наблюдениям путешественника Штедера. С. 5

ные сведения о природных богатствах Осетии в результате секретных геолого-разведывательных экспедиций Степана Вонявина и Афанасия Батырова, российское правительство не переставало интересоваться их изучением и использовало любую возможность, чтобы уточнить или дополнить эти сведения. Отвечая на эти запросы, Штедер указывал, что «минералы, которыми богата Осетия, дают большие надежды на эту местность, и я могу указать богатые свинцовые и серебряные руды, которые могут приносить большие доходы».

Материалы по этнографии осетин, содержащиеся в «Дневнике...» представляют большую научную ценность. Штедер, хорошо изучивший жизнь осетин, особо подчеркивал их трудолюбие, широкое распространение различных промыслов и ремесел. «Они склонны к работе, — пишет он, — в особенности женщины постоянно заняты; они заботятся обо всей одежде, о домашнем хозяйстве, о жатве, сборе плодов, дровах и грязной работе. Мужчины, напротив, занимаются седельной сбруей, обработкой земли, пахотой, ремеслом кузнеца, каменщика и строителя, приготовлением пороха, выделкой из кожи ремней и обуви, охотой и войной». Много трудов и забот требовало у осетин и занятие земледелием в горах, «где неплодородная почва, простиравшаяся далеко вокруг, не могла обеспечивать их скудного пропитания». Л. Штедер считал, что вхождение Осетии в российское правовое поле могло значительно улучшить экономическое развитие Осетии. По его мнению, «народонаселение увеличилось бы прямо на глазах, если бы русские законы препятствовали раздорам, свирепствующим среди этого народа». Штедер указывал, что «горцы — народ здоровый, сильный, проворный и трудолюбивый — могли бы стать

вдвойне более многолюдными и хорошими подданными, если бы имели законное государственное устройство». Характеризуя жизнь осетин, Штедер отмечал наличие в осетинских обществах социальных противоречий. Он также отмечал, что осетинская политическая элита получала поддержку от знати соседних народов. Так, у южных осетин «старшины состоят на службе у соседних (грузинских. — Г. Ц.) князей, с помощью которых они и получили свое превосходство над другими», а феодалы в Северной Осетии находили поддержку у кабардинских князей». Штедер стал одним из первых представителей российской администрации на Кавказе, который не только записывал наблюдаемые события, но активно в них участвовал. В частности, в «Дневнике...» упоминается имя молодого кабардинского князя Мисоста, который «отнимал у них (осетин. — Г. Ц.) пошлины». После решительных мер, принятых Штедером в отношении этого князя, последний бежал, а авторитет Штедера, как официального представителя русской власти, в среде осетин намного возрос, и старшины большинства сел стали все чаще обращаться к нему с жалобами на представителей знати, притеснявшей народ.

Во время пребывания там Штедера в Дигории развернулась борьба между крестьянами и знатью. Приняв на себя роль посредника в переговорах между старшинами и крестьянами с одной стороны и баделятами — с другой, Штедер, как представитель российской власти старался разрешить конфликт. Как указывал. Г. А. Кокиев, Штедер «предупредил неминуемое истребление баделейт восставшим народом»¹. Переговоры между сторонами закончились договором, главные статьи которого Штедер приво-

¹ Там же. С. 23

дит в своем «Дневнике...». В первом пункте договора баде-
лята вместе со всем дигорским народом должны были при-
нести клятву на верность России. Подчеркивая важность
этого пункта, Штедер обращает особое внимание на то, что
через Дигорию для России «была установлена свободная
и до сих пор нам не известная связь с Имеретией через
горы». Однако договор, заключенный между дигорскими
крестьянами и баделятами, не был реализован.

Во время своего пребывания в Осетии, Штедер глу-
боко вникал в жизнь осетин. Особенно тепло отзывался
он об их гостеприимстве, отмечая, что своего «гостя осе-
тин защищает как самого себя и погибает скорее сам, чем
уступит врагу его тело».

Штедер одним из первых дал описание вооружения
осетин. «Их оружие, пишет он, — состоит из длинного
крымского или черкесского ружья..., из легкой хорошей
сабли, которая более прямая, чем изогнутая; из кинжала
и ножа на ремне. Они имеют на груди кафтана от 5 до 8
патронов в деревянных или костяных трубках и большую
деревянную, обитую кожей пороховницу». Он отмечает,
что — осетины свое оружие хранили особенно бережно и
содержали его всегда в чистоте.

А. Л. Штедер, хорошо знавший военное дело, высоко
оценивал военную организацию и тактику боя у осетин.
Особо обращал автор внимание на то, что когда несколь-
ко осетин «находятся вместе, то они стреляют друг за дру-
гом, а не все вместе и выжидают, когда другой снова заря-
дит свое оружие... Они умеют так выгодно пользоваться
гористой местностью, что 10 человек могут защищаться
против 100... При обороне они стойки и, при наличии за-
щищенного места, упорны; если же они окружены, то де-
рутся как отчаянные».

В «Дневнике...» встречаются и критические замечания Штедера в адрес той политики, которую проводили представители администрации на Кавказе. Он считал «простым» предрассудком утверждения о том, что отношения горцев с русскими никогда не будут «безопасными». В недоверчивом отношении горцев-осетин к представителям российской власти Штедер обвинял последних: «Наше собственное поведение является причиной многих неприятностей». Нелицеприятно отзывался Штедер и о работе Моздокской духовной школы. Он говорит, что «их (осетин. — Г. Ц.) следовало бы учить не только молиться по псалтырю, но и другим более полезным вещам...», для чего считал полезным создавать школы.

Дневник...» Л. Л. Штедера представляет собой всестороннее описание быта и нравов осетин. Содержащийся в нем богатый историко-этнографический материал является ценным источником для изучения хозяйственных занятий и социальных отношений осетин второй половины XVIII века.

В качестве дополнения к «Дневнику...» Штедера мы сочли возможным опубликовать два документа в Приложении: Рапорт капитана Штедера о крестьянском движении в Дигории и присоединении Западной Осетии к России и Договор между крестьянами и феодалами, достигнутый в ходе крестьянского движения в Дигории, в изложении капитана Штедера¹.

¹ Русско-осетинские отношения. Сборник документов в двух томах. Под ред. М. М. Блиева. Т. П. Орджоникидзе 1984.

**ДНЕВНИК ПУТЕШЕСТВИЯ ИЗ ПОГРАНИЧНОЙ
КРЕПОСТИ МОЗДОК ВО ВНУТРЕННИЕ МЕСТНОСТИ
КАВКАЗА, ПРЕДПРИНЯТОГО В 1781 ГОДУ**

Это путешествие имело целью исследовать среднюю часть Кавказа, в особенности пути в Грузию и Имеретию, составить военно-географическую карту, склонить горцев к расселению на равнинах (в степи) у гор и предпринять исследование в области минералов.

Я вышел на этот раз раньше, чтобы при вступлении в горы быть менее зависимым от разлива рек. Вследствие таяния снега и льда в высокогорье здешние реки в середине мая и начале июня так разливаются, что все они как бы шутя срывают непрочные мосты, затопляют дороги вдоль долин и делают недоступными все переходы и проходы. И путешественникам остается только карабкаться по нескольким опасным и трудным тропинкам у скал и высокогорья.

С командой из 50 казаков и нескольких переводчиков я переправился на пароме у Моздока через Терек, намереваясь идти в Грузию прямо через Малую Кабарду. Пришедшая тогда весть о том, что якобы вблизи Моздока появилась группа разбойников-чеченцев, немного изменила этот план. Я попытался представить себе убежища и обходные пути этих разбойников, которые нам так мало известны. Они полагаются на скорость своих коней; свободные в пустынной степи и не боящиеся погони, всегда уверенные из-за нашего недосмотра в успехе своей проделки, они уводят людей и скот и тут же скрываются в лесу, своем обычном пристанище. Дело в том, что крепость Моздок с юга и востока окружена густым лесом, который составляет в среднем свыше 200 саженей. Вместе с камышом и малыми озерами он являет собой огромней-

шую глухомань и наилучшее пристанище для этих разбойников. И хотя теперь при выходе дороги по левой стороне (ибо другая идет вправо; южнее, между Терекком и болотам) находится небольшой заброшенный редут, называемый карантинном, и хотя он сам по себе имеет надежное расположение, то даже из-за находящейся перед ним возвышенности он не дает обзора в степь.

Гораздо полезнее было бы продвинуть его на высокий угол на версту к югу, где сближаются друг с другом выходы из леса.

Здесь был бы обзор открытым, прикрыты обе дороги (оба выхода,) и расположение стало надежным и удобным благодаря крутому берегу и упирающемуся в него озеру. 50 хорошо оснащенных казаков были бы достаточным отрядом, чтобы предотвращать разбойные нападения.

Эта противоположная южная степь по Тереку находится намного выше и более плодородна, чем северная, которая в июне уже совершенно высыхает, в то время как южная еще в сплошной зелени. Главная причина этого явления заключается в том, что северная степь песчана и без орошения, а противоположная, с хорошим черноземом, получает больше влаги с гор.

Чтобы в соответствии с намерением обеспечить себя кабардинскими проводниками, я последовал обычной дорогой в Грузию, которая ведет к Ахловским и Мударовским кабакам (поселениям). Здесь мне подтвердили слух о набегах чеченцев, которые прошлой ночью напали на некоторых пастухов овечьих стад, зашедших чуть дальше. Общепринято, что кабардинцы и чеченцы — враги; но поодиночке и с целью грабежа и участия в дележе они иногда тайно поддерживают друг друга. Для уверенности, чтобы по возможности исключить предательство кабардинцев, я взял с собой вместе с несколькими переводчи-

ками молодого князя Темрука, твердо намереваясь с моей маленькой командой подкрасться как можно ближе к поселениям чеченцев вдоль подступов. Для осторожности, скорости и с целью предотвращения неожиданностей для моего дела, я нашел хороший выход; команда с большим количеством людей, считал я, могла бы быть раньше открыта, привлечь большее внимание и быть подверженной многим препятствиям.

Между обеими горами — Беланча и Ахловское, — которые проходят параллельно друг другу с востока на запад на расстоянии 8 верст, на ровной и плодородной долине располагаются многочисленные поля и пастбища ахловцев. Обе горы, особенно северная, имеют местами лес и у подножия — малые, большей частью соленые источники, ручьи которых теряются на равнине долины.

На востоке, на острие полей и пастбищ занимающиеся земледелием и пастухи воздвигли себе, с целью предотвращения нападений, небольшие легкие оборонительные земляные и деревянные сооружения. Эти укрепления, непреодолимые для любых разбойных набегов, состоят из двойного плетня, идущего по кругу, высотой выше человеческого роста, между которым на четыре фута насыпана земля и который имеет отверстия для стрельбы. Внутри по кругу устроена соломенная крыша, под которой они хранят свое семейное зерно и утварь и располагаются сами на ночлег. Узкий вход закрывается их двухколесной телегой (арбой). Для пастухов у них имеются специальные сооружения из балок, расположенных одна над другой, установленных на четырех сваях, 4 сажени над землей, которые также снабжены отверстиями для стрельбы.

Насколько можно, шел я по полям и затем повернул на юго-восток, среди холмов, к узкой долине соленого ручья Арчулак, который теряется в долине в северо-восточ-

ном направлении. Через этот проход можно было пройти прямо из Моздока к ингушам и на Терек. 15 верст выше с востока в эту долину впадает Калмыцкий ручей, сухая впадина, которая начинается с озера, заросшего камышом. Этот овраг, проходящий между горами на восток, является скрытой дорогой чеченцев, по которой я и последовал, а через 7 верст вышел из Арчулака к вершине, где на дороге стоял каменный столб. Отсюда мы увидели Сунжу и пошли между двух холмов вниз на восток, прямо к этой реке.

Река Сунжа

Через несколько верст от высоты открывалась гора на расстоянии 3 верст параллельно Сунже. На юго-восточной вершине находится так называемая Брагунка¹ — Речана или захоронение нетленных тел. Над сводом могильника стоит четырехугольное продолговатое сооружение из гладкого тесового камня, длиной примерно в 3 сажени и высотой в 1,5, которое мало пострадало благодаря своей прочной постройке. Обрамленная подобным камнем, крыша имеет несколько косых отверстий для света. Такие сооружения я неоднократно встречал в запущении в степи вдоль линии, которую сказание приписывало Калмыцким молебням.

На выступе над входом были расположены три камня с арабскими надписями, из которых одна содержала фамильное имя, другая — цифру года, а третья — изречение из корана. Устные предания, которые приписывались этому захоронению, напоминают легенды. Внутри, в четырех углах, горели лампы, вследствие чего были еще видны следы копоти от дыма, который тянулся к отверстиям. В середине пола было маленькое круглое отверстие, через

которое я протиснулся в свод могильника. Я встал на место усопших, которые за отверстием были засыпаны обвалившейся землей. Никакого дурного запаха в могильнике не ощущалось. Я велел из-за темноты зажечь огонь и обнаружил мертвое тело точно с запада на восток в дубовых досках, сгнивших во многих местах и сложенных плотно рядом и друг на друга. У края головы и ног были оставлены узкие проходы. С самого конца на южной стороне я обследовал труп, завернутый во многие полуистлевшие толстые и богатые шелковые ткани: Он лежал на спине, с вытянутыми и крест-накрест сложенными одна на другую руками. Тело было высушено или, скорее всего, скелетом женской фигуры, обтянутым кожей. Напротив, на северной стороне, располагалось таким же образом мужское тело. Между ними находились другие, которых я не мог так четко рассмотреть из-за упавшей на них земли. На восток в стене открывалось четырехугольное отверстие, в котором были установлены в позе стоя и в беге борзая собака и заяц, высушенные таким же способом. Я велел вынести их на свет и обнаружил, что они, хотя и без шерсти и у зайца оторвано пол-уха, совершенно не повреждены. Сказание о том, что преследуемый заяц хотел заскочить в отверстие склепа, а борзая последовала за ним и оба таким образом, как и все другие тела, сохранились благодаря природе преисподней, кажется тем более невероятным, поскольку голодная собака вряд ли могла оставить зайца в целости, не говоря уже об одном ухе.

Напротив этого склепа на расстоянии 2-х верст я и расположил свой лагерь скрытно у леса на холме. На правой стороне реки, на выступе лесного предгорья, остались следы древнейших кабардинских жилищ, у крутых берегов ручья Эндерипс, который вливается в Сунжу немного ниже по течению. Их расположение было исключительно

прочным и выгодным для степных жителей; все здесь пустынно. На пути сюда мы заметили, правда, на траве свежие следы лошадей, однако ни одного человека. Но имелись выставленные на деревьях посты для извещения о приходящих людях, которые следовали нашей дорогой. Я послал сотника с 20-ю казаками в овраг, где приходящие не могли их заметить; им навстречу в этот овраг я пропустил двоих, с ними скоро должны были столкнуться, они мчались на спрятавшегося сотника, который неожиданно окружил их и взял в плен. Их предводителем был молодой Андреевский князь Шабулаф Аджи, сын Муртазали, со своим отцом — опекуном, старейшиной карабулакцев, а с ними еще 9 чеченцев на конях. После первого испуга он стал утверждать, что якобы нанес визит в Малую Кабарду с целью извинения; но ложь этого притворного утверждения обнаружилась, так как мой спутник, кабардинский князь, сказал, что ничего не знает об этом, а с ним были только чеченцы. Я приказал всех разоружить и наблюдать за ними издали, встретил их в общем дружелюбно и задерживал их под всякого рода предлогом у себя. Верхняя дорога к чеченцам и их потомкам проходит отсюда вплотную под лесным предгорьем. По другой дороге — внизу — я шел вдоль левого берега Сунжи, которая тянется теперь большей частью на северо-восток и наконец уходит почти на восток. Сунжа течет в липком глубоком побережье, не так мощно и быстро, как ниже впадающие в нее притоки. По обеим сторонам она обрастает заметным лесом, а в нем имеется столь редкая для этой полосы липа. Ее окрестности — прекраснейшие равнины и плодороднейшие холмы, которые тянутся вместе по северной стороне, в отдалении, шириной в две версты до самого ее истока. Более чем 80 лет, на сто верст в длину и 60 в ширину находится все вокруг в невозделанном состоянии и служит

дичи и пристанищем разбойникам; за счет первого моя команда могла в пути делать хорошие запасы провизии.

Я переночевал в лесу на 8 верст выше истока Ассай, как раз напротив расположенного на севере горячего источника. Напротив впадения Ассая южные берега Сунжи начинают обрастать густым лесом, который все больше расширяется к Аргуни и образует непроходимую глухую местность. Через нее текут различные ручьи предгорья, особенно в середине Балл-су (Медовая река), у которой обосновалась небольшое племя того же названия, которое питается только за счет пчеловодства.

В пяти верстах от Сунжи, на южном склоне северной горы в обрывистой, глубокой впадине находится горячий источник. На пол-пути к источнику с древних времен стоит высотой в сажень камень с крестом, так как здешние окрестности обнаруживают некоторые следы древнейших жилищ. Дорога к горячему источнику идет через холм на западной стороне его ручья. Три источника вырываются вверх из-под песчаной скалы высотой в 6 саженей, через различные отверстия. На отвесной скале находятся остатки заброшенной четырехугольной башни, 3 сажени в разрезе, без заметного входа, но с несколькими отверстиями для стрельбы напротив источника. На чуть более высоком холме к востоку явно видны следы такой же башни, которая соединена с первой поперечной стеной. Они, кажется, служили для охраны источника, так как другие следы жилищ здесь не появляются. Основной источник расположен на восточной стороне впадины и вырывается с наибольшей силой из раздробленной скалы. Жара здесь гораздо сильнее, чем в Брагунских и Вештровских источниках, даже чем на всех известных мне на Кавказе горячих источниках. Составные части источника проявляются частично отчетливо отложением серы, глауберо-

вой соли, купороса и примесями железа. Сера остается на всех соломинках и веточках в воде и полностью покрывает их. Эти серные цветы разгорались ярким светом при их поджоге. Соль откладывается немного выше, в более холодных местах, чем камни и соседние скалы, так что ее можно собирать в большой массе. Купорос^{1*} разлетается далеко и оседает на липкую почву или скалы, в виде желтоватого вещества. Горы с железняком объясняют его воинственную силу, а соседство дает ему преимущество перед всеми другими кавказскими источниками. Этот источник расположен по пограничной линии, примерно напротив Наура, 50 верст южнее Терека, и можно было, за исключением некоторых затруднений через горы, проложить хорошую, прямую дорогу туда. Несколько верст южнее имеются несколько нафталиновых источников, а также иногда пробивается наружу теплая вода. Этот горный массив, кажется, содержит много минералов, особенно железа, часто имеет выходы песчаника, повсюду обнаруживает хорошее пастбище, в своих оврагах нередко соленые источники, редко сладкую воду, а в некоторых углублениях небольшой кустарник. Кроме упомянутого выше перевала Арчулак нет известных дорог через этот горный массив, однако я думаю, можно было, хотя и через трудные обходные дороги проехать здесь верхом.

К вечеру я испытал новую тревогу. На холмах были замечены различные большие группы людей, как перед нами, так и позади, особенно за перевалом обратной дороги. Я посчитал поначалу за лучшее переждать в башне источника и вывести отсюда их намерения. Я попытался послать двоих казаков в Моздок с известием о том, что если через два дня не прибудет третий, то это будет озна-

^{1*}Здесь имеется в виду, по-видимому, железный /зеленый/ купорос.

чать, что я окружен. Однако они не смогли пройти, и им пришлось ждать ночи; пройти одному в темноте, не зная положения и дороги через эту гору, показалось мне невозможным. Чтобы найти более свободный выход, я с наступлением темноты отправился от источника снова к лесу, в бухту Сунжи, крутые заросшие лесом берега которой могли обезопасить от первого нападения. От плененного князя путем угроз и переговоров я узнал, что некоторые группы в более чем сто чеченцев появлялись несколько дней тому назад, и они могли напасть на наш след, но вряд ли у них были точные сведения о нас. Его робкое и боязливое поведение, так как я угрожал ему утратой жизни, если он умолчит об обстоятельстве, которое могло спасти бы нас, почти не оставляло сомнения в том, что он, по-видимому, принимал участие в этих разъездах.

Я принял решение перебраться на правый берег Сунжи вперед по течению, чтобы, будучи более прикрытым и незамеченным, прокрасться к верхней Чеченской дороге у предгорья и оттуда справа прийти к ингушам. Я велел в течение всей ночи, чтобы сделать переход, обкалывать пиками казаков высокие берега реки. К утру, когда брод был подготовлен, река разлилась из-за прошедшей в горах грозы, затопившей берега, и сделала все попытки перехода бесполезными. Чтобы теперь хотя бы изменить открытое положение, я с тысячью препятствий, через кустарник и лес продвинулся на 12 верст выше по течению и снова остановился на таком же крутом берегу, окруженном мощными деревьями. Поблизости находился плоский берег; я пошел по нему и разведкал противоположную местность, где на расстоянии в 20 верст юго-восточнее мне показали расположение карабулакцев². Этот народ, первоначально друг и союзник чеченцев, вследствие частого угона его скота, превратился в их рассерженного врага. Я

поставил себе целью использовать эту ссору между обоими народами; я стал утверждать карабулакцам, что у меня якобы против князя Шубулова и его родственников приказ обследовать ограбление карабулакцев и поддержать их жалобу. Я якобы представляю конный головной отряд авангарда, а мощный корпус против чеченцев на подходе, должен прибыть сегодня и потребует удовлетворения жалобы. Карабулакцы уже некоторое время были заняты обороной и защитой Кизляра³ и приободрились таким поворотом дела. Под этим предлогом обороны я надеялся пройти к карабулакцам и, где возможно, до лесов чеченцев. После долгих размышлений я решил, что прежний обратный путь опаснее чем дорога дальше, вперед. Лучше всего мог я найти выход через горы у карабулакцев или, может быть, выходящие вперед чеченцы снова отступят, как только заметят, что мы приближаемся к их жилищам. Итак, чтобы либо с помощью ложного шума этого предприятия освободить дорогу назад, либо найти в горах другой выход вышел я ночью с командой из 20 казаков, Андреевским и Кабардинским князем и их свитой через Сунжу или Суншу. Сотнику с оставшимися людьми я приказал стойко обороняться до моего возвращения за деревьями и сваленными в груду балками. Вдоль верхней чеченской дороги, через плодородную долину Гарамант, которая расположена между предгорьем и Сунжей, вышел я теперь через 21 версту на юго-восток с рассветом к реке Ассай, которая более стремительно, чем глубоко прорывается в плоском русле из гальки.

Река Ассай (Ак-суй, Белая река)

Эта река была так стремительна и быстра, что я едва перешел ее рядами, вытянутыми наискось против потока.

Однако кабардинского узденя /благородного/, который сопровождал своего коня, поток потащил за собой, потому что он ехал верхом один. Молодой князь, который уже перешел реку, помчался за ним, бросился в поток и спас его ценою собственной жизни. Это показалось нам благородным и редким явлением; но среди его людей это считалось обычным и естественным поступком, которому никто не удивился. Я приказал здесь немного отдохнуть и, чтобы как-то загладить происшедшее, одарил Андреевского князя и его карабулакца, вернул им их оружие, обещал многое для их рекомендации, пытался их успокоить, что я вчера своего предводителя известил о нашем уходе к карабулакцам а это, хотя и сослужит мне плохую службу, было бы им на пользу. Мы нашли в этой местности много мест, где была выкопана красящая красная краска, которая, как говорят, часто растет здесь. Через версты две южнее мы перешли мост ручья Псимолга, который имеет глубокие вязкие берега и немного по течению брод и вскоре после этого объединяется с Аксаем на равнине. Пройдя несколько верст по редколесью и открытой местности, попадаешь в долину лесного предгорья, откуда выливается река Фортан, между левым берегом которой и предгорьем разбросаны жилища карабулакских семей.

Река Фортан

Эта река течет по долине на север, в каменистом плоском русле, через равнину верст 20 и впадает в Сунжу, она также менее стремительна, чем Ассай или Аксай, но имеет как последний наверху очень небольшие или только после истока очень густые леса. Перед входом в долину расположена небольшая, плоская высота, которая одним крутым берегом опирается в Фортан, на ней обычно со-

держатся посты. Долина, видимо, вперед шириной в одну версту и тянутся между двумя лесистыми предгорьями на 8 верст южнее, все более сужаясь. Каждая семья или маленькая община от 40 до 70 человек имеет у своих жилищ одну башню, составленную из диких камней высотой от 3 до 4 саженой, средний вход которой открывается наружу лестницей. Верхнее отверстие вместо крыши просто-напросто закрывается досками, которые в случае обороны могут отодвигаться в сторону. В не очень крепкой самой по себе стене несколько маленьких отверстий и не во все стороны, стена также без фундамента. Обе половины башни заселяются самыми знатными и имеют изнутри в одном углу общий лаз для сообщений. Огороженный изгородью двор с бедными хижинами окружает такую башню, а эти хижины забросаны наскоро камнем или балками, а у самых бедных заделаны плетеным хворостом с глиной. В середине жилища они разводят свой огонь, а свет проникает через дверь. У них представлено небольшое садоводство, благодаря которому они производят сильную коноплю, бобы, редьку, турецкую пшеницу и табак.

Мое неожиданное появление перед восходом солнца вызвало в деревнях исключительный ужас, который надо было погасить в собравшейся толпе. Чтобы исключить ссору из-за недоразумения, я уселся на холме перед долиной и опустил карабулакца с переводчиком к ним в село, потребовал поговорить с их старейшинами, чтобы они обеспечили милость и защиту русской царицы. Они ожидали сначала на некотором расстоянии от команды; чтобы предупредить их подозрение, я пошел к ним и оставил с командой для своей безопасности в качестве заложника Андреевского князя. Как оказалось, они приняли меня дружелюбно и покорно; горько жаловались на чеченцев, которые не только угоняют их скот, но и не позволяют

возделывать поле. Они ослаблены постоянными волнениями, у них забирают лучших воинов для охраны их собственности, и почти ничего не остается от народа кроме молодых, неопытных людей. Они молитвенно просили о русской защите, обещали дать согласие на крещение, на свое наказание и обещали мне на мое предложение подвести их ближе к границе к реке Сунжа, что они будут согласны, как только их смогут защитить. Их неважное состояние и положение, их продолжающаяся вражда с их могучими соседями, их собственная слабость и бедность — не позволяют усомниться в откровенности их заверения. Они среднего телосложения, худые, сильные, дикие и пылкие по внешнему виду, деятельные по склонности и разбойники по привычке и необходимости. Они ходят убогие и грязные, одеты на татарский лад и живут умеренно. Немного пастушьего хлеба и сыра, растворенные в воде, редко мясо, удовлетворяют их голод. С провиантом на шесть недель и своим оружием они во время охоты и набегов переходят горы с легкостью. Их образ жизни и почти единственное стремление защитить свое, сохранить их свободу, совершать разбой и охотиться — держит их в диком состоянии, готовыми к бою и делает их отважными до удали. Их маленькая долина недостаточна для земледелия, а все их устремление поэтому направлено на грабежи. У них, как и у всех горских народов, сформировалась гарантия общества, самая совершенная из их добродетелей — гостеприимство /куначество/ — как нечто священное и нерушимое; но кровная месть потеряла у них с целью сохранения свободы сущность порока, хотя она в обществе, подчиненном закону, является самым отвратительным среди них. И, напротив, им совершенно неизвестна зависть, эта ужасная страсть цивилизованных людей. Все это относится также более или менее к их сосе-

дям, чеченцам, ейхам, и аттигеям, с которыми они одного происхождения и говорят на одинаковом языке. Они частично понимают также по-татарски, но не знают письма и не имеют представления об искусствах, кроме изготовления своего оружия. Их история, как у всех кавказских народов, тем не менее поддается констатации, поскольку они представляют не полные народности, а беглецов вытесненных наций. Чужие и торговые люди посещают их редко, потому что их бедность не имеет ничего избыточного, и они сами создают свои небольшие потребности. У них **евреем** немного от религии природы, они почитают наивысшее существо, верят в будущее и по старой традиции проявляют большую склонность к христианской религии. Украшение могильников на магометанский лад деревянными тюрбанами и поднятыми шестами с флагами, кажется, они в большей степени заимствовали от обычаев своих соседей. Их устройство, хотя оно функционирует без закона, демократично, так как они в случае общей опасности принимают решение общим голосованием; а в частых спорах действует кулачное право. Если возникают споры между семьями, то народ их снова побуждается к согласию. Они имеют при себе, как и ингуши, небольшие щиты, копьё длиной в 5 футов, хорошо вытянутый ствол, легкую саблю, а также кинжал и нож. Короткой пикой, которая имеет несколько зубцов, они частично пользуются для установки ствола, так как их ружейные приклады и шесты очень легки, но больше всего ее использует поперек за щитом при парировании ударов и в случае необходимости для метания. Поймать удар щитом они рассматривают как большую ловкость, а несколько нападающих не могут иметь при себе ничего для одного отдельного. Старый арбалет вытеснен из употребления огнестрельным оружием и является только игрушкой для молодежи. Щит из самой

твердой и прочной кожи имеет больше овальную форму и составляет в длину более аршина, обивается железными полосками концентрическими кругами с помощью заклепанных гвоздей, головки которых выступают наружу, обнаруживает достаточную прочность и долговечность против любых сабельных ударов. На нижней стороне укреплены два ремня для руки, прикрепляется войлочная подушка для амортизации. Еще один ремень служит для того, чтобы во время похода вешать щит через плечо. Без щита и короткой пикой они не выходят наружу, а из деревни, не будучи в полном вооружении. Когда они стоят или разговаривают друг с другом, они опираются на пикой, а левой рукой держат щит перед собой.

Я осмотрел долину, в которой я с самого начала насчитал 11 башен, которые были разбросаны на некотором расстоянии вместе со своими жилищами. 8 верст южнее, под высокой скалистой горой, которая тянется с запада на восток, находятся большинство самых отдаленных деревень к которым также между Фортаном и западным предгорьем ведет узкий вход. Эти люди живут животноводством у горы и имеют немного земли для земледелия. Их наибольшее земледелие было в расположенной впереди равнине, которую они из страха перед нападением вынуждены оставлять необработанной. Они теперь не могут иметь более 700 воинов, так как и прежде они располагали только этой силой. Здоровый климат обеспечивает им высокий возраст, только из-за беззакония погибает более четверти, и лишь многоженство препятствует их полному вырождению.

В полдень примчался молодой чеченец с вестью о том, что его народ охвачен большим беспокойством из-за приближения корпуса русских; женщины и дети скрылись в лесах, даже отряды, которые ушли раньше и еще вчера,

вернулись снова в свои деревни, а на рассвете якобы заметили в их местности русских. Гонец прибыл, чтобы передать весть об этом своим родственникам. Я подтвердил, насколько мог, это преувеличенное известие, и чтобы удержать их в их заблуждении стал притворно утверждать, что мне нужно тотчас же выступить вперед вслед за чеченцем, чтобы объединиться с остальными. Этим ложным утверждением я мог утаить свой неожиданный отход и надеялся впереди, незамеченным по лесам, от расположенных напротив высот, вернуться к оставленной команде и одновременно достичь главного намерения — получить некоторые сведения о чеченской местности. Карабулакцы предложили мне перед лицом опасности свои услуги и помощь, и поскольку я не мог препятствовать этому, они закричали, что они все оседлают коней для моего сопровождения. Их неожиданная услужливость и их неожиданная беготня за лошадьми показались мне в моем теперешнем положении весьма сомнительными, особенно поскольку Андреевский князь скрылся во время шумихи, а кабардинского князя еще надо было уговорить для этого. Итак, я поспешил, не ожидая их сопровождения, и приказал им не следовать за мной, а потревожить их врагов поверху, по другой дороге.

Я пришел открытой дорогой, между редким лесом, на восток к реке Эйха, у которой выше, под горами, живет народ одноименного названия, который происходит от чеченцев.

Река Эйха

Эйха маленькая речка, которая течет из скалистого высокогорья на восток по равнине и объединяется с русским Фортаном, прежде чем обе реки впадают в правый

берег Сунжи. У ее левого берега поднимается небольшая, а на правом берегу уже более мощная высота, между которыми тянутся малые леса. Я следовал по реке, пока ее леса не объединились с непроходимыми лесными массивами русского Фортана.

Русский Фортан

Эта река, по-видимому, получила свое название от русских беглых и староверов, которые раньше жили на ней. Я предполагаю, что гребенские казаки, которые теперь снова заселяют Терек, получили свое название от этих высот, на которых они раньше обосновались. Для доказательства служат многие греческие кресты, которые находят в этой местности в местах захоронений. Местность теперь покинута и только под горой на ней живет один род чеченцев, который называет себя аттайя и жилище которых я оставил в 7 верстах справа.

После того как я продвинулся вперед на 10 верст, дым, поднимающийся над густым лесом, показал мне ясное расположение чеченских деревень. Они казались еще очень удаленными, окруженные густым лесом, все увеличивающимися по пути на север.

Река Аргун

Через эти большие леса проходит Аргун, большая быстрая река, соединяющаяся за теплыми источниками с Сунжей, которая вскоре после этого у Щедрина вливается в Терек. На правой стороне Аргуна тянется гора, вплоть до истока, на высокой, крутой вершине которой через подозрную трубу я смог увидеть башню. Дорогами к жилищам чеченцев через этот лес, говорят, служат уз-

кие и плохие деревянные мосты, которые часто укреплены боковыми рвами. При нападениях они сдвигают мосты и обстреливают из-за деревьев, в то время как враг, встречающий препятствие в виде боковых рвов, не может встать в рост, чтобы напасть на них из-за деревьев. При различных из наших подступов к ним шли из Щедрина и Щевелонны, обнаруживали перед собой горы, узкие проходы, леса на полдня дороги и тысячу других трудностей; особенно это касалось кавалерии, которой обычно пользовались, чтобы напасть неожиданно и быстро; тогда наткнулись на их покинутые хижины, мало чего добивались таким образом и при возвращении на всех перевалах и в лесах встречали много опасностей. Исходя из этих обстоятельств, можно ли эту западную сторону, со стороны Кабарды, рассматривать как наиболее удобную и лучшую, чтобы без препятствий подойти близко к их жилищам? Можно было бы по равнине Малой Кабарды подойти к лесу их жилищ, обойти их по верхней Кумыкской дороге и окружить их таким образом. Их отходы, как в прошлом, к горам были бы для них в этом случае отрезаны и они не могли бы оттуда надеяться на подкрепление, как раньше. Против их теперешних набегов и объединений беспокоящих отрядов против нашей линии могло бы послужить заселение прекрасной реки Сунжи горскими народами в качестве защитной стены. Жители Малой Кабарды и карабулакцы стали бы охотно снова возделывать эту местность, как только бы они получили надежду на поддержку с русской стороны; Грузинские и горные дороги были бы тем самым снова открыты и могли бы стать безопасными и т.д.

Теперь я снова повернул на север в леса, которые тянутся верст на 15 на запад по Сунже, назад к большому Фортану пошел уже западнее через Ассай, который по

дороге из-за широкого разлива и островов можно было легко перейти. Здесь я ощутил себя вне опасности, повернул от Сунжи в степь, чтобы прямо на юго-запад выйти к моей оставленной команде. Я уже приблизился к ним на пять верст, как мой отряд заметил группу, которая спешила к нам, но вскоре снова удалилась от нас. Теперь мы поспешили к оставшимся в лесу, которых мы застали оставленными за деревьями, полными страха и ужаса. Два часа назад их обнаружили и окружили, не нападая на них всерьез, но покинули их совершенно неожиданно при нашем появлении. Это были именно те, которых мы заметили раньше и которые ушли в предгорье, где они, по-видимому, прятались прошлой ночью. Два казака, которые в качестве поста находились на деревьях, оказались в опасности, от которой один спасся по реке, а другой пропал перед моим прибытием. Я вывел команду, как только покинул западные высоты и обнаружил тыл свободным, из леса Сунжи и быстро поскакал вперед вдоль реки. Через 7 верст потерявшийся казак, который ускользнул от своих похитителей в лесу, случайно натолкнулся на наш пост с фланга. Через некоторое время мы снова заметили на западных высотах несколько групп по 3 и 7 человек, которые, казалось, наблюдали за нами на расстоянии 3-х верст. Их я обманул наконец, отослав 20 казаков незамеченными через ущелье, которые их рассеяли и стали преследовать. Один старец отстал от них и был взят в плен, остальных наши уставшие кони уже не могли преследовать. Этот старик подтвердил, что мы уже знали, не были известны ни наша сила, ни наши намерения; предполагали только одно серьезное нападение на их деревни; все другие поэтому отправились домой, только он один с немногими остался на охоте. По его просьбе и, учитывая его возраст, я отпустил его на свободу.

Высоты, которые тянулись западнее параллельно реке, через 30 верст выше приблизились к нашему ночному лагерю и маленькой высоткой вошли в берега реки. От этой вершины гора поворачивает на юго-запад, а главный хребет к Татартупу, а это горнопластный массив, у которого расположены деревни ахловцев и малых кабардинцев. Река Назиран возникает на южной стороне этих высот, течет под ними до вышеназванной вершины и впадает в Сунжу. Мы пошли по малой вершине, на которой у дороги стоял большой надгробный камень, и спустились вниз через брод Назирана и по крутой дороге прошли на противоположную высоту правого берега.

Река Назиран

Назиран — малая река, которая течет на северо-восток, с болотистой почвой, окружена небольшим камышом и кустарником, имеет чистую родниковую воду и топкое дно, а поэтому непроходима кроме как через брод. Эти трудности перехода, холмы и сама Сунжа, которая проходит под восточными, лесистыми горами, образуют здесь большой узкий перевал, у которого ингуши обычно держат свой пост. На южной стороне можно обнаружить остатки второго расселения малых кабардинцев; например: надгробные памятники, абрикосы и другие фруктовые деревья их прежних садов и т.п. Они уничтожили различных князей своих восточных соседей, опасались мести и отошли от Эндерипса южнее к этому узкому перевалу, где они заняли равнину между Сунжей и Кумбелином. В течение 50 лет они переселялись из-за беспокойства и многочисленных полчищ на запад к горам у ручья Марморлик. И здесь разбойные нападения горских народов принудили

их снова осесть севернее, на северной стороне гор, где они еще проживают.

Этот перевал у Назирана был бы, после Татартупа⁴, вторым важным постом, благодаря которому можно держать в руках горцев, кабардинцев и чеченцев. Природа и положение дают ему прочность и все необходимое. В пяти верстах поверх перевала я переночевал напротив ручья Турше, который выходит из восточных гор, проходит по полям ахгуртов и выливается в правый берег Сунжи. Сунжа в эту ночь из-за прошедшего в горах дождя так сильно снова разлилась, что стоящий на той стороне пикет не смог отойти до следующего полдня.

Я прошел по берегу Сунжи через плодородные равнины и поля ингушей до самых гор. По ту сторону реки, на четыре версты восточнее, расположены под лесистым предгорьем 3-4 деревни ахгуртов, которые представляют смешение карабулакцев и ингушей. Благодаря своим хорошим землям, слабости и открытому расположению они менее распутны и менее настроены на грабеж, чем их соседи в горах. Я везде замечал, что недостаток пищи и прочные места более всего побуждают к грабежу и поддерживают дикость народов; равнины, напротив, и возможность земледелия облагораживает и склоняет к большому миролюбию.

Река Кумбелей

Через пять верст западнее мы подошли по Кумбелею⁵ к ингушам или кистам, которые располагаются у истока через лесистое предгорье. Река выходит из раскинувшейся на 40 верст южнее долины больших ингушей, по высокому лесистому предгорью, течет сначала на север, по равнине на 40 верст больше на северо-запад до Ахловских гор, под

которыми она близко проходит почти на запад, пока через 4 версты выше Татартупа не вливается в правый берег Терека. У реки ровный берег и каменистое русло, течет она не очень быстро, ее можно переехать верхом во многих местах, но она, как и все реки на равнине, имеет мало и не везде лес, потому что ее меняющееся течение часто разрушает этот лес. Под Ахловскими горами над ней проходит Грузинская дорога, и ее можно переходить в любое время, когда выпадающие дожди не делают ее бешеной.

В новое время на ней у предгорья осела колония ингушей, которую называют Шалха. Значительная численность населения на немногих плодородных долинах потянула их на равнину. Большая северная равнина давно бы была обработана наилучшим образом осетинцами, если бы господство кабардинцев и жестокость продавать их в рабство и передавать своим земледельцам в качестве крепостных не удержала горцев в их скалистых горах. Они, может быть, и выстояли бы против жестокости кабардинцев, если бы неприступные скалы и безудержная вольность не разъединяли бы их на небольшие общины, и не ослабляли бы таким образом. Это колония, которая благодаря своей отваге и силе народа одна смогла продержаться дольше, сбрасывала при каждой попытке кабардинцев навязываемое ей иго снова, причем не долго оставался /там/ один из знатнейших кабардинских князей.

На левом берегу Кумбелея живут вплотную к предгорью около 200 семей. Перед ними глубокая впадина и берег реки как защита. Другие деревни расположены на равнине правой стороны, у малых ручьев, у которых каждая семья обычно имеет свою собственную небольшую горизонтальную мельницу, механика которой так же проста, как и познания этих народов. Эти мельницы, правда, известны, но я не знаю, осуществляет ли какой другой народ

свой умысел из плохих материалов и с меньшими затруднениями так достаточно и так просто, что свои мельницы они забирают домой, а при необходимости могут установить снова. Маленький жернов очень быстро вращается на оси /через ось/ малого горизонтального колеса, против которого через полое дерево или жолоб вода обрывается под очень косым углом. Воронкообразный короб для зерна из древесной коры висит на четырех канатах и с помощью прикрепленной к нему палки, которая касается жернова, встряхивается по необходимости. Заостренный камень в полости другого служит в виде вала вместе железных втулок. Вилообразная балка под осью поднимает и ставит жернов с помощью подкладывания камня. Все сооружение выполнено без железа; женщины выполняют мельничную работу как и любую полевую и домашнюю работу и имеют при этом еще и своих собственных производителей одежды. Можно назвать этот народ по сравнению с другими горцами богатым, потому что они имеют изобилие скота и зерна для хлеба, но живут при этом умеренно. Они пекут себе из пшеничной, ячменной и пшеничной муки маленькие круглые пироги всякий раз, когда они хотят есть. Тесто формуется, кладется на круглый камень, и когда оно испечено наполовину, кладется в горячую золу, пока не становится полностью готовым. Оно клубкообразно и твердо, только желудок этих народов легко переваривает его при умеренном употреблении. Они варят также к своим праздникам особое прекрасное пиво. Они одеты как карабулакцы и вооружены стволом, саблей, кинжалом, ручной пикой и щитом; только одежда и оружие лучше и изысканнее. Они сражаются большей частью верхом, а в горах чаще пешие, умеют отлично обращаться со своим щитом. Я видел нескольких дерзких, вступивших в ссору из-за бранного слова, ибо ругатель-

ство и у них воспринимается как оскорбление и часто карается смертью. Они некоторое время со своими саблями устраивали такую свалку, что я полагал, что большинство ранено; под конец выяснилось, что только один получил легкое повреждение; но не было ни одного, кто бы не хвалился ударами по своему щиту и не утверждал, что он смог отразить их дюжину.

При малейшем поводе они хватаются за шашку и я наблюдал много таких ссор, без больших последствий. К огнестрельному оружию они прибегают только в самом крайнем случае. При кровной мести и вражеских нападениях. Их общественную связь поддерживают их старейшие, через преимущество в богатстве или более сильные семьи и умеют благодаря этому склонять других к своей конечной цели. Их влияние на простого человека здесь более сильно, чем внутри гор, где общая бедность поддерживает некоторое равенство. У такого старейшины Чоша, благожелательного и гостеприимного человека, я и остановился на постой из-за дождливой погоды. Эти дожди, которые на нашей линии так редки, идут в предгорье слишком даже часто. Жилище этих ингушей — плохие, деревянные хижины покидаются при нападении, потому что не имеют и укрепления. Они состоят с ингушами в горах в теснейшей семейной связи и получают от них дружескую помощь тем более для того, чтобы в случае необходимости искать у них защиты. Свои покинутые земли и дома в горах они сдают в аренду своим родственникам или передают их по ленному праву⁶ своим преданным беднякам, чтобы сохранить для себя в горах верное прибежище.

Дорога к долине Больших ингушей, их второму месту проживание идет через лесистое предгорье, сначала по правому, а через несколько верст по левому берегу Кумбелея. Перевал составляет, видима около 80 сажений

в ширину и 6 верст в длину, повсюду ровный и проезжий, частично с лесом. В стороне у него две высокие, крутые и покрытые лесом горы, на вершине которых растет великолепное красное дерево /тисс/. В конце перевала на скале замурован каменный склеп, у которого они молятся и приносят жертвоприношения.

Отсюда открывается долина Больших ингушей и идет на юго-восток свыше шести верст при ширине в 4 версты. Большинство их деревень расположены на северной стороне долины, частично по склону горы, частично по реке. И на западной стороне реки — Герге находятся несколько отдельных деревень. У входа в долину стоит башня, окруженная стеной, незаселенная, она могла бы применяться для обороны перевала. Долина ровная и служит для общего выгона скота, пересекается малыми ручьями, а Кумбелей тянется на ее восточной и северной стороне, Герге — по южной и западной стороне, и обе реки объединяются у перевала, вобрав в себя разные малые ручьи.

Поля расположены большей частью на южной стороне склона северных гор; на южной и восточной лесистой горе они держат своих овец. Под западной горой находится деревня Вапи, откуда одна дорога ведет через горы к Тереку. Кумбелей вытекает из восточной горы двумя рукавами; рядом с правой стороны дорога идет через горы к реке Ассай и ко внутренним ингушам. Между восточными и северными горами тянется пешая дорога к шадигбердам и карабулакцам. Река Герге выходит из высоких снежных гор на юге и прорывается через южную скалистую гору долины. Вдоль нее по пешеходной дороге попадаешь в Казибек.

Гату, другой почтенный старец этой долины, снабдил меня проводниками и прикрытием, и так я пошел по направлению к внутренним высоким горам, к долине Галга,

родовому месту ингушей или кистов. Дорога проходила по холмам правой стороны Кумбелея, то конная, то пешая. В семи верстах от долины ингушей перед нами открылась начало Сунжи на север под холмом, и река повернула вокруг горы на юго-восток, напротив источников Кумбелея, которые расположены в долине выше на восток. Через несколько верст дорога обрывается вниз, к руслу Ассая. Эта дорога была из-за частых подъемов и спусков исключительно трудна. Если бы можно было проложить дорогу через более глубокие долины Кумбелея, то можно было бы ехать более удобно. Мы шли под горой, через хилый мост, к правому берегу Ассая. Эта река запирается здесь горами и становится тем более стремительной и полной скальных осколков; многократно набрасывается на отвесные скалы неприступной горы и поворачивает дороги с одной стороны на другую. Недалеко от священного скального камня, на который ингуши бросают рога животных или палки для молитвы, расположен второй мост на левый берег. Такие жертвенные места находят во многих опасных местах в горах. Из-за отсутствия моста идут пешеходной тропой, у склона западной горы и в обрывающихся местах по узким, обложенным землей фашинам, которые едва удерживают людей; и все же ослов и мулов проводят с грузами. Наш нагруженный провиантом осел сорвался с фашин, однако горцы, которые придерживали его из-за этой опасности веревками спереди и сзади снова вытащили его на дорогу. Поскольку здесь каждый заботится только о своем собственном благополучии, то, по-видимому, и нечего думать о каком-то улучшении дороги. Через десять верст южнее мы снова постепенно пришли вниз к реке и натолкнулись здесь на стену с уже частично обвалившейся башней, протянувшейся поперек через узкий перевал, шириной всего в 20 сажений, меж-

ду двумя неприступными горами. Эти остатки старых пограничных укреплений я находил по всему Кавказу, от одного моря до другого на всех переходах через горы, на самых узких перевалах. На Каспийском море, у Дербента, они составляют в длину три версты, а на границе, между Мингрелией и Абассинией не более 15 верст. В горах самое широкое из них на Тереке, до 60 сажений. Я думаю, можно с основанием утверждать, что его следует считать воротами Кавказа, которые неопределенно упоминают столь многие писатели. Мнение и описание якобы одной сохранившейся стены, от Дербента, через самые высокие вершины Кавказа, до самого Черного моря, которое снова подогревают и самые щепетливые географы, не нуждаются в опровержении из-за недоступности скал и ледников, даже из-за его нелепости. Я назову следующие поперечные стены на перевалах в качестве ворот Кавказа, как они были раньше. Их защита была против северной стороны; ворота устраивались рядом с башней, а река проходила между ними и горами. Сказание горских народов считают их частью дела Александра Македонского; другие называют более новых основателей, которые, вероятно, были только их реставраторами. А почему нельзя было считать их расположение, их прочность, их небольшой размер и незначительные расходы на содержание — лучшей и естественной пограничной линией? И не должны ли были эти многие преимущества заслужить их реставрацию, а посаженный на них русский орел — сделать их неприступными? Дорога идет по левому берегу, а на юго-запад открывается большая долина ингушей или кистов, которые называют себя Шалха. Перед входом в долину, на западной стороне, находится на крутой скале знаменитая пещера с железным крестом. В ближайшее новолуние, т.е. в июне, совершается общее паломничество к этой пещере. У ска-

лы можно увидеть приметы старых жилищ. Долина большая, неровная и заселена вдоль склонов гор. Нельзя представить себе более романтическое зрелище, чем панорама такой долины. Повсюду на скалах и холмах старые замки, конические башни как пирамиды, поля на склонах у высочайших гор, между ними срывающиеся горные потоки в пенящихся водопадах, зеленеющие луга, через которые протянуты тысячи небольших каналов для орошения. Все это вокруг, обрамленное скалистыми горами, наивысшая вершина которых венчает эту долину вечным снегом, кажется, объединяет все четыре времени года в одной местности. Поля и луга огорожены камнями, и здесь так экономны с землей, что вряд ли отколют тропинки для прохождения; на клочке земли шириной в один фут размещаются целые семьи. Чтобы распахать свои поля, им приходится в течение года убирать скатившиеся камни, проводить новые водопроводы и улучшать каменистую, неплодородную землю. При всей этой трудной работе земля едва обеспечивает необходимое пропитание для некоторого количества горцев. Из каждой семьи поэтому в долину Больших ингушей отправляются новые земледельцы, и наконец, до предгорья в Шалха. Стебли хлеба никогда не растут здесь выше одного фута, но колос хороший и наполненный.

Эти ингуши трудолюбивы, особенно их женщины, которые заботятся о домашнем хозяйстве и одежде и носят большие грузы через горы, а также тащат дрова для огня часто за 8 верст. Все высокие горные долины большей частью без древесины, а ее при некотором отдалении от более высоких гор собирать трудно. Это, по-моему, является главной причиной того, что их дома сооружаются из камней; крыши к тому же ровные и утрамбовываются глиной и гравием. Дома и башни они обмазывают снаружи, хотя

внутри они мало следят за чистотой. Они строят вместе семьями и укрепляют свои деревни стенами и коническими башнями высотой в 10-15 саженей. Их поля расположены вплотную к жилищам. Их скот составляют свиньи, козы, овцы, ослы, мулы, немного лошадей и крупные рогатые. Недостаток пастбищ позволяет последнее только ограниченно. Их потребности самые ограниченные, какие мне только известны. Плохо одеты на татарский лад, в одной бурке в накидку /одежда из войлока/ в жару и холод; часто только грубые корнеплоды в пищу, и если им охота приносит хороший обед, очень редко. Сначала едят старшие и умеренно оставляют другим, которые ведут себя таким же образом, чтобы оставить что-либо от голода детям. При их гостеприимстве при общем потреблении, благ, при дешевом распределении того, что приносит счастье и случай, они теряют авторитет дикости и, кажется, думают более человечно, чем наши корыстолюбивые цивилизованные. Они чрезвычайно худые, добрые и высокорослые, легки на ноги, сильные и неутомимые. Их вид свободен, дик и серьезен. В беседе они горячи, но их также легко запугать. Все их чувства проявляют правдиво и открыто. Пренебрежение жизнью они считают за добродетель, а малейший страх за величайшую ошибку и поэтому неосмотрительно дерзки. Молодой ингуш, как скоро будет ниже рассказано, пытался меня застрелить в присутствии 20 человек моего прикрытия, которые окружили его вооруженного. «И ты смеешь, — сказал я ему, — на меня напасть, а знаешь ли ты, что это должно означать?» — при этом я показал на мою команду. — «Я как раз хотел убить такого, как ты», — ответил он упрямо. «Была бы истреблена вся твоя семья». — Он засмеялся: «Они, видимо, взбираются на эти скалы; так мало, как вы все там истребите диких коз, еще меньше моих». — «Из великодушия я

подарил тебе жизнь». — «Ты не можешь этого, ибо это я презираю». Их горячность, так же быстро возбуждающаяся, как и снова затихающая, и хладнокровие являются, как я заметил, наилучшим оружием против них.

Охота, набеги и война являются самым почетным занятием их молодежи, они грабят из тщеславия и потребности. У них семейные начальники без власти, ими могут руководить только красноречие и доверие. Они не знают ни закона, ни покорности, только некоторые обычаи. Сына вооружает отец, как только тот в состоянии защищаться, и представляет его судьбе и собственному произволу. Они почитают одного Бога, творца и хранителя, жертвуют ему животных и другие мелочи; они устраивают ежегодные паломничества к святым местам, которые большей частью являются остатками христианских церквей, которые были повсюду в горах построены царицей Тамарой. Только один старый безупречный человек пользуется привилегией отправлять молитвы и возлагать жертвы у святых мест. Такое торжество отмечается общим пиршеством их жертвенных животных. От христианства у них не сохранилось ничего, кроме благосклонности и презрения магометанской религии. Живущие ближе к степи позволяют себя крестить, только до этих мест еще не дошли священники, потому что одни не требуют этого серьезно, а другие не заботятся об этом. К полудню на холме, под которым объединяются оба рукава Ассая, на правом рукаве предстал старый дом, куда стекается ежегодное большое паломничество всего народа. Почтенный старец из определенной семьи забивает жертвы, которые поедаются располагающимися вокруг семьями; голова с рогами и костями содержатся в доме. Дом уже частично осел и имеет 23 шага в длину и 7 в ширину, при трех саженьях в высоту. Он состоит из гладких тесовых камней,

только крыша провалилась. С западной и восточной стороны виден узкий передний двор. С правой стороны через ворота был вход, который теперь однако заложен камнями; вход теперь через дверь полуденной стороны. Над главным входом несколько бесформенных фигур, выбитых на диком камне. Над человеком, сидящим на скамье, по левую сторону протянутая из облаков с угломером; рядом — человек, держащий в левой руке перед собой крест и правой рукой хватающийся за саблю. Напротив, по правую сторону другой держит виноградные кисти на палке через плечо; в стороне — головы ангелов, которые также для украшения пристроены на углах карниза. Над фигурой — фасад греческой церкви, каким я его обнаружил на природе в Казибеке, — на самой большой высоте. Надписи из-за времени уже нельзя было прочитать. На восточной стороне оставлены два узких окна и на южной стене небольшие трехугольные отверстия окон. Внутри в доме темно, грязно и нет пола, в середине много угля от забитого в жертву скота. Головы с рогами, кости и поломанные стрелы хранятся в стороне. Рядом с восточной стороны расположены несколько арочных сводов, которые заложены камнями и, по-видимому, имеют подземные ходы, где хранятся церковные принадлежности и книги. Я велел убрать камни и вскоре заплатил бы за свое любопытство жизнью если бы мои проводники, взбешенные ингуши, не простили этот поиск из-за моего благоговения перед святынями.

Юго-западный приток Ассая вытекает из пограничной деревни кахетинцев Спхи, в 30 верстах отсюда. Дорога шла на 8 верст через снежные горы, потом стала лучше при спуске, а до Ананура можно ехать верхом по хорошей дороге, Юго-восточный рукав проходит вблизи у источника Фортана. Река Алазан, которая рассекает Кахетию,

на юго-востоке впадает в Куру, вытекает у одного и того же высокогорного ледника, из которого берут свое начало эти три реки. Дорога для езды верхом вдоль этих берегов, до начала Эйха, через 35 верст приводит к деревне Меди, пограничному посту лезгинцев, которое заселено ими и кумыками. Отсюда кумыки оседали по северной стороне Кавказа. Меди, говорят, имеет связь с лезгинским местечком Анди по хорошей дороге. Мои горские проводники из-за большой опасности и разбоя не хотели вести меня дальше вперед. Грузины сообщили мне еще раз, что Авари Бег якобы разыскивал меня при моем возвращении, и принесло пользу то, что я вернулся. И у ингушей я подвергался опасности, потому что казался им подозрительным. Обсуждая, брать меня живым или мертвым, говорили, как мне еще раз рассказали, что я ускользнул от них. Насколько известно, один молодой ингуш, когда я как раз был занят зарисовкой, вдруг направил на меня свое оружие, которое мой переводчик отбросил в сторону и тем самым спас мне жизнь. Таково затруднение, о котором я упомянул выше. Мои проводники посоветовали мне спастись бегством, потому что они узнали, что наша дорога назад якобы перекрыта, а волнение в долине, казалось, не предвещало для меня ничего хорошего. Меня покинули все кроме троих человек; единственный родственник Сайту, у которого я добился гостеприимства, остался мне верным и уверял меня, что если я смогу карабкаться по скалам, то он смог бы благополучно вывести меня. Я тотчас же последовал за ним через ущелье в горы, и мы вечером пришли на ту сторону, уставшие к реке Герге.

На этой реке раньше жили вапи, из которых еще некоторые остались на неплодородной малой долине, а у них еще стоят остатки старой церкви. Мы вернулись по дороге, которая также идет к Казибеку, назад к Кумбелею.

Мой прежний добрый хозяин Сайту очень сердечно вышел нам навстречу. Вообще Большие ингуши гораздо более общительны с чужими и более гостеприимны. Нравы и обычаи они позаимствовали у оссов и черкесов. При приеме гостя прислуживает хозяин и ест только то, что подает ему гость. Под конец он подает голову с грудинкой, и каждый должен попробовать немного из этого. Уши получает юноша, чтобы напомнить ему о послушании. После мяса пьют соус. Они едят, сидя вокруг на корточках, и только руками. Их могилы представляют из себя сложенные из камня склепы над землей, к востоку с небольшим отверстием, через которое вносят мертвого, а отверстие закладывается камнями. Женщины вешают на них свои косы. Для убитых грозой они устанавливают шесты с натянутой козьей шкурой и голову. О времени их расселения им ничего не известно; только запущенная церковь на северной горе, где они отправляют жертвоприношения, что не распространяется внутрь, свидетельствует о древних временах. Их скотоводство значительно, и они держат лошадей. Более богатые сдают в аренду свой скот и получают при этом больше уверенности и пользы. Десять овец с десятком ягнят, приносят через три года 8 частей дохода; то есть хозяин получает 28 частей назад. Если арендатор теряет овец вследствие несчастья и он не состоятелен, то он за это возмещает все три года по одной корове до тех пор, пока не сможет вернуть все 28 частей. За корову с теленком ежегодно забивается одна овца. За кобылу отдается корова, с половиной падших телят; или через 10 лет три овцы, кобыла с жеребятами и еще половина падших жеребят. Этот обычай служит у них молчаливым законом. Они берут также, за определенные налог под свою защиту бедных и беззащитных. Они позволяют крестить и все время соблюдают большие посты; это все, что они знают о

христианстве. При этом они совершают свои паломничества к святым местам и жатве, к пещере с железным крестом. Они распространили много чудесных сказаний об этих местах, среди них — о склепе у долины Шалха, где я попытался убрать камни. Здесь, говорят, через девять заваленных дверей приходят к склепу, где хранятся великие книги, золотой подсвечник и не разлагающиеся мужчина и женщина, а также сундук с драгоценностями. Известно также, что проход заложен камнями, но в дальнейшем расследование мне, как было сказано, помешали.

Из-за угона лошадей священники из Осетинской миссии уже в течение нескольких лет не посещают эти местности; только я заметил, что ингуши посчитали это скорее наказанием для священников, чем для них самих. Насколько я смог расследовать это дело, причина этой неприятности снова кроется в мошенничестве армян. Грузинский царь Ираклий⁷ велел через своих армян в Кабарде и на нашей линии закупить коней. Так как ингуши были недовольны им, они подстерегли их у гор и отобрали их у армян. Грузинские армяне обратились к моздокчанам, которые теперь выдали тех лошадей за свою собственность, чтобы получить русскую помощь. На запрос коменданта ингуши вернули большинство лошадей; за невозвращенных надо было заплатить по 15 рублей в товарах. Уполномоченный армян принимал товары и давал расписку. Старейшины ингушей следовали за ним до Моздока. Здесь товары оценивались только наполовину, а ингушей принуждали к двойной оплате и из-за этого их в качестве наказания брали под арест. В свободной продаже товаров им было отказано, и все шло собственно по произволу армян.

Ингуши делятся на 7 родов: 1/Тергимха, 2/Аги, 3/Хамхой-и, 4/Харсрои, 5/Цимкай-бох, 6/Ге-ула-ви, 7/Вапи.

Их очень легко расположить к себе добротой и уступками, их доверие держится до тех пор, пока их не обманывают. Я часто был их третейским судьей, и они всегда считались с моим приговором; более близкое знакомство приносило мне уважение и послушание. Некоторую строптивость вызвала корысть русских переводчиков, а многие затруднения были спровоцированы армянским обманом. Если бы эти торговцы в своей мошеннической торговле были более ограничены, если бы им не разрешали вымогательства, то ингуши могли бы посещать укрепления на линии и в особенности Моздок и покупать и продавать без обмана.

Наконец я покинул ингушей, перешел через Кумбелей и пошел на запад к горам и через три малых ручья, текущих в глубоких берегах, на седьмой версте вышел к деревне Зауров. Она расположена на правом высоком берегу Терека, в двух верстах ниже предгорья. Старшина Гетта родственник моего хозяина Сайку, самый уважаемый здесь человек, принял меня наилучшим образом. У него одного каменная башня и дом, другие строения из бревен, с огороженными дворами. Это — самая первая осетинская деревня. Раньше грузинская дорога шла по левому берегу, у которого находится старое укрепление; но река сорвала его у скалы под Балтой.

Грузинская дорога⁸

Теперь я следовал по этой дороге у правого берега, через несколько ручьев, которые делают дорогу вокруг себя болотистой. Между предгорьем через лес и открытые дороги, примерно через верст девять выходишь на небольшую равнину у Балты. Ингуши пасут здесь летом своих овец. Через хлипкий деревянный мост я перешел в Балту,

которая расположена на левом высоком берегу Терека и к северу имеет глубокое ущелье и ручей. За ней на запад у склона горы находятся поля жителей. К югу поднимается крутая гора, через которую идет опасная тропа, по которой генералу Гр.Тотлебену⁹ пришлось идти при его возвращении из Грузии из-за недостатка мостов. На север через горы идет конная дорога в деревню Вапи.

Жилища в Балте построены из бревен беспорядочно одно рядом и над другими. Самый знатный старейшина, Кулак, был обходительным человеком, как и все жители здесь, ставшие таковыми, видимо, благодаря общению с проезжающими. Через три версты выше Балты мне пришлось с большой опасностью переходить через бушующий Терек на его правый берег. Его русло ровно и полно камней из гальки и имеет ширину в 5 саженей. Вдоль левого берега через сплошной лес мы вышли к пешеходному мосту у сторожевой башни, на которой Ахмет из-за кровной мести с Малой Кабардой держит постоянный пост. Я попытался переплыть реку, но мощным потоком был снова выброшен назад, чуть было не потерял из-за этого одного человека, которого река понесла и который был спасен полуживым. Итак, я вынужден пойти по тропе, через опасные скалы левого берега, а лошадей погнать через реку. Дорога идет по тропе к башне, к скале, у которого бурлит река. На ее полуденной, отвесной стороне свесили лестницу из связанных и сплетенных ветвей. Ее ступени между двумя шестами укреплены так же плохо, сколько ненадежна сама лестница у скалы. От ее конца, глубиной на 10 саженей ступени, идут ступени к удобной дороге, которая ведет по левому берегу к Ахмету. Один мост немного выше легко бы устранил все затруднения. Я пришел к Ахмету или Шимити, в 8 верстах южнее Балты по левому берегу Терека. На северной стороне в глубоком

ущелье протекает ручей, на котором жители держат свои горизонтальные мельницы. Это место располагает в одной своей части каменными домами и башнями, среди которых самый лучший дом старейшего — Ахмета, который пользуется здесь наибольшим почетом. Через холмы на запад идет дорога на Калатш и Диргипши, к реке Кизил. Напротив к востоку на ровном холме у ручья Макалипс находится Ширах, в трех верстах от Шими. Терек здесь напротив имеет хороший брод и расширяется в ровное русло из гальки. Благодаря нескольким мостам можно было бы сделать дорогу проходимой до этого места, а торговле была бы тем самым оказана большая услуга.

Вследствие кровной мести мударовцев и ахметанцев она пришла еще в более запущенное состояние.

Я продолжал свой путь на юг к Казибеку. Дорога шла по левому берегу Терека и через 6 верст привела к Ларсу. Жители находятся под властью Ларса; они подчиняются Ахмету¹⁰ называются тагаурцы, они осетины, живут бедно и грязно на возвышенности, по которой проходит дорога. Их жилища и хлевы построены вместе, вероятно, из-за недостатка леса, который привозится сюда издалека. Над ними, на крутой сланцевой скале находится укрепленное место, где живет незначительное количество людей. Это укрепление небольшое. Однако местоположение его надежное, и Терек омывает низменный правый берег. Дорога проходит недалеко от этого места. Проехав еще 4 версты, я был принужден отослать лошадей обратно. Терек на протяжении 8 сажений омывает крутую высокую скалу и заставляет путешественников подниматься на эту опасную скалу, переноса через нее вещи с помощью горцев.

До этого места дорога была удобной и шла без всяких препятствий вдоль речек Кур-дон, Кайт-дон, Ца-дон

/Дон — по-осетински означает «река»/. Грузины считают с этого места свою границу и под предлогом грабежей не имеют здесь никаких мостов. Однако, отсутствие мостов не является в значительной степени выгодным для казибекских старшин и жителей, поскольку они вынуждают этим путешественников переносить свои вещи в Казибек с помощью людей. За каждый груз, который переносится через гору, уплачивают от 4 до 5 рубашек, половина которых попадает им. Я встретил здесь моздокский караван, который 5 дней уже как был занят переноской своих грузов через скалу. При наличии же незначительного моста у этой скалы, поскольку вблизи имеется лес, они сумели бы переправиться в Казибек в течение 3 часов. Старейшина принимает товары и распределяет их среди носильщиков, как женщин, так и юношей, несмотря на это случаются кражи, хотя за сохранность приходится платить особо. Это сдерживает торговлю и делает ее дорогостоящей.

Долина Терека становится все уже, и река перебрасывает дорогу через пару плохих мостов то на правый, то на левый берег.

Мост состоит из двух деревьев, поперек которых лежит хворост, и пригоден только для пешеходов. На левом берегу, на пути от Шими к Казибеку, виднеются развалины пограничной крепости Дариель, являющейся старой границей или Кавказскими воротами. Она расположена чрезвычайно выгодно на скале, омываемой Тереком. Долина не шире 60 саженей и расположена между двумя высокими крутыми цепями гор. На западной стороне видны остатки поперечной стены, откуда дорога через ворота проходит прямо под стеной. Стена имеет 40 саженей в длину, окружена крутыми скалами и доступна только с западной стороны. На скалах с восточной стороны над Тереком высечены ступеньки для того, чтобы

ходить за водой. Под крепостью находятся остатки садов и плодовых деревьев, хотя местность уже давно покинута. Незначительно укрепив это место и имея здесь небольшой гарнизон и артиллерию, можно сделать ущелье непреодолимым.

Довольно хорошая дорога ведет отсюда к реке Дефдарок, которая, спускаясь с высоких снежных вершин на западе, впадает с правой стороны в Терек. Эта снежная гора со своей круглой вершиной покрытой вечным льдом, возвышается над другими снежными горами; она вместе с Эльбрусом, Шатом и Шах-горой является наиболее высокой вершиной Кавказа... Примерно раз в 7 лет нагромоздившийся лед и снег срываются у подножия этой горы и вдоль Дефдарока прорываются в Терек, перегораживая его и катастрофически увеличиваясь, пока река вновь не прорывает дамбу. Два года назад деревня Голетта, расположенная совсем близко отсюда, почти в 20 сажнях над Терекком, собралась спасаться бегством, так как река уже 3 дня была запущена а стиснутая вода поднялась к ним. Дефдарок нагромоздил тогда по равнине Терека гору сорвавшейся грязи, где дорога идет почти целую версту. В этой массе скал и земли я обнаружил минералы, происхождение которых я расследовал выше. Несколько западнее, в местах лавины я также нашел их признаки.

Недалеко от Дефдарока находится селение Голетта в стороне от дороги на склоне горы, плохо обработанном бедными осетинами. Принц Ираклий пользуется ими для розыска потерявшихся в горах грузин. В четырех верстах к югу на левом берегу Терека на скале расположено Цудо, окруженное стеной. Находящиеся там жилища из камня представляют из себя грязные стойла, не имеющие ни окон, ни каминов. Разложенный посередине огонь дает им свет и тепло. Жители бедны и платят оброк старшинам

в Казибеке. Дорога идет вдоль западного склона и через речку Чегер приводит в Казибек.

Это местечко находится на плоском склоне гор, в северной части которого бежит речка в 100 сажень от правого берега Терека. Несколько выше над отвесными скалистыми берегами Терека переброшен мост, ведущий на правый берег к Казибеку. Селение имеет каменные здания и несколько башен. Старшина Габриэль самый богатый и главный начальник в этой местности. Расположенное напротив не левом берегу селение Гергетта подчиняется Казибеку и расположено, как и то, на равнине, у небольшой речки. На высокой крутой горе к западу от этого места находится красивая греческая церковь царицы Тамары. Еще выше к западу можно обнаружить старые остатки жилищ и пещер. Сказание о других древностях побудило меня взобраться на эту большую гору, покрытую редкими соснами. Я нашел там следы жилищ у подножья снежной горы, происхождение которых и выживание жителей в этой местности казалось мне непостижимым. Мраморные и кристаллические постройки, стоящие на снегу, являются вероятно, ледяными глыбами, образующими всевозможные фигуры замков и башен, которые благодаря преломлению солнечных лучей еще больше ослепляют легковерных людей. Подъем по снегу и льду был очень труден, а переход через отвесные снежные и ледяные пропасти крайне опасен. Греческие монахи, утверждавшие, что достигли вершину горы, могли безнаказанно распространять тысячи небылиц, поскольку подъем туда казался невозможным. Среди этих сказок имеется предание о золотом парящем голубе, который будто бы висит посредине одной из построек.

Выше Казибек в 4 верстах в Терек впадает один из его притоков — Тчуда. Около него живут гудашауры, идоло-

поклоннический и с разбойническими наклонностями народа.

Выше, ближе к его истокам, обитают туши, верный и подчиненный царю Ираклию народ, который служит ему за плату вроде швейцарской гвардии. Все они считают кахетинских князей своими подданными и называют их хебинзами или жителями долин.

Юго-западный рукав, или собственно Терек, вытекает из последней цепи снежных гор, и дорога на Тифлис идет по его довольно открытой долине. В этих местах можно найти различные минеральные источники. В полутора верстах выше Казибека, на левом берегу Терека находится один источник, а еще в 3-х верстах — другой; остальные расположены на юго-запад от грузинской дороги. Наконец, добираясь до последней и наивысшей гряды снежных гор, на северной стороне которой находятся истоки Терека, а на южной под ледником — исток Арагвы. Дорога на Тифлис идет вдоль последней реки, которая выше Тифлиса и впадает в Куру у Цегетты. Вдоль дороги разбросано много маленьких селений, расположение которых с севера на юг таково: Нургабан, Поссети, Арахан, Грибетта, Тотти, Каршети, Гарзихи, Бортуси, Атсготи, Каноби, Сиони, Талькази, Коби. Все эти селения расположены на протяжении 35 верст в сторону Грузии или лучше Картуеля. Дорога хотя, и гористая, но ее легко сделать удобной для езды, облегчив переходы в ущельях и проложив хорошую колею на склоне горы. От Коби уже можно сделать дорогу удобнее.

Вообще это предубеждение, что небольшие знания и еще меньшие исследования провозгласили при всем улучшении дорогу через Кавказ пригодной только для пеших, а возможность сделать ее проезжей представляется непреодолимой. После двукратного осмотра и приблизи-

тельных подсчетов я полагаю, что на сумму в 10 тысяч рублей можно было бы предложить дорогу проезжую и даже пригодную для артиллерии. Две небольшие и наиболее дорогостоящие трудности при этом — это строительство мостов и устранение скал, которые нельзя обойти. Сама река при наибольшем разливе в большинстве мест составляет ширину не более 10 саженей. На нескольких каменных опорах у берега можно было бы легко поставить мост с перекинутыми через них деревьями и деревянными перекладами, набросав на них хворост и землю, а если он будет сорван наводнением, то его легко восстановить снова. Скальные глыбы в два аршина, редко в одну сажень в диаметре, можно было бы легко убрать взрывом и артобстрелом. Такие материалы, как камень, известь и лес имеются на берегу в изобилии. Горцев нетрудно было бы склонить к этому за небольшую плату.

Я продолжаю описывать Средний Кавказ, особенно Оссию или Осетию, восточная граница которой началась с Терека. Грузия остается для особого путешествия.

Оссия или Осетия

Оссы¹¹ или по-русски, осетинцы граничат на востоке с ингушами и Терекком, на Юге с Грузией и Имеретией, на западе с рекой Лесген и Большой Кабардой, на севере — с Малой Кабардой. Протяжение с востока на запад равно 75 верстам, ширина с севера на юг в северных горах равна 55, а в южных — 30 верстам; эти расстояния исчислены по часам. Оссы занимают среднюю и горную часть Кавказа. Северные жители могут вооружить 6000 человек; южные породнились с грузинами и имеретинцами и могут выставить вместе 4000 человек. Их образ правления также разнообразен, как и их округа, и каждое селение имеет свой

собственный союз. Южная часть в значительной степени смешалась со своими соседями и в большинстве случаев говорит на грузинском языке, благодаря плодородным долинам, жители могли бы быть богаче, если бы их старшины и начальники не обращались с ними слишком корыстолюбиво. Эти старшины состоят на службе у соседних князей, с помощью которых они и получили свое превосходство над другими. Оссы, граничащие с грузинами, более покорны чем те, которые граничат с имеретинцами. Обитающие в снежных горах совершенно не зависят от северных жителей. Только те, которые живут у подножья гор, более зависят от своих старшин. Влияние кабардинцев способствует господству этих последних, за что кабардинцы считают их своими вассалами и они вместе с их подданными уплачивают семье кабардинского князя подать. Однако, распутные кабардинцы не только берут эти подати, но часто грабят и продают слабых. Оссы мстят тайными грабежами и разбоями на больших дорогах; кабардинцы продолжают грабежи и другие насилия. Таким образом, возникла национальная ненависть между обоими народами, которую кабардинцы разжигают презрением, а оссы — мщением. Таково положение обоих народов на сегодняшний день. Сведения о прежнем их положении ненадежны и сомнительны, так как они не умеют ни читать, ни писать и известны своим соседям только своими грабежами. История средних оссов состоит, главным образом, по данным, окружающих их варваров, только из сказок, песен о героях и темных традиций. В своих песнях о героях они воспевают коварные кражи, дерзкие грабежи, увоз скота и людей и т.д. Отдельные остатки церквей, некоторые святые места и рощи являются свидетельством их прежней принадлежности к христианству; каждая долина или округ имели свою собственную церковь. От

этих времен они сохранили только трех святых — Илью, Николая и Георгия, воспоминания о которых перемешаны со многими чудесами и суевериями, и образы которых преобразованы согласно их понятиям. Век их дикости виден как из пещер в неприступных скалах и непроходимых горах, так и из разбросанности по местам, где неплодородная почва, простиравшаяся далеко вокруг не могла обеспечивать их скудного пропитания. Такие места могли быть обитаемы только отдельными людьми, которые добывали себе пропитание охотой и грабежами в отдаленных местах. Прирост населения требовал надежного пропитания; семьи стали объединяться для защиты, начали охотиться вместе и первая ступень общежития привела их в средние цепи гор. Кругом их поселений было мало пастбищ для скота, а незначительная обработка земли спасала их в случае нужды от голода. Их жилища беспорядочно строились из отломанных камней, на крутых склонах или высоких вершинах, куда вели только ступеньки. Следы их видны всюду вблизи от селений. Более многолюдные семьи почувствовали себя, наконец, достаточно сильными для того, чтобы спуститься в нижние плодородные долины, где они выстроили свои каменные жилища друг за другом вокруг, укрепив их башнями. Их пашни располагались на расстоянии ружейного выстрела. Как только они почувствовали себя достаточно сильными для собственной защиты, они шли войной на семьи, разбросанные еще в средних горных возвышенностях; побуждаемые разбойничьими нападениями, эти также стремились к большему объединению в равнинах, и селения образовали таким образом округа. Так образовались следующие округа: Шарах, Шимити, род которого назывался Тагаур, Тагаеф, Кобан и Дергипш на реке Кезил, Куртат на Погке, Валагир на Арадоне и Дугор с его потомками на Усдоне, Дурдуре

в особенности на реке Уруг и более новые на Лестене все истощенные земельные участки новых времен.

Пещеры, суровые горы и непроходимые места были теперь покинуты, но их старые привычки последовали за ними в долины. Все, что не находилось с ними в союзе, все, что не относилось ни к их селению, ни к их округу, — считалось им чуждым, и они относились ко всему этому враждебно. Они вредили друг другу взаимными набегами, отделялись друг от друга, прекращали контакты, и это враждебное отдаление поддерживалось во все времена их варварства. Охота оставалась их главным занятием и делала их все более жестокими, дикими и воинственными; вечные волнения и раздоры принуждали их также к преследованию людей; грабеж и убийство сделались страстью. Отсюда зародилась мстительность, которая кроме того еще более усиливалась из-за безнаказанности при их разорении и распрях и повсюду бросала среди них семена разлада и преследования. Это нарушало законные связи между селениями, а боязнь друг друга разделяла их снова на семьи. Старость, могущество, а также особые преимущества определяли избрание старшин в качестве советников и предводителей одной семьи, одного селения. Отец, однако, оставался деспотом своей жены и детей и продавал их по желанию, пока они еще были слабыми. Когда дети подрастали, то право сильного защищало их от отцовского насилия. Никакое принуждение не поддерживало семейную связь; только боязнь собственной слабости и надежды на лучшее связывали их более всего в одно общество. В случае общей угрозы и большей опасности селения защищались против селений, долины против долин, соединялись в союзы. Если кто-нибудь был оскорблен за общее, то его защищали все. После окончания набега этот союз каждый раз распадался, а в селениях оста-

валось право сильного для совершения привычной в одиночку мести. Если обстоятельства привлекали к мщению многих, то старшины стремились вмешаться путем уговоров или проявления власти. Если потери обеих сторон были одинаковы, то ходатайство было положительным; в противном случае за остальных убитых уплачивали скотом. Кровная месть и самосуд стали обязательны среди семей, а позор и презрение гарантировали выполнение этой обязанности. Мщение, грабеж и убийство считались добродетелью, вследствие чего погибнуть считалось славным. Тройная сила умирляла некоторым образом эти беспорядки, а именно — обычай или сила привычки, боязнь высшего существа или будущего, в особенности же страшные суеверия. Обычай заставлял уважать преклонный возраст. Обычно старшина говорит первым, молодой человек уступает ему свое место, стоит в его присутствии, зажигает ему трубку, подает ему первому еду, слушает его совет, допускает его вмешательство, и старость во всех случаях жизни имеет преимущество. Считается отвратительным бить женщину. Тот считается в безопасности, кого взяла под защиту женщина. Когда женщины вмешиваются в кровавые схватки с криками и распущенными волосами, то все пристыженно вкладывают сабли в ножны и расходятся до более удобного случая. Дотрагивание до их груди означает усыновление чужого человека в качестве ребенка, брата или родственника. Если убит единственный сын матери, то молодой убийца бежит с кинжалом к матери убитого и принуждает ее подать ему грудь^{1*}. Во время этого насильственного требования родственник требуют кровной мести. Решение предоставляется матери,

^{1*}Этот способ усыновления обычен также среди мужчин не только у оссов, но и по всем кавказским горам. О поцелуях и объятиях дикие жители гор ничего не знают. (Примеч.автора)

которая сопротивляется; если, пока он сосет ее грудь, она кричит, она теряет этим из-за его убийства двух сыновей. Среди таких частых убийств редко случается, чтобы погибала женщина; хотя ее тотчас же продают и держат как рабыню. Гостя /кунака/ осетин защищает как самого себя и погибает скорее сам, чем уступит врагу его тело; он берет на себя кровавую месть за него. Они отдают чужеземцам своих сыновей для воспитания, часто целыми селениями и местностями. Воспитатели снаряжают воспитанника и вступает благодаря этому в родство и связь. Кровная месть прекращается, если убийца похищает сына убитого, становится его приемным отцом и воспитывает его. С помощью такого средства примиряются самые мстительные семьи. Похищение среди своих вознаграждается в три раза, старшинам в шесть раз и князьям в 9 раз. Боязнь всемогущего существа не позволяет оссам похищать то, что свято для кого-нибудь или под защитой чего он находится, он держит обещание и союз, заключенные в святых местах, хотя его понятие о силе божества очень темны и запутаны. Они унаследовали от своих предков некоторое количество нелепостей, смесь христианства и суеверий, которые они согласовывают со своим образом мыслей, продолжая распространять их. Ежегодные жертвоприношения всей нации умиротворяют божество. Перед жертвоприношением старшина молится, поднимает на палке кусок жира и почки, разделяет его между всеми присутствующими, а остаток бросает в огонь. После перенесенных опасностей старшина опускается в священном месте на колени, молится и приносит в жертву что-либо съедобное или кусок своей одежды. Священные места представляют из себя большей частью каменные груды или скалы вблизи от опасного места. Кусок соленой рыбы, поскольку она является для них лакомым куском, рассматривает-

ся как превосходная жертва. С меня для одного умершего потребовали порошок для окуривания; а я за неимением ничего другого дал немного сахара и табака сорта кнастер, который был использован ими в качестве фимиама. Их суеверия особенно проявляются в смешных клятвах и обожествлениях, например, кошек, собак, мертвецов и многих других предметов. Дающий клятву перерезает у кожи горло или вешает собаку и клянется, что животное за фальшивую клятву отомстит виновному царапанием, укусами и другими мучениями.

Над могилой осс призывает ушедшие души в свидетели, называет себя их рабом и готов перенести на том свете всевозможные напасти, если он дал фальшивую клятву. Когда экскременты скота насаживаются на палку с пожеланием, чтобы вор насыщался этим на том свете, это защищает скот от грабежей лучше, чем сторож. В знак союза они зарывают кол в землю и объявляют преступника лишенным покровительства закона. Вместо актов они передают друг другу бирки, надрезы на которых означают отдельные пункты. При всем невежестве в чтении и письме, они ведут что-то вроде летописи по развешенным головам и рогам в помещениях для жертвоприношений, которые напоминают им о событиях, явившихся в то время достопримечательными. Их летоисчисление ведется по времени жертвы в большинстве случаев так ограниченно, что они не могут определить даже свой собственный возраст.

Уже в древние времена они были обращены в христианство, и знаменитая среди горных народов царица Тамара¹² старалась путем постройки церквей в горах еще более укрепить среди них христианство. Хороший успех ее усилий объясняет то благоговение, которое народ сохраняет к этим местам. Упадок греческой церкви в Грузии, вследствие частых нападений персов и турок, захватил

еще в большей степени и горы. Близкая связь с христианскими соседями была уничтожена и служители церкви потеряны частью по невежеству, частью вследствие неопределенности. Последние священнические семьи старались сохранить за собой службу в церкви из-за корыстолюбия по праву наследования. Отсюда старшина при торжественных случаях умел произносить молитвенные формулы, с которыми у невежественного народа вскоре связывалось полное тайн суеверие. Явления, предсказания, предзнаменования поддерживали легковерность невежественного народа, а языческие жертвоприношения заменила забытую церковную службу. При торжественных празднествах еда и питье занимали главное место после жертвоприношения. Для того, чтобы скрыть обман и невежество и пользоваться преимуществом, которое представляло им суеверие народа, каждому постороннему был запрещен под угрозой смерти и несчастья вход в священное место. Я посетил несколько таких мест и убеждал доверчивых оссов в обмане, они сочли меня за исключение или за непорочного и хорошего христианина, которому, как они себе представляли, разрешалось приближаться к таким местам.

Они охотно позволяют себя крестить; некоторые повторяют это несколько раз для того, чтобы получить 7 аршин грубой холстины, которую им за это выдают; однако, после крещения, чтобы доказать свое христианство, они умеют разве только осенить себя крестным знаменем и есть свиное мясо. Они отчасти соблюдают великий пост, но придерживаются и своих прежних суеверных обычаев и отличаются друг от друга по еде и питью в известные праздники. В день пасхи я напомнил им об этом великом празднике христиан; они были смущены своим невежеством, тем более, что они не приготовили для этого ни-

какого пива. Иногда в горы посылали миссионеров осетинской комиссии из Моздока, о которых уже несколько лет как я не могу отметить ничего другого, кроме того, что они крестят народ и раздают полагающийся при этом холст. Учебное заведение комиссии в Моздоке, если бы оно было общепользным и его доходы разрешали бы более значительную подготовку, смогло бы явиться основой преобразования этой нации¹ Я знаком в горах с прежними воспитанниками этой комиссии, которые не соответствуют всем тем требованиям, которые могут быть к ним предъявлены. Слишком высокомерные и ленивые для того, чтобы обрабатывать землю, неопытные в ручном труде и ремеслах, они живут за счет гостеприимства своих крестьян или являются посредниками обмана между русскими и своей нацией, а иногда даже просто отвратительными разбойниками. Чрезвычайно полезно было бы создать в соседних местностях школы с их простым содержанием и чередованием земледельческих навыков и ремесел. Они не избегают казачьей службы и могли бы за сходное содержание освободить жителей Терека от большой заботы.

Их потребности настолько же несложны, как и их образ жизни; в большинстве случаев они пользуются собственными продуктами; в случае нужды они обходятся всем чужим. Холст, хлопок, слегка обработанное железо, особенно соль получают из России или Азии. Их женщины заботятся об одежде, которая состоит из черного или серого грубого кафтана с разрезными рукавами, несколько короче татарского; нижнего платья из грубого холста или хлопчатобумажной материи; длинных белых штанов, достигающих лодыжки; носков, отделанных мягкой

¹ Их следовало бы учить не только молиться по псалтырю, но и другим более полезным вещам. (Примеч.автора)

кожей снизу вместо подметок с плетеными ремнями и подложенной снизу травой; из высокой набитой татарской шапки; из черного лохматого мехового плаща и часто из грубой сорочки. Их постель представляет двойные шкуры и несколько набитых шерстью подушек. Их пропитание самое умеренное. Тесто из грубого перемолотого проса, ячменя или пшеницы, испеченное в виде блинов под горячей золой или сваренное просо в воде, сыр, а также сырые корни — вот что составляет их ежедневную пищу; реже встречается мясо и пиво. Живущие у подножья гор имеют также пчелиные улья и изготавливают из оставшегося проса обычный самогон. Они держат себя несколько чистоплотнее, чем кочевые народы, в особенности следят они за оружием. Они не садятся за еду, не вымывшись, и повторяют это после еды. Они склонны к работе, в особенности женщины постоянно заняты; они заботятся обо всей одежде, о домашнем хозяйстве, о жатве, сборе плодов, дровах и грязной работе. Мужчины, напротив, занимаются седельной сбруей, обработкой земли, пахотой, ремеслом кузнеца, каменщика и строителя, приготовлением пороха, выделкой из кожи ремней и обуви, охотой и войной. Их оружие состоит из длинного крымского или черкесского ружья с двумя дулами, привязанными ремнями к стволу; из легкой хорошей сабли, которая более прямая, чем изогнутая; из кинжала и ножа на ремне. Они имеют на груди кафтана от 5 до 8 патронов в деревянных или костяных трубках и большую деревянную обитую кожей пороховницу от 2 до 5 фунтов пороха. Пороховница, кинжал, нож, огниво, кожаный мешочек с пулями, другой с кремнем и прочими мелкими вещами, банка с жиром или маслом для чистки ружья — все это прикрепляется узким ремнем у пояса. Небольшая пороховница с охотничьим порохом висит

на перевязи на шею и прячется в кармане на груди. Они носят свое ружье всегда в чехле из барсучьего меха. Они держат оружие очень чистым и всегда готовым к употреблению, не занасывая его. Его постоянная чистка, смазывание костным мозгом и высушивание во время хорошей погоды — все это предохраняет оружие от ржавчины. После каждого выстрела они прочищают ружье шомполом из твердого дерева с железным наконечником, вокруг которого они наматывают тряпочку. Их заряды в соответствии с качеством пороха точно отмеряются без дальнейшей обработки, заряжаются обыкновенной пулей, имеющей крестообразно два выпуклых ободка, и выстреливаются тем более плотно и легко. Когда они прицеливаются или сидят на земле, они медленны и нуждаются в нескольких минутах. Осс должен слезть с коня, чтобы зарядить ружье и вложить пулю. Они ищут для выстрелов защищенное место и не теряют их зря, но выжидают своих врагов с упорством, чтобы уничтожить их тем более верно. Когда несколько человек находятся вместе, то они стреляют друг за другом, а не все вместе и выжидают, когда другой снова зарядит свое оружие. Они располагаются при обороне в нескольких шагах друг от друга, а при отступлении первым всегда стреляет передний, который затем отбегает в самый конец для перезарядки ружья. Они стремятся в этих случаях достигнуть крутых мест, чтобы стоять друг над другом. Они умеют так выгодно пользоваться гористой местностью, что 10 человек могут защищаться против 100. Их война и набеги представляют из себя скорее внезапные нападения, чем правильные наступления. Сначала они горячи, но вскоре остывают. При обороне они стойки и, при наличии защищенного места, упорны; если же они окружены, то дерутся как отчаянные. Телосложение оссов соразмер-

но стройное, худощавое, жилистое. Они среднего роста, часто несколько выше. Загорелое строгое лицо, дикие живые глаза больше обыкновенных, татарского разреза, общий вид — независимый. Они быстры и легки в беге, способны носить через горы невероятно тяжелые грузы, взбегать по крутым скалам, так, что носильщики часто погибают на месте от сильного кровотечения из легких, а взбирающиеся по горам — от астмы.

В их характере можно отметить черты хороших от природы людей, которые только благодаря привычкам и предрассудкам получили ложное направление. Они во всем преувеличивают; только внешнее и настоящее управляет их страстями. Природа и привычки часто находятся в противоречии, отсюда их поступки так противоречивы. Они щедры, делят свое пропитание между нуждающимися, услужливы, ни в чем не отказывают просящему другу. Гостя они принимают со следующими словами: «Мой дом — твой дом; я и все мое — твое». С тем, кто находится под их защитой, они обращаются как с родственником и не выдают беглецов. Многочисленные русские перебежчики, которых я мало-помалу возвращал, были все увезены из гор за мой счет. Они жили свободно среди осетин и находили себе, не работая, пропитание. Они продавали им свои вещи и получали безвозмездно местную одежду. Мне предлагали за свободу этих людей подарки, а женщины преследовали меня из Далагира на далекое расстояние, с умоляющими слезами прося за двух гренадеров из Томска, которых я ночью похитил у них. Так как все просьбы были напрасны, то они просили меня по крайней мере не наказывать их. Со своими рабами они обходятся справедливо и хорошо. Их верность и служба обеспечивают им определенную свободу.

Воровские, разбойничьи и жестокие наклонности раз-

вились у них в результате привычки и склонности к неверно истолкованному славолюбию. Юноши доказывают свои способности воровскими набегами; даже грабеж на большой дороге укрепляет его славу, а смерть придает ему ореол героя. Он гордится своими обманами и кичится убийствами и кровной местию. Он не знает границ своей отваге, если считает себя или свою честь оскорбленными. Родители, братья, друзья — всем этим он жертвует бесчувственной жестокостью. В моем присутствии — сын убил своего старого отца за несколько сказанных им бранных слов. Он стоял вполне хладнокровно рядом с хрипящим старцем для новой зарядки своего ружья. Все равнодушно проходили мимо умирающего, не оплакивая его и не унося с дороги. Я потребовал у старшины, которому я расхвалил преимущества нашего закона, наказания этого убийцы. Он рассмеялся, увидев мой гнев: «Что вы потом будете делать?» — задал он мне вопрос. «Еще строже его казнить», — был ответ. «Таковы ваши хвалебные законы?» — вскричал он, «Это не твой отец и не мой отец; это его отец. Тут стоят его братья. Что нам за дело?» /Мой толмач был ограблен пятью братьями. При разделе кусок богатой ткани достался второму брату. Старший брат счел себя оскорбленным и убил его, а один из братьев отомстил за смерть первого. Последний похоронил первого с материей, поскольку он думал, что она ему принадлежит и поскольку он хотел воздать ему справедливость. Осетины убивают врага, если он стар или если не пригоден вследствие ран в качестве раба.

Между тем, несмотря на дикость, их легко одолеть, если умеют управлять их страстями. Их вспыльчивому гневу необходимо пойти навстречу, а нерешительность предупредить силой. Их склонность к переменам побеждается только холодной твердостью; при этом нео-

жиданное и новое оказывает лучше всего действие на их невежественный ум; если склоняется один — он ведет за собой остальных, Их покорить легче, чем удержать. Это непостоянство является результатом боязни обмана, который между ними также распространен, как и славен. Если они убедились в искренности, то они слепо следуют за человеком. Красноречие может много сделать среда них, убеждение — еще больше, а пример делает все. С помощью услужливости, осторожности и приветливости можно свести с ними знакомство; с помощью хорошей славы можно вскоре заполучить их дружбу, а с помощью услуг и небольших подарков можно привязать их к себе. Поняв это, можно с некоторой осторожностью безопасно жить среди них и, благодаря многим связям, сделаться вскоре влиятельным лицом. В тех местах, где я сперва едва решался ездить с конвоем, я мог затем находиться в полной безопасности. Шайки разбойников были моей свитой и самой надежной охраной в наиболее опасных местах. У врагов русского имени я нашел вскоре лучший прием и стал самым приятным гостем. Даже убийцы, которые прежде грозили мне гибелью, старались как можно лучше мне услужить и давали мне спокойно спать среди них, так как они охраняли мою безопасность. Упрямый Канцу /старшина Дергипша/ требовал мостовой сбор даже с генерала Тотлебена, потому что, как он говорил, даже грузинский архиепископ должен был ему уплачивать; он грабил офицеров и курьеров, задерживал караваны и недавно держал в своих когтях даже Рейнегса¹³. Этот 80-летний разбойник, несмотря на свою слабость, заставил свести себя вниз по каменной лестнице со своего холма и пришел при остановке держать мою лошадь. Это уважение я приписываю только молве моих приверженцев, так как он ничего от

меня не потребовал и только напомнил, что много обо мне слышал. Бекби, хитрый, вероломный бродяга, скрывавшийся в горах как ловкий вор и жестокий убийца на большой дороге, оставался преданным мне человеком в самых опасных положениях, пренебрегая даже своей выгодой. Со своей шайкой разбойников, он служил мне охраной и провожал меня с собственной опасностью туда, куда отказывались идти другие конвои. После знакомства с ним, путешествуя однажды с одним уже 20 лет как сбежавшим русским солдатом и проводником, достиг я у подножья снежных гор его банды из 30 разбойников. Я нашел его с сообщниками, обдумывающими разбой и лежащими у огня. Так как здесь никого не ожидали, то они были очень удивлены моему появлению среди ночи. Они проявили сильное беспокойство, задавали мне тысячу вопросов и подозревали измену. Я смеялся и ничего не отвечал на их волнение. Бекби вскочил с ложа, направил ружье и в упор спросил меня, зачем я сюда пришел. «За едой, — отвечал я и сел на его ложе, — Я ничего не ел со вчерашнего дня». Он рассмеялся, дал мне в знак дружбы оружие и прислуживал мне. «Ты имеешь право, — сказал он, — теперь я понимаю, почему ты не отвечал».

Послам имеретинского царя было чрезвычайно трудно проходить через горы; их пропустили только под моей защитой. В течение 3 лет царь Соломон, согласно его собственному признанию, не мог перевести князя Диван-бека с особыми поручениями к начальнику русской границы. После полученного приказа сопровождать мне его было гораздо труднее убедить царя в безопасности переезда, чем избежать грозившей нам опасности. В горах нас в самом деда окружили черкесы, направившие на нас свои ружья. Я пошел к ним один с толмачем и после коротких переговоров они нам откры-

ли дорогу со словами: «Ты вырвал у нас из рук верную добычу; мы дарим ее тебе и уходим». Я мог привести еще много таких приключений, если бы это не было излишним. Считать безопасные сношения с этими варварами за невозможное — является простым предрассудком. Наше собственное поведение является причиной многих неприятностей. Справедливое и уступчивое поведение сделало бы уже давно из этих горцев наших друзей и, даже вероятно, хороших подданных. До этого времени их посещали только наши толмачи; это были обыкновенно изгоняемые ими людьми, которые опираясь на пример русских, обращались с ними непристойно и высокомерно, так что они и не могли ужиться между их скал; кроме того, корыстолюбие таких представителей проявлялось совсем на азиатский лад. Отсюда как следствие — строптивость этих людей, которые, при наказании их, таили в себе вражду. Честный человек, которому горная комиссия могла бы довериться и который жил бы между ними и умел бы пользоваться их прямодушием, вероятно, добился бы без труда того, чего не в состоянии сделать сила. Миссия, действительно выполнила бы таким образом свое дело, а уговоры возделывать равнины оказались бы более действенными. То, начало, которое я добился в столь короткое время в деле обработки земель, показывает, что можно было бы ожидать с этой стороны. Я хотел взять обязательство ежегодно приводить на равнины свыше 1000 людей для новых поселений тогда, когда они искали себе надлежащую защиту. Поэтому вопросу меня порядочно беспокоило много селений. Главной целью этого труда было заселение с помощью русского гарнизона из Татаргупа ущелья, которое должно было бы впоследствии взято.

Положение Осетии

Природа, кажется, самые высокие Кавказские горы нагромоздила в Осетии, откуда реки низвергаются либо на восток, либо на запад. Цепь гор тянется с направления ост-зюд-ост на вест-норт-вест и перерезается обрывающимися реками с юга на север. Три дороги ведут вдоль глубоких долин, между совершенно непреодолимых вершин и скал, но следовать по ним можно только с большими препятствиями. Дорога по Тереку самая обычная и известная; средняя дорога менее всего известна и самая дальняя, и только большой опыт может сделать из нее лучшее; третья дорога через Дугор — самая опасная и трудная, но зато самая короткая в Имеретию. Ни одна из них не является проезжей до настоящего времени; однако не приходится сомневаться в возможности сделать проезжей особенно среднюю. В некоторых местах можно ехать верхом, особенно на мулах, которые имеются у горцев. Весной, вплоть до середины мая, можно пройти через эти реки и лесные потоки, которые еще не запружены водой со снегом, а легче всего по их руслу. Осенью, правда, дорога освобождается низвержением потоков; но следует опасаться снежной лавины, особенно, если недавний снег покрывает самые опасные пропасти только в расщелинах ледников. Зимой, когда дороги очищены от снега, можно, хотя и с риском замерзнуть, уходить по снегу; следует только учитывать, что в пургу можно оказаться засыпанным снегом. Я буду предпринимать что-то особое о дорогах, поскольку их исследование я сделал своей главной обязанностью.

Климат Осетии столь же различен, как и ее горы. Самые высокие горы или ледники покрыты вечным снегом и льдом и там царит по обе стороны, постоянная зима

на 15 верст кругом. Здесь в самое жаркое лето холод, а однажды при восточном ветре, таком мощном, что мне показалось, что я могу потерять свои ноги, а мои русские спутники, которые менее приспособлены к такому холоду, совершенно окоченев, вынуждены были обратиться за помощью к горцам. А от самой высокой вершины на юг через 16 верст можно увидеть леса и через 20 верст на запад — поля и плодороднейшие пастбища, а также прекраснейшие фруктовые деревья, а через 30 верст на запад — повсюду виноградники. На северной стороне, правда, климат не такой теплый, только в радиусе 30 верст поля и пастбища достаточно плодородны; и нет лесов. Чем дальше и глубже долины, тем теплее становится местность. Эти долины — площадки горы, которые окружены еще более высокими. Кажется, эти долины при первичном образовании были заполнены снежными водами более высоких гор, которые снесли вниз пласты с северной стороны и образовали большую поверхность. Эти потоки пробили себе, наконец, в результате ужасного водопада, дорогу сквозь скальную стену на север, о чем свидетельствуют чрезвычайно глубокие и узкие русла, рек, которые одновременно проделали дороги через горы. Поэтому проходы в долине тем уже, чем слабее и меньше река.

Климат и местность ниже жаркий и более подвержен туманам и осадкам, очень способствует урожаю и мог бы производить все, что дают самые лучшие области Германии. Подножие северных гор окружено непроходимым лесом. Частые дожди часто затрудняют посев, только бедствия с нападением саранчи, напротив, опасаться не приходится.

Перед равниной было бы отлично применимо виноградарство. Я обнаружил следы регулярных посадок виноградных лоз, о происхождении которых мне никто не

мог что-то сказать, но которые были доказательством существования здесь виноградарства.

Различные цепи гор, возвышающиеся друг над другом, представляют собой: 1) лесистое предгорье; 2) скальные горы, у подножия которых растет лес, посередине расположены пастбища, а вершины стоят как стены из скал; за ними следуют 3) голые горы, на которых размещаются самые далекие равнины и живет большинство горцев. На сорвавшихся участках земли, на откосе, расположены поля и некоторые пастбища, но очень редко растет небольшой кустарник, а лес отсутствует вообще. И наконец, снежные горы, вершины и наивысшие высоты которых покрыты постоянным снегом, заселяются лишь в одиночку у подножия, где еще существуют поля, кустарник, а иногда и лес и хорошие пастбища до их середины. Ледник имеет у самого крайнего подножия немного пастбищ, а вообще-то заполнен вечным снегом и льдом. Между ними лежат глетчеры или ледяные горы, которые, кажется с самого основания их смешаны из льда с кусками скал. Их долины в конце закупорены нагромоздившимися ледяными глыбами, как скальные пласты, который, кажется, снесены сюда водой.

Под ними подвалы потоков, ужасный гул которых можно здесь услышать. За ними следуют большие снежные поля, которые, по-видимому, перекрыли ледяные глыбы. На самых высоких снежных вершинах, которые я сначала принял за нагромоздившиеся снежные горы, я обнаружил при более близком исследовании скальное острие гранита, выступающего на 20 саженей, которое меня убедило в том, что под вечным снегом и льдом в основании их лежат скальные пласты. На южной стороне, у подножия снежных гор, вскоре начинаются леса из ив, сосен и елей и занимают потом все остальные горные местности самым

высоким лесом. К центру Осетии горные реки текут вниз частью зюд-зюд-ост к реке Щуре, частью на вест-зюд-вест к Риони, который принимает свой исток на юго-западной стороне. Реки северной стороны все впадают в Терек и сначала берут свое направление на норд-норд-вест как только Терек, вытекающий на восточной границе, начинает свой бег по равнине до Джулата и течет больше на северо-запад.

Прямо отрывистая вершина Джулата и равнина Бештамака, а вместе с ними снова вздымающиеся вершины у Малки — все это заставляет предположить, что все реки прежде имели другой исток к морю. Доказано, что река Малка раньше текла в сухую долину Куры и из нее в Салуку и таким образом в Куму, которая как большая река либо имела свой исток у Маныча, вернее всего, либо направляла свой путь к Каспийскому морю. Не исключено также, что Каспийское море простиралось до Маныча, а Кума имела как это море, через долину Маныча свой исток к Дону или какой соединительный канал с Азовским морем. Берег Маныча образовала мощная река, которая, видимо, была не меньше, чем Нева. Ширина, глубина, обрывистость и пласты земли оставляют мало сомнений для глаза, знающего природу и ситуацию. Насколько я знаю состояние природы и ее распада, я установил это не без основания, и здесь бы я мог предположить это, если бы вычислил воды иначе. Местность Маныча незаметно склоняется к Дону, а его русло расположено почти горизонтально. Поэтому возникают его озера, ответвления болот и низины с камышом, поскольку речка едва весной заполняется снежной водой и едва становится заметной. Как могло нечто подобное образовать его русло такой ширины и глубины? Даже Кубань берет свое направление с юга на север, прежде чем потечет среди темного леса на

запад. Это подтвердили оба Барсуклея, две топкие, тихие речки, из которых одна впадает в Куму, а другая в Кубань, и которые имеют один исток. И Кала-ус близка к нему и является сейчас рекой с застоявшейся водой. Как желал бы я подтвердить свой глазомер с большей уверенностью, если бы было время и инструменты. Я отклонился от темы; только мысль, которая уже при некоторой вероятности велика, объединить Каспийское море снова с Азовским может это оправдать.

Как вообще Кавказ заслуживает большего внимания, так в особенности и Осетия имеет значение, так как она близка нам и важна для сношений с грузинами. Нельзя ли было бы найти более короткий дуть в Анатолию через эту страну? Я думаю, что мог бы указать один, который путем улучшений оказался бы вполне приличным. С помощью его освоения можно было бы одолеть народы, которые вместо того, чтобы грабить наши границы, стали бы их охранять; недоступные горы, стена из скал между двумя морями, предназначенная как будто для того, чтобы с приложением небольших усилий воздвигнуть непреодолимую линию — представляет из себя здесь естественную границу. Минералы, которыми богата Осетия, дают большие надежды на эту местность, и я могу указать богатые свинцовые и серебряные руды. Земледелие, скотоводство и народонаселение увеличилось бы прямо на глазах, если бы русские законы препятствовали раздорам, свирепствующим среди этого народа. Долины могли бы приносить все продукты, которыми богата Швейцария, если бы только они подвергались правильной обработке. Зима здесь более сносная, чем в соседних низменных местах, где в течение всей зимы могут пастись стада. Корма для очень больших стад было бы вполне достаточно, если бы отдаление от жилищ не было опасно вследствие грабежей.

Это самое важное в Осетии. Климат умеренный и здоровый, не мало способствует плодовитости людей, скота и земли. Эти горцы — народ здоровый, сильный, проворный и кропотливый — могли бы стать вдвойне более многолюдными и хорошими подданными, если бы они имели законное государственное устройство. Итак, я продолжаю путешествие.

Река Кезил

В 12 верстах к западу от Терека с гор течет Кезил (золотая река). Он течет на протяжении 35 верст в основном к северу в низких каменистых берегах, через плодородные равнины, и впадает у горы Ахловской с левой стороны в Терек. Он меньше остальных притоков. С его правой стороны впадает река Архон, в которую в 6 верстах к востоку под горой вливается Гутшедон. Истоки этой реки в горах и само ущелье полны лесов и имеют ширину около 80 сажень; дорога вдоль левого берега на протяжении 16 верст удобна для езды. 10-ю верстами выше в ее правый берег с юго-востока справа впадает горный ручей Генал. На Генале еще выше в 8 верстах расположены селения Шаниба, и Калатш, куда ведет трудная дорога. Отсюда через горы на восток к Шимити на Тереке идет пешеходная тропа.

Дорога ведет вдоль Кезила и после селения Кобан переходит фактически на полпути на правый берег. Долина расширяется, леса становятся реже и дорога ровнее. Через 16 верст от горного истока или в 28 верстах к юго-западу от Заурова находится Кобан. Эта местность расположена на левом или западном высоком берегу реки; по ней разбросаны селения, а с запада по ней течет небольшая речка. Лесистые предгорья здесь заканчива-

ются, долины узки, но плодородны, сильно заселены, и жители более миролюбивы, чем остальные. Я повторю еще раз, что лучшее пропитание и более открытое местоположение сделали людей более обходительными и человечными; тогда, как бедность, недостаток в самом необходимом и жалкие жилища развивают грабительские и опустошительные наклонности. Здесь можно встретить отдельные каменные строения, но по большей части это деревянные, плохие дома, похожие на горные хижины. Старшина Сурхав-Илик, очень преданный нам человек, принял нас хорошо и проводил далеко с проводниками и охраной. К западу раскинулись пастбища и пашни, куда также идет пешеходная тропа через горы и Пагку выше Файнагедона.

Я ехал теперь вдоль Кезила сперва по левому берегу, а затем через две версты по плохому деревянному мосту перебрался на правую сторону. Такие мосты в горах представляют собой две среднего размера ели, покрытые ветвями и землей; они имеют в длину от 6 до 10 саженей, а в ширину несколько больше сажени. На западной стороне моста на высокой крутой скале открывается небольшое селение, хозяин этого перехода. Река своим падением с гор пробилла себе глубокий и узкий скальный берег и превратила дорогу вдоль правой возвышенности в очень трудную и часто весьма опасную. Мы тем временем поменяли наших лошадей и снова через несколько верст перешли плохой мост и оказались на левом берегу. Дорога ведет в горы, к голой, плоской возвышенности откуда долина расширяется снова, и дорога становится хорошей и пригодной для проезда, С возвышенности до Кобана Кезил низвергается частыми водопадами, прорываясь сквозь сорванные глыбы скал, и вынужден идти по плохой пешеходной тропе через восточную гору.

С возвышенности, откуда в отдалении виден Дергипш, дорога идет к югу по левому берегу через равнину, по которой Кезил течет между ровных берегов. Дергипш находится на правом берегу Кезила, который здесь можно перейти вброд. Местечко большое и имеет по большей части каменные жилища, между которыми на северо-восточной стороне поднимается укрепленный замок старшины Каншава. Этот старый разбойник заставил свести себя вниз из своего разбойничьего гнезда для того, чтобы смиренно встретить меня; я не ожидал этого от его спеси. Его 5 сыновей держались несколько в стороне вооруженными на конях из предосторожности и боязни, но по моему требованию им пришлось приблизиться, чтобы в знак гостеприимства передать саблю и всем вместе отвезти обратно старика. Вежливость, с которой я его встретил, сделала его исключительно дружелюбным и приветливым. Меня предупредили до этого, что он подло задерживает путешественников, грабит их и причиняет всяческие неприятности караванам. Он отваживался из-за мостового сбора чинить препятствия даже генералу Тотлебену во время прохождения его войск в Грузию, а также грабить его курьеров и офицеров. Являясь сторонником царя Ираклия, он все же считал доктора Рейнегса неизвестным и совсем незначительным в горах человеком, короче говоря, после меня. По приказу господина генерала фон Фабриацина¹⁴ он через курьеров моей команды спустя шесть дней снова обрел свою свободу. Связи, в которых состоит этот разбогатевший на грабежах старшина с жителями всей грузинской дороги, и дорога, которая идет от него к Тереку, благоприятствуют его разнузданному самовольству.

После дружественного приема я взял его проводника в Куртат и отправился к западу по левому берегу, по равнине длиной в 4 версты, в конце которой Кезил пробивает

себе путь к югу сквозь узкое ущелье, У этого ущелья на западном склоне горы находится на берегу речки селение Какадур, а несколько далее к югу — селение Ламандон. Я шел затем по ручью, который впадает в Кезил с запада, где он поворачивает с юга на восток и пришел по его левому берегу в 7 верстах от Дергипша на равнину высоты, на которой недалеко от дороги стоит приподнятый камень. Эта дорога была сносной и могла обустроиваться для проезда. На вершине источники и хорошее пастбище. Здесь часто растет пряный корень, которым горцы пользуются для лечения лошадей. К северу от приподнятого камня находится скалистая гора, на вершине которой, как говорят, расположена, так называемая Табау-Ватшила или пещера Ильи. Это священное место почитается всеми соседними местностями. Потолок пещеры совершенно зеленый, а по середине возвышается скала, служащая алтарем, на котором в углублении как будто бы стоит серебряный кубок, наполненный пивом; дорога туда известна только отдельным лицам, которые совершают там ежегодные жертвоприношения от имени народа; туда, вероятно, ведут тропинки вдоль утесов с южной стороны. Кроме приносящего жертву, всех взбирающихся туда постигает несчастье. Скот совершенно безопасно пасется под возвышенностью, где находится пещера, под защитой святого, не нуждаясь совершенно в охране, потому что того, кто тронет его, поразит смерть или слепота. Мне показали слепого волка, пойманного около стада, которого не только не хотели убивать, поскольку Илья уже наказал его, но даже кормили. Когда осмеливаются подниматься на гору от приподнятого камня по направлению к пещере, это заменяет самую сильную клятву. В своих сказаниях об открытии этой пещеры жители рассказывают, что из какой-то западной страны убежал пленник, так как

он не мог найти никакого выхода, то его перенесла в эту пещеру через моря и горы кошка, которая обратилась в орла; отсюда он спустился к жителям долины. Из этой семьи, которая когда-то жила в Ламардоне, старейшина совершает ежегодно паломничество к пещере. Он должен подниматься туда чистым, в новой, собственного изготовления, одежде. При жертвоприношении ему подается святое знамение — если кубок на скалистом алтаре полон или переливается через край, это предсказывает урожай, спокойствие, единение и хорошие времена; в противном случае — голод, войну и несчастье. Суеверные высказывания воспринимаются каждым, как непреложные.

Праздник приходился на 6 июня, на воскресенье. Я употребил все усилия, чтобы склонить старейшин пойти со мной к пещере в качестве проводников. Только из суеверия, что я лишусь жизни или глаз и подвергну себя всяческой опасности, мне в этом отказали мои лучшие друзья. Лишь один молодой легкомысленный человек за подарки согласился пойти со мной и повел меня с переводчиком рано утром в праздничный день. На половине дороги, нас настигла ужасная непогода, пошел такой сильный снег, что нельзя было сделать больше ни шагу, и все засыпал снегом. В долине снег вдруг перестал идти, а на вершине он еще продолжался и на следующий день. Подъем на гору стал невозможным и наш отважный проводник задумался, повернул обратно и не захотел больше ни за что на свете слышать о дороге туда. После того, как мы спустились, мы увидели горцев с соседних возвышенностей, откуда можно видеть местность около пещеры. Они целыми семьями приносят куски жертвенного животного и празднуют этот день едой, питьем и другими увеселениями под открытым небом. На другой день старый жрец собрал с каждого двора по половине овцы и немного хле-

ба; все это было съедено старейшинами селений в Ламердоне на общественном пире; старец рассказал при этом о виденных им знамениях и предзнаменованиях, которые в этот раз были благоприятными. Для того, чтобы сделать его предсказания еще более благоприятными для моих планов, я подарил ему несколько кусков холста. Он говорил теперь о том, что ему было дано увидеть хорошие знамения, говорившие за дружбу с Россией и переселение на равнину. Сильный снегопад он сумел хитро объяснить. Он возложил вину на свою дочь, которая в его отсутствие из шалости надела новую одежду и тем самым загрязнила ее. Время для исправления было слишком мало, поэтому выпал снег, чтобы насколько возможно затруднить мне путь к пещере. Все осетины и сахи в особенности куртатского округа чтили пещеру.

С упомянутой возвышенности дорога идет вниз под гору к Куртату. Идя вдоль правого берега реки Факсан, достигают Шоарикау, которое расположено в 2 верстах от Куртата на скалистой возвышенности. Куртат находится, примерно, в 12 верстах от Дергипша к западу, и его селения расположены частью на Погке или самой реке Фоке и частью на соседних возвышенностях. Этот округ Куртата — одна из наиболее обширных, многолюдных и плодородных долин. Многочисленные развалины башен и стен на самых высоких возвышенностях говорят о древности места и о многих происшедших здесь изменениях. Поскольку поблизости нет лесов, земледелие вполне обеспечивает жителей. Долина тянется к юго-западу на протяжении 8 верст; на ней расположены на определенном расстоянии следующие селения: Харишкин, Хора, Хеидикус, Ладш, столь известное своими могилами героев или великанов. Перед этим местом видны сланцевые скалы, на которых можно заметить отверстия, которые,

говорят, служили героям для игр в шахматы. В старой каменной стене добывают много селитры, которой они обмениваются с соседями.

Шимити, — большое местечко на левом берегу на склоне реки; Барсикау — на правом высоком берегу у маленькой речки. Здесь нас наилучшим образом принял старшина Саломон Гуриев. Он крещенный, хочет быть хорошим христианином и придерживается старых суевых обычаев.

Большую медную чашу, которую я по кресту и русской надписи принял за церковный сосуд, он предложил нам для умывания; из чего можно сделать вывод о равнодушии здешних христиан к своим святыням.

К северу, где долина имеет 5 верст длины, находятся селения Фартиг, Валассиги Хикус, где имеется деревянный мост через Погк. На противоположном левом берегу расположены Талаков, Мисси на речке, протекающей вдоль возвышенности, и Гули. Шаноба на правом берегу и Шифгис на левом, старое местечко у подножия северных скал около узкого ущелья, которое здесь достигает едва ли 30 сажень ширины. Здесь имеется часовня с двумя небольшими колоколами, посвященная святому Георгию и отпираться ежегодно только в день его праздника. В северной скале находятся пещеры, старинные жилища этой долины.

Узкие каменные ступеньки ведут к этим пещерам, в одну из которых высотой в 10 сажень, я поднялся и обнаружил там следы человеческого обитания. Эти пещеры, вероятно, тянутся очень далеко под горой и некоторые из них достигают Валагира.

К востоку по направлению к Куртату у истоков Факсана находятся селения Ганикоф и Гарикоф. На вершине высокой крутой горы напротив Куртата расположена Сакуна,

древнейшее местожительство куртатских осетин, покинутое главным образом вследствие трудной дороги. Я пошел теперь выше вверх по правому берегу Погка, по хорошей дороге. В местности Шимити появились трудности; мой проводник при возвращении обратился в бегство, потому что на нас могли напасть. Здесь были недовольны захватом в плен их людей в Моздоке, из которых двое, якобы погибли, находясь в жалком состоянии. Я пытался склонить их к необходимости продолжения путешествия. Меня окружили и потребовали под угрозой смерти выдачи их людей. После беседы с их старейшинами я стал уверять их в справедливости и милосердии, что, как я надеялся, окажет благоприятное воздействие и моим предствительством. Таким образом, я склонил шимитинцев дать мне своих проводников вместо убежавших, с которыми и я продолжил спокойно мое путешествие. Дорога пошла далее на юго-запад, удобно для езды и привела к последнему селению Гаришкин. Это местечко находится на левом возвышенном берегу Погка, который течет с юга и имеет мост, через который дорога идет к левому берегу. Оно расположено к юго-западу в верстах 6 от Куртата. Долина суживается, а дорога становится трудней и более неровной.

Через 3 версты мы обнаружили мост из спрессованного снега через реку, по которому мы перевели лошадей на правый берег. По неровной дороге мы вскоре дошли до старой разрушенной поперечной стены, в которой находилась башня. Эта защитная стена, как рассказывают, была взята хитростью франкским ханом после длительной осады.

Правительница показала сигналами, как овладеть стеной, вышла замуж за хана, и франки, между прочим, начали разрабатывать рудники. На плоском каменистом

берегу реки я обнаружил различные богатые куски руды, которые, вероятно, оторвались от ближайших снеговых гор. Ни одна местность не показалась мне так богатой минералами, как эта, и я нашел здесь также топазы и горный хрусталь, которые лежат кругом реки с большим количеством кварца.

Хилак расположен к югу в 2 верстах от старой стены у входа в долину, которая все больше расширяется по направлению к югу. Местечко находится на левом берегу Погка и имеет плохие, каменные, близко друг от друга построенные жилища. Река течет в узких, глубоких скальных берегах, с мостом у деревни и священной сосновой рощей на правой стороне.

Местность холодная и неплодородная; жители бедны и нуждаются в дровах. В трех верстах выше открывается другое селение Хилака, вблизи от которого Шамара, текущая с юго-востока, впадает с правой стороны в Погк. У истоков этой речки живут тринши, а у истоков Погка — сахинцы, ближайшее селение которых скрыто в снеговых горах. Отсюда идет самая лучшая и до сих пор самая удобная дорога через высокие снежные горы и котловину, которая расположена между двумя высокими снежными горами и летом большей частью свободна от снега или покрыта снегом совсем немного. Можно не только ехать верхом, но даже сделать дорогу вполне проезжей. На южной стороне снеговых гор в 12 верстах живут нарри до самой линии снегов. Дорога идет к границе Грузии и Имеретии или по старому Картуеля и Иберии.

Природа, имеющая здесь больше наклон на запад и восток, гонит туда реки и имеет поэтому, к югу постепенно ступеньками, больше равнину и не столь много чередование гор и лесов, как расположенные рядом глубокие восточные и западные местности. Большая дорога

на Армению и Анатолию проходит по близости, и здесь можно было бы проложить самый близкий и самый удобный дуть к южным местностям, прорубившись сквозь леса. Другая дорога идет с юга, юго-запада в северную Имеретию, через Мамисон и Хлоби, к северному селению провинции Радш. По этой дороге я проследую во время путешествия в Имеретию и снова вернусь в Куртат, чтобы продолжить путешествие по Осетии.

В долине Куртата дорога повсюду удобна для езды до самого северного селения Шифгис. Долина сужается, и Погк берет направление на северо-восток, течет в глубоких, узких скальных берегах, где дорога через его заросшие лесом возвышенности сворачивает на левую сторону. Через несколько верст дорога круто с горы обрывается на правый берег, и река течет на север по плоскому берегу. К востоку около ручейка идет пешеходная тропа по лесистой возвышенности по направлению к селению Кобан. Немного спустя дорога снова выводит на левый берег, и в 10 верстах от Куртата мы достигли небольшой, окруженной лесами равнины, у истоков Фиагидона на левом берегу Погга. Поднявшись по пешеходной тропе по возвышенности на левом берегу Файнагидона через густые леса вдоль хребта гор, я достиг через 7 верст селения Картш. Передняя часть его расположена у подножья горы на левом берегу Файнагидона и состоит из плохих деревянных хижин. На крутом высоком холме, расположенном особняком посередине долины, построены старые каменные жилища, обнесенные стенами и башнями, в большинстве развалившимся и в плохом состоянии. К западу в 4 верстах на возвышенности правого берега реки, срывающейся вниз с горы, находится другое селение, где мы переночевали у старшины Татта, богатого человека. Это селение живет обособленно от Картша и имеет на об-

наженных, возвышающихся кругом горах хорошие пастбища и стада. К северу на вершине лесистого предгорья растет лучшее красное дерево Негной, тисовое дерево. В полутора верстах к западу, на такой же возвышенности, расположено второе селение, около сбегаящего с юга ручейка. От истоков Файнагидона идет пешеходная тропа через густые леса вперемежку с маленькими лугами. Она ведет в долину длиною в 10 верст около левого берега Погка. Река перед входом в равнину окружена небольшим лесом, течет 25 вёрст с севера на запад. Недалеко от ее истоков в нее впадает река Кезил, а выше Татартупа она вливается в Терек, в 5 верстах от впадения Кумбелея. У предгорий в 6 верстах к северо-востоку и в 2 верстах к востоку от Погка и западу от Мармолика находятся развалины осетинского Подвора, расположенные в прекрасной плодородной равнине, в сторону центра Осетии и почти на юг от Моздокской дороги. Архимандрит с несколькими священниками из Осетинской комиссии, поселившиеся здесь для обращения осетин в другую веру, в связи с волнениями вынуждены были перевести это очень полезное учреждение в Моздок, откуда протопоп время от времени отправлял нескольких неопытных священников в северные горы. От Погка я пошел непроторенной дорогой, вплотную к северному предгорью на запад.

Из-за диких зарослей травы выше лошади было очень трудно ехать верхом, а тропа, уходящая на север, оказалась слишком растянутой. Мы достигли двух маленьких речек с крутыми берегами, из которых наиболее значительной является Швадок, вытекающий из предгорья. В двух верстах к северу от горы на таком же расстоянии от Арадона (Бешеная река) на равнине находится небольшой высокий лесок, называемый священной рощей, и имеющий примерно 200 сажень в диаметре. Из суеверия ее

щадили, потому что тот, кто в ней срубит дерево, должен подвергнуться неминуемому несчастью. С другой стороны рощи бежит речка Гатипс, у истоков которой рубят красное дерево.

По соседству с гор течет Арадон, плоское русло которого благодаря разным островам можно переходить часто вброд даже при сильном летнем наводнении. Это самая быстрая и большая река после Терека, благодаря широкому разливу не так опасна, хотя в некоторых местах дорога на Валагир идет по левому берегу Арадона и трудно проходима. Долина недалеко от истока реки суживается до предела, становится обрывистой и непроходимой, как только летом разбухшая река начинает обрушиваться на крутые берега. И тогда остаются только опасные тропинки через горы на левой стороне, по которым нужно либо карабкаться вверх в гору, либо спускаться вниз. В оставшееся время можно на этом участке в русле реки ехать верхом и уже с меньшим затруднением добраться до Валагира. Селения этого округа начинаются в 8 верстах в горах и разбросаны вдоль возвышенной долины. Долина более узкая, чем остальные и менее плодородная, вследствие чего жителям не хватает пропитания. Они основали недавно две колонии на восточной стороне предгорий: к югу — Саликар-дон, а к северу, у склона горы — Баригсан, на речках того же названия. Я вскоре убедил их спуститься для обработки земли на равнину под горами и вернулся с несколькими их старшинами для осмотра местности, где они еще этим летом просили позволения поселиться. Местность у речки Ширау, которая протекает мимо в нескольких верстах на запад от Ардона, представляется им особенно выгодной. Около речки расположено ровное пустое предгорье, которое они выбрали для постройки селения. Перейдя 4 небольших речки, мы достиг-

ли Усдона (Белой речки). Он образует 2 рукава, выходя из скалистых высоких гор, которые тянутся как стена из скал от Арадона к западу до Уруга. Вдоль восточного рукава по второй дороге приходят к валагирским селениям Ходо и Нузал, а отсюда и в самый округ. Дорога идет через скалистую гору, можно провести лошадей, а затем немного полдня ехать туда верхом. И остается единственная дорога туда верхом, когда разлившаяся река на некоторое время закрывает узкие долины.

Ус-дон (Белая река)

Река Ус-дон или по-русски — Белая — получила свое название от многочисленных известняков, находящихся по ее берегам; она имеет довольно крутые берега, но течение ее менее быстрое и сама она меньше, чем реки высоких горных цепей, везде переходима вброд, если не обрушиваются ливни в предгорье. В северной долине у ее истоков на лесистых флечовых горах расположены два наиболее значительных селения Кубати. Первое находится на левом высоком берегу реки, которая омывает его с южной и восточной стороны. На север глубокий овраг закрывает вход, небольшое деревянное укрепление из сложенных на четыре стороны балок, на четырех сваях в человеческий рост. На запад выходят горы, заросшие кустарником. С другой стороны к югу от реки на крутом высоком берегу обеих рукавов, которые здесь соединяются, расположено более старое селение Кубати; оно господствует над обоими ущельями на Валагир и Дугор, имея с юга позади себя густые леса и скалистые горы. В первом селении стоят деревянные жилища с огороженными дворами и садами. Во втором южном селении среди каменных строений виден замок бадилеттов с одной высокой башней. В огородах

они разводят по примеру кабардинцев — бобы, турецкий маис, редьку, огурцы и большое количество обыкновенного зеленого табака; всем этим они торгуют с Моздоком. Они хорошо обрабатывают поля и обменивают излишки на скот у кабардинцев, которые в этом отношении обычно более нерадивы. У них имеются большие стада, по сравнению с другими горцами они зажиточны, в чем им помогли плодородная почва и хорошее местоположение. Они являются недавно вышедшими колонистами дугоров из Уруга. В первом селении живут Кургоки, во втором — Кельмени и Мизошты из Бадилетского рода, их начальники, считающие себя равными с князьями.

При моем приезде все были в большом смятении и волнении. Старшины сопротивлялись в течение многих лет усиливавшемуся притеснению бадилеттов, которые хотели обращаться с ними по примеру кабардинских князей, как со своими подданными. Два года тому назад, когда я объезжал Малую Кабарду и изучал ее, народ принес неслыханные жалобы на бадилеттов подполковнику Фромгольду. Так как положение казалось слишком трудным, то их обнадежили. Бадилетты обратились к кабардинцам, которые, однако, вследствие своего собственного сомнительного положения не могли оказать никакой помощи или только в незначительной степени. Для того, чтобы поддерживать волнение в горах, они все больше поднимали бадилеттов против народа. Помимо надежды подчинить себе народ этими ссорами, они также отнимали у него пошлины, в которых те отказывали бадилеттам. При моем приближении селения, граничащие близко с Кабардой, послали своих старшин ко мне с жалобами на то, что молодой кабардинский князь Мисост отнимал у них пошлины. Согласно моих инструкций я должен был всю Осетию считать совер-

шенно независимой от Кабарды и я пригрозил этому кабардинцу, что я его схвачу и велю отвести на границу. Князь убежал, оставив уже погруженные телеги, которые были возвращены владельцам. После этого случая большинство селений посылало ко мне в Кубати своих старшин со своими жалобами. Я призвал туда бадилеттов, но получил упрямый отказ; для более подробного расследования дела, я назначил общее собрание всех дугорских старшин в Каретшау. Каретшау — колония дугорцев, расположена на северо-запад от Усдона под лесистыми предгорьями на Уруге. Туда я направился на это собрание. Посредственная дорога приводит вскоре от Кубати через окруженную лесом речку в 6 верстах к реке Дурдур, между обоими источниками которой находится большое селение Дурдур. Название Дурдур (камень-камень) происходит от большого количества камней в ее русле. Река выходит из ближнего лесистого предгорья, течет на север-северо-восток и близ Татартупа впадает в Усдон. Вместе с ней Усдон вливается в Терек как раз перед ущельем, к югу от Татартупа, чем делает ущелье еще больше неприступным. Селение Дурдур в полверсте от предгорья считается за бадилеттской семьей Таговер, которая состоит сейчас из 7 братьев, старший из которых Эйдек для сохранения своих прав заново крестился и покинул сторонников бадилеттов.

Когда идешь по левому рукаву Дурдура, дорога вьется вдоль плоской возвышенности и через три версты проходит через речку Большой Гуссарек, а еще через 2 версты через Малый Гуссарек, которые вскоре соединяются и через 6 верст впадают в Дурдур. В нескольких верстах протекают два рукава Псогала (по-русски их ошибочно называют Соола), которые часто выходят из своих плоских берегов и заболачиваются; в трех верстах отсюда по

Татартупскому ущелью течет река Хатин с двумя рукавами, она впадает в Уруг.

Река Уруг

Уруг начинается в высоких снеговых горах Имеретинской провинции напротив Радша, принимает в себя много горных ручьев, течет по горам и вытекает из глубокого, узкого, скалистого русла в лесистое предгорье, окруженное густым лесом. На равнине перед и между горами Уруг имеет глубокие, обрывистые берега, а у Каретшау — хороший брод и широкое русло. Он течет на север — северо-восток по Татартупскому холму, обрастает на территории Малой Кабарды небольшим лесом и немного выше Джулата впадает в левый берег Терека. В сильные дожди, здесь часто разливаясь, он тем самым затрудняет дорогу на Бештомак. Каретшау, большое селение в 23 верстах от Кубати, расположено между крутым и высоким берегом Уруга и берегом реки Харсин, которая течет с юго-запада и около этого места впадает в Уруг.

Селение имеет удобное и хорошее местоположение, деревянные строения, сады, поля, особенно хорошие пастбища и здешний табак, который горцы считают наилучшим. Татартупская горная цепь тянется за селением в сторону Кавказа. Он замыкает здесь Сунжу и образует между Сунжой и Уругом большую осетинскую равнину, одну из превосходных и плодородных местностей, по которой протекают 8 больших и некоторое количество малых рек; с помощью обработки она могла превратиться в счастливейшую местность, однако она лежит необработанной вследствие обоюдной боязни кабардинцев и горцев.

Ниже Каретшау в 8 верстах к северу на возвышенности левого берега Уруга, в узком ущелье, пробитом рекой

через татартупские горы, расположены селения Ватшило и Тума, принадлежащие незаконнорожденным детям бадилеттов. Кабардинское селение Коголкино граничит с ними с северной стороны и с ущельем; откуда и возникают многие споры с Малой Кабардой. В 8 верстах к западу на Лесгерне у подножия гор находится самое крайнее осетинское селение Кобан. Между ними и Каретшау тянется татартупская цепь, через которую сквозь невысокие леса ведет не особенно удобная дорога. Все селения, расположенные впереди и у подножья гор, являются новыми поселениями живущих в горах дугорцев, с которыми они все связаны и находятся в родстве.

При увеличении народонаселения они не нашли другого пути расселения, кроме северных степей. К югу турки оттеснили беглых имеретинцев до снеговых гор Кавказа. К западу они граничили с татарским народом, басскаками (или лучше сказать балкарами). К востоку они дошли до Усдона, но далее их остановили сильно заселенные валагирские долины. Бадилетты соединились с кабардинцами, получив благодаря этому возможность поселиться у подножья гор; народ попал в зависимость, а, благодаря этому, власть бадилеттов усилилась, и форма управления стала более аристократической; при моем пребывании она снова изменилась в демократическую.

Бадилетты, хотя они и не называют себя князьями, требуют таких же преимуществ и смотрят на старшин, как на своих узденей (дворян). Тумы, происходящие от незаконнорожденных детей, являются их солдатами, приходят по требованию вооруженными и насильно взыскивают штрафы, часть которых достается также и им. Бадилетты вместе с кабардинским союзом приняли также магометанскую религию. Их род, по-видимому, увеличился в настоящее время в полторы сотни; большинство из них не

имеют значительных или каких-то владений. Они вступают в брак между собой или с самыми знатными кабардинскими семьями.

Старшины у бадилеттов, согласно их традиции, происходят от маджаров, из одного и того же рода с ними, и не склонны к христианской религии; часть из них приняла крещение, в особенности живущие в селениях на границе со степью. Однако их христианство, за исключением крещения и имени, не имеет никакого значения. Вследствие общей ненависти к бадилеттам и их защитникам кабардинцам, среди них возникло отвращение к магометанской религии. Их крещение поэтому чисто политическое, с целью, чтобы путем вписывания своих имен обеспечить себе ближайшую помощь России. Простой народ вступил в тесный союз со старшинами по сходству образа мыслей для того, чтобы помочь удержать свою свободу. Они хотят называться христианами и имеют некоторое знакомство с христианскими обычаями, например, с великим постом и почитанием св.Георгия и Ильи, но все это вперемежку с суевериями. Пример таких суеверий я увидел при моем возвращении с Кубати. Сильная гроза, часто наблюдавшаяся в предгорье, погнала работавших на полях женщин в селения и в 50 шагах от моей палатки убило молодую женщину. После удара те, которые с ней шли, издали крик радости, стали петь и танцевать вокруг убитой, все полевые работники, так же как и все жители селения, собрались вокруг танцующего круга, невзирая на то, что гроза продолжала бушевать. Их простым и единственным напевом было: «О Елай! Елдæр чопей — слова, которые никто не мог мне объяснить, поскольку они сами не знают языка, из которого были взяты эти слова. Кружась в хороводной пляске, повторяли они в такт эти слова, на подушке на то место и в том положении, как она была убита и до самой

ночи продолжались беспрерывные танцы. Ее родители, сестра и муж танцевали, пели и представлялись настолько довольными, как будто бы это было какое-то празднество потому, что их печальные лица оценивались бы как наказуемый грех против Ильи. Это празднество тянулось 8 дней под попечением горного врача Геншека, эскулапа Кавказа, получившего свое искусство от старых женщин и прославленного всюду благодаря своему лечению травами. Он, которому я вследствие любопытства пожертвовал много подарков, известил меня о новом событии. Он насильно заставил пораженного когда-то молнией юношу пойти к месту, где лежала убитая. Там верят, что все, пораженные молнией, но оставшиеся в живых, становятся служителями и провозвестниками воли Ильи; даже скот, пораженный молнией, получает свободу. Как только молодой человек приблизился к убитой, он поздоровался с ней, как с товарищем, назвал ее такой же счастливой, как он сам, пел, танцевал в кругу, извивался, упал, наконец, на подушку к убитой, закрыл глаза и продолжал до полного изнеможения биться в конвульсиях во время которых четыре сильных мужчин едва могли удержать его. Хор возобновлял пение и пляски, когда судороги оставляли его, но как только усиливались, все останавливались и смотрели на мученика с большой серьезностью и благоговением. Юноша рассказывал с закрытыми глазами очень бойко о том, что он, якобы, видит у Ильи и называл все имена убитых, которые как будто находились рядом с ним. По целым часам, корчась время от времени в судорогах, возвещал он в восторге приказания Ильи для умершей. Самым значительным был наказ о празднестве в течение 8 дней около трупа и воздержании от всяких работ и ремесел. Должны собираться подарки, убитую надо было положить в гроб и выставить на 8 дней на подмост-

ках. На восьмой день ее надо было положить в новую арбу (телегу), которую должны были вести пара быков с белыми пятнами. Быки выбирались таким образом, чтобы они принадлежали скупому человеку; после этого их убивали. Эту шутку проделывал врач потому, что он не уплатил ему за лечение. Молодые люди шли процессиями с родственниками по соседним деревням, пели и собирали подарки скотом и другими продуктами. Подарки шли для убитой или для праздника, или для родственников, в число которых входил и доктор и юный ясновидец. За несколько подарков доктор открыл мне свой обман, а именно, что он перевязывает молодому человеку руку, чтобы препятствовать кровообращению, вследствие чего и начинаются судороги. Несмотря на жару я не мог через 8 дней заметить в гробу никакого гниения; осетины считали это чудом, но так как гроб был заколочен, то я не мог разъяснить обман.

Гроб был поставлен, наконец, на телегу, запряженную быками, и им позволили идти, куда они хотели; там, где они сами останавливались, и должна была быть похоронена убитая. На этот раз быки остановились у ближайшей травы; сейчас же выложили четырехугольник из камней, на возвышении в несколько футов поставили гроб и заложили его кругом и сверху камнями, высотой в сажень. Рядом с этой кучей камней, воздвигли шест с натянутой козьей шкурой и головой; рядом на более маленьком шесте повесили лучшие одежды усопшей и поели сообща у могилы собранные подарки. Скот убитой (так ее благодарили) был отпущен в степи, где он получил свободу и оставался непопуганным. Этому скоту привязывался значок и, если он приближался к пастухам, его снова отгоняли.

Волнения среди дугорцев продолжались, а недовольство бадилеттами среди старшин и народа ежедневно все

увеличивалось. На собрании в Каретшау насилия этих последних были расследованы, и я потребовал их прибытия туда во второй раз, чтобы кончить по-хорошему их ссоры. Они созвали собрание в горах около Дугора, обещали все привести в порядок и уладить по-хорошему, но тут же сделали воинственные приготовления и принудили многих присоединиться к их партии. Они старались склонить меня на свою сторону; их удерживал исключительно страх перед большим собранием в Каретшау, но как только оно разошлось, они пришли ко мне за правосудием. Роспуск собрания в Каретшау казался мне тем более необходимым, что многие для защиты своих семей должны были вернуться в горы. Через три дня было созвано новое заседание в Кубати и перед этим они дали клятву, а именно: по первому требованию России принять присягу верности и насильно задержать бадилеттов; не допускать никакого насилия бадилеттов над отдельными людьми, а защищаться сообща душой и телом.

На третий день собрались старшины Кубати, куда на этот раз пришли 20 бадилеттов. Они усадились в узком ущелье, держали себя миролюбиво, обещали за все насилия дать удовлетворение и всем вместе принести присягу на верность. Все, казалось, обещало хороший исход. Эйдек, бадилетт, дал себя окрестить, а другой из Каретшау отправился к русской границе к генералу Фабрициану, чтобы изложить устно свое дело. Я также писал тогда, что верил в ближайшее улаживание дугорских волнений. Я ежедневно заставлял сообщать мне исход переговоров и нашел, что меньше всего упоминалось о том, что я предложил сделать. Через 6 дней стало ясно, виден обман бадилеттов, которые стремились только выиграть время. Я назначил следующий день как для принесения присяги, так и для улаживания главных вопросов с жалобами.

В этот день они были более сговорчивы, самое главное было сделано, и собрание затянулось до ночи, между тем как я убеждал их оставаться вместе до окончания дела. Присяга за отсутствием корана была отложена до следующего дня; в этот день бадилетты убежали в горы. Я узнал с помощью небольших подарков, что они сговорились никогда не сдаваться России, противиться всем русским приказаниям, нападать на русских, убивать их посланников, грабить несговорчивый народ и продавать самых знатных предводителей в рабство. Старшины с гор известили меня как об этом, так и о том, что бадилетты вошли перед этим в соглашение с черкесами и бассианами, своими соседями, и ждали от них помощи. Старшины умоляли также о помощи во имя всего дугорского народа. Я сделал еще одну попытку и послал к ним толмача, чтобы по-хорошему уговорить их приехать ко мне: кроме того, я приказал тайно разузнать их приготовления. Они упрямо ответили толмачу, что если я останусь еще один день в их местности, они сумеют меня открыто или тайно по дороге убить. И поскольку он пытался меня оправдать, они бросились на него с саблей, так что он едва смог спастись с помощью старшин. Они вооружили около 600 человек, частью из своих, частью принудив из народа. Они хотели с их помощью перекрыть узкое ущелье между скалистыми горами и крутыми берегами Уруга, отрезав все пути сообщения предгорий как для того, чтобы сделать невозможным доступ к ним, так и затруднить мне выезд из гор, принуждая этим горцев присоединиться к ним. Рано утром несколько старшин пришло ко мне, умоляя о срочной помощи, иначе все погибло. На следующий день было решено напасть на меня, убить всех вокруг меня, захватить дорогу, укрепиться и умертвить всех сопротивляющихся. Я очутился в неприятнейшем положении, Я был

слишком далеко, чтобы сообщить о себе и потребовать помощи. Если бы я поспешно убежал, это дало бы бадилеттам время укрепиться, сделаться опасными и означало бы навсегда потерять доверие народа; это было бы как раз то, что именно и ожидали бадилетты. Я выбрал выход, против которого все, из-за связанной с этим опасности, возражали: именно, доверяясь ненависти народа, уйти с ними в горы и заставить бадилеттов насильно пойти на соглашение. Только благодаря обычному праву сохранилось еще некоторое почтение к бадилеттам, и я знал, что месть народа задерживалась только из-за отсутствия вождя. Я приказал собравшимся у меня старшинам внезапно собрать население Кубати; в это время бадилетты скрылись. Старшины провозглашали на улицах, чтобы от каждого дома вооружался один человек и, взяв с собой запасы провизии на три дня, под страхом отнятия быка, встал бы на мою защиту.

Сначала они выставили не более 60 человек. Мои старшины сказали мне, что незначительность штрафа вызвала сомнение в серьезности дела. Я удвоил штраф и начал с пары быков. Тогда ко мне побежали со всех сторон и через несколько минут кругом меня собралось несколько сот хорошо вооруженных горцев. Я тотчас же отправил нескольких из них с казаками и старшинами в селения Дурдур, Каретшау и Кобан, чтобы таким же образом собрать народ. Я назначил им сборным местом открытую гору над ущельем, где сходятся все дороги из этих селений. С 300 дугорцами и 6 казаками отправился я после полудня через селение Кубати к западу вдоль левого рукава Усдона в горы. Дорога по возвышенности с густым лесом и из-за выпавших дождей стала трудной для проезда верхом. Я оставил отряд из 20 казаков и нескольких горцев перед ущельем. Через 15 верст я вышел из леса на

плоскую равнину возвышенности, где стал ожидать другие отряды. К югу над узким ущельем находится глубокая, лесистая долина, куда, извиваясь, ведет опасная тропа, снова уводящая вверх к ущелью на склоне расположенной напротив открытой горы. На запад открывается глубокая протяженная долина Уруга и крутые, обрушившиеся пласты берега делают его неприступным с этой стороны. На север через полторы версты поднимается еще более высокая открытая возвышенность, через которую дороги ведут в Кобан и Каретшау. На северо-восток дорога из Дурдура идет через лесистую долину, а на восток открываются вершины с густым лесом, через которые выводит дорога из Кубати.

Я послал старшину с несколькими дугорцами захватить уже упомянутое и расположенное впереди узкое ущелье, и через несколько специально отправленных старшин дал знать живущим дальше в горах собраться у меня рано утром под ущельем. С наступлением ночи расставленные посты привели молодого бадилетта Мисоста, который хотел пробраться к своим но нашел все проходы занятыми. Он прятался со своими 5 рабами в горах, наблюдая за мной и хотел теперь сообщить своим о моем приближении. Его сообщники признали, что не предполагали теперешнего выступления, но скорее боялись русских войск, вследствие чего они больше наблюдали за дорогой к границе и слишком поздно узнали об ополчении селений.

В тот же вечер прибыл из Дурдура отряд в 200 человек, а около полуночи такой же отряд из Каретшау. На рассвете пришло еще 300 человек из Кобана и других селений. Уверяли, что придет еще больше народа, но я считал себя достаточно сильным, чтобы пройти через ущелье и до Дугоры с войском, состоявшем более чем из 900 во-

оруженных людей, и проникнуть к месту сбора бадилеттов, чтобы не дать им времени для подготовки встречных предприятий. Как только я достиг узкого ущелья, я отпустил пленного Мисоста к своим с мирными предложениями. Я сказал ему, что бадилетты сами заставили меня притти к ним в Дугору, так как они тайно покинули собрание в Кубати. Я пришел без всякой другой цели, кроме улаживания споров их по справедливости, взятия у них присяги верности России, подкрепления согласованных в Кубати пунктов и клятвенного обеспечения их верности. Если они будут вести себя спокойно, я обещал им правосудие и справедливость и обеспечивал им впредь милость моего шефа, которому я передам их защиту, когда они сами передадут ему свои дела. Я оставил в узком ущелье Уруга и на высокой горе его правой стороне несколько сот человек и спустился с гор. К полудню открывается такая же узкая дорога, пробитая сквозь скалы, шириной едва в несколько сажений. Дорога идет вниз с горы, через несколько небольших горных родников у склона, недалеко от правого берега Уруга и выводит на малую плоскую равнину, на которой перед выходом лежат глыбы недавно обрушившихся скал и растут кое-где дикие фруктовые деревья. Здесь мне сообщили, что собравшиеся горцы ожидали меня в Дугоре, чтобы присоединиться ко мне. Они не осмеливались покинуть эти посты из опасения, что стоящие вблизи бадилетты могут напасть на их селение при их уходе.

Я двигался таким образом вперед по равнине к югу, не обращая внимания на бадилеттов, которые, как я знал через перебежчиков, угрожали на меня напасть и всем рискнуть, когда я буду приближаться к селениям. В 2 верстах от селений меня встретили посланники народа и старшины, стоявшие в Дугоре. Они желали счастья предприятию

и принесли известие, что бадилетты покинуты многими своими приверженцами и при моем продвижении к их крепким замкам и жилищам убежали в скалы и крутые возвышенности; народ Дугора ожидал нас с нетерпением. Я отослал еще несколько человек назад в ущелье Уруга, чтобы не быть отрезанным с этой стороны. Это ущелье одно из наиболее значительных в Кавказских горах. Уруг прорывается через узкий, глубокий скальный берег шириной в 50 сажень, ударяясь об обе стены его тесного русла. На запад, на левом скальном берегу, к высокой горе тянется скала, вершины которой часто летом покрыты снегом, а скальная цепь уходит до Лесгена, на западе упираясь в Черек и делая неприступными все переходы. На востоке, на правой стороне Уруга, скальная цепь немного наклоняется к реке, но только одна неровная скала, постепенно вырастающая в высокую скальную стену, оставляет лишь недалеко от Уруга один переход, через плоский скальный брус, в котором кое-где выбиты ступени. А в версте южнее перед узкой дорогой лежит скала на возвышенности, которая крутыми берегами упирается в Уруг. Через эту скалу, кажется пробита дорога, шириной в несколько сажень и 20 в длину. На юг дорога уходит под скалу к глубокому ущелью небольшой горной речки. Дорога ведет по склону восточной горы к равнине и через 5 верст достигает северных дугорских селений. Я шел по дороге через села вдоль нижнего склона гор вплоть до реки Гарниске, которая течет к востоку и на полпути впадает с правой стороны в Уруг. Вдоль правого берега Гарниске дорога идет на юго-восток вдоль крутых возвышенностей его берега, где когда-то находилось место обитания бадилеттов. Напротив, на левом берегу, на крутой скалистой высокой горе расположено укрепление этих бадилеттов. Постепенно я спустился вниз, через несколь-

ко речек достиг, наконец, моста, последнего моста, по которому перешел на левый берег, где стояли собравшиеся дугорцы. При моем приближении все оживились и, так как они считали себя достаточно сильными, то стали требовать от меня, чтобы я тотчас же повел их на укрепление бадилеттов; все мои советы были отклонены; они требовали полного уничтожения бадилеттов, так как считали, что без их поражения нельзя было надеяться в будущем на спокойствие. Я был в страшном затруднении удержать необузданный народ от нападения на замки бадилеттов; казалось, гораздо труднее их укротить, нежели собрать. Их превосходство делало их буйными и ничто не могло их удержать — ни приказания, ни просьбы, ни угрозы.

Мое сопротивление и запрещения еще больше разжигали упрямство народа так как они насильно хотели заставить меня согласиться с ними, то я сделал вид, что уступаю. Но в то же время я старался склонить на свою сторону самых знатных., извинялся за осторожность и после различных уверток добился, наконец, их полного доверия. Я говорил о том, что крепости бадилеттов не могут быть взяты без трудностей, что большинство народа без провианта, и тяжесть их содержания ляжет на ближайшие селения. Самые знатные старшины были из этих селений, но они не были склонны взять на себя тяжесть пропитания столь многих людей. Этим мне удалось уговорить народ уйти с предгорий для обеспечения себя провизией, но быть наготове возвратиться по первому требованию. Жители самых отдаленных селений отправились обратно, оставив со мной своих старшин; в результате толпа уменьшилась почти наполовину; остальные, увидев, что они стали слабее, сделались спокойнее и послушнее. Народ сохранил, однако, свой перевес над бадилеттами, он собрался на небольшой равнине на ле-

вом берегу Гарниске посередине которого стоит старинная каменная часовня. Она служит им для отправлений богослужения, жертвоприношений и пиршеств по праздничным дням, а также в качестве ратуши для совещаний. Они считают ее священной и питают к ней благоговение. Она очень старая, глубоко осела в землю, имеет 12 шагов в длину и 10 в ширину, плохо сооружена из камней с плоской земляной крышей. Вход и пара маленьких отверстий находятся на северной стороне; через них проникает мало света. Внутри стены украшены головами, рогами и костями, а в западной ее стороне в большом ящике собираются такие же головы и кости жертвенных животных. Они служат в качестве летописи и по ним вспоминают о наиболее важных происшествиях, имевших место во время жертвоприношения, остатки которого сохраняются. Несмотря на то, что эта хижина была грязна и полна паразитами, а костяные украшения стен выглядели безобразно, что при слабом освещении и зажженном посередине огня, имело еще более ужасный вид, мне все таки пришлось уступить общему желанию и согласиться здесь остановиться. Они полагали, что оказывают мне большой почет, а себе хотели обеспечить этим более счастливый исход, если я остановлюсь в этом священном месте; таким образом, их предрассудки стали моим законом. В лежащей ниже долине земля, за исключением обработанных полей, совершенно неплодородна; население держит скот на самых высоких вершинах южных гор, куда были отведены также наши лошади. Дорога туда трудная и узкая, поэтому скот при наличии нескольких пастухов находится в полной безопасности от всяких грабежей. Больше всего мои казаки удивлялись тому, что на вершинах горы светло, а в долине было дождливо, и что их лошади над облаками имели лучшее пастбище и солнечный свет.

Через тайных приверженцев бадилеттов, которые были мне известны, я старался победить их недоверчивость и упрямство, При их посредстве я призвал их к себе и с помощью серьезных убеждений показал им, сколько мне стоило труда успокоить народ, требовавший их уничтожения. Я убеждал их в моих усилиях привести дело к благополучному исходу при условии оставления ими своих укреплений и доверия к моей справедливости, которая ничего не требовала, кроме спокойствия. В противном случае, при продолжающемся с их стороны сопротивлении и не будучи в силах дольше удерживать отвагу народа, я буду вынужден их замки подвергнуть нападению. После повторных обещаний всяческой безопасности бадилетты согласились выйти из своих укреплений для новых переговоров с народом. Согласно обычаю бадилетты и народ расположились друг против друга на равнине двумя кругами в 200 шагах друг от друга. Свое мнение они передавали через 2 вестников с палочками в руках, стоявших между кругами; для этого они выбирали хороших ораторов, которые умели отвечать на все возражения другой партии. Кроме того каждое собрание имело у себя своего оратора, который повторял своему кругу слово в слово речь вестников, когда наступал его черед. Он собирал также мнение круга и давал заключение и ответ двум другим вестникам своего круга, передававшим его другому кругу. Оба вестника никогда не говорили вместе, но один подсказывал другому если тот забывал что-либо из своей речи или когда возникало недоразумение. Эти вестники вели себя во всем очень терпеливо; как только собрание становилось слишком громким, они замолкали и предоставляли другим вестникам давать ответ. В серьезных и трудных случаях вестники говорили не на своем родном языке, а на татарском

или черкесском, а оратор передавал это вольным переводом или дословно. При совещаниях чужие вестники удалялись, прения велись бурно, говорили в особенности старшины и их красноречие оказывало значительное действие. Они говорили друг после друга; если мнения разделялись, то каждая партия говорила друг против друга, и, если они не могли придти к соглашению, то все вставали и садились в некотором отдалении столькими кругами, сколько было мнений. Дебаты продолжались до тех пор, пока не удавалось собрать большинство голосов, после чего снова садились в один круг. Здесь ясно сказывается влияние ораторов или старшин на простолудинов, которые в конце концов, не упрямясь, следовали за большинством голосов. Без такой уступчивости при той свободе, которая царила среди них, никогда нельзя было придти к соглашению. Кто сидит на собрании, не смеет удалиться, а тому, кто не принадлежит к нему, запрещено приближаться. Это делается для того, чтобы на совещание не пробрался никакой шпион. Они заседают с раннего утра до вечера, не расходясь, всегда с оружием в руках; в полдень они не трогаются с места, так как едят обычно только утром вставая и поздно вечером.

Собрания продолжались в течение 5 дней, не приходя к заключению. Часто из-за продолжающихся пререканий так разгорячались, что обе партии начинали угрожать друг другу в припадке враждебности. Мне с трудом удавалось успокоить разгоревшуюся ненависть и снова восстанавливать их переговоры. Я все еще по-прежнему был их посредником, когда, уже, как казалось, не осталось никакой надежды на соглашение. Но, наконец, все было сделано, вплоть до пунктов, касающихся податей, выплачиваемых бадилеттам; этот вопрос причинил много затруднений. Народ был готов платить бадилеттам подать по примеру

своих дедов, когда эти подати были добровольными и незначительными. Но бадилетты требовали их выплаты по обычаю своих собственных отцов, т.е. по примеру тех времен, когда начались уже притеснения.

Между тем я старался с помощью народа перетянуть из числа их сторонников тумов фактических детей и потомков бадилеттов. Некогда они были свободны от всяких податей и не платили ничего, за исключением добровольных подарков, пользуясь однако многими преимуществами перед народом. В новые времена они не только сделались вассалами, но бадилетты смотрели на них и на их имущество, как на свою собственность, из которой они требовали с них произвольные выплаты. В результате ухода тумов, образовавших третий круг, бадилетты потеряли 200 вооруженных человек, что значительно убавило их силы. Однако, бадилетты все-таки еще не сдавались; их высокомерие грозило решить дело оружием. Наконец, из числа их сторонников был перетянут также Бекби, старшина черкесов или «черных черкесов»; о понудительной причине этого я расскажу позже. Эти черкесы живут под высокими снежными горами у начала левого источника Уруга, за последними убежищами бадилеттов. На этом собрании в Каретшау я неожиданно с большой опасностью познакомился с этим Бекби. Я отправился через густой лес без оружия и конвоя на возвышающийся холм, чтобы незамеченным нарисовать ландшафт местности. И я наткнулся на его скрытое убежище и был окружен. Проявленное мною хладнокровие и выставленный предлог, что я сознательно без оружия и конвоя пришел к нему, чтобы сделаться его гостем, как будто бы снискали мне его доверие, из чего я впоследствии извлек большую пользу. Бекби хитрый и решительный человек и известен всюду среди соседей и

в горах, как отважный разбойник. Ложное честолюбие увлекло его к этому пороку, который, согласно здешним понятиям, считается большим совершенством. Он поклялся и перешел со своими сторонниками на сторону дугорского народа. К этому же союзу примкнули Какадур и Донифарс, которые уже в течение нескольких столетий отделились от остальных дугорцев, жили в демократическом государственном устройстве и поэтому не были запуганы в существующих несогласиях. Несмотря на то, что они жили в дугорской долине, бадилетты не могли их покорить, и соседи считали их непобедимыми. Они живут недалеко от ущелья на склоне горы на левом берегу Уруга, и к западу от них находится достопримечательная пещера св.Николая¹. Они почитают его, приносят жертвоприношения и представляют его себе в образе орла, чтобы, конечно, прилежно появляться в высокой скальной пещере с подносимыми жертвами, когда они видят орла перед сражением, они принимают это за предзнаменование победы, и это суеверие сделало их непобедимыми и укрепило их республиканское государственное устройство. Они жаловались мне на два валагирских селения, которые с некоторого времени перестали соблюдать обычай принесения в жертву святому белого быка; в качестве оправдания они выдвигали необходимость восстановлений почитания своего великого покровителя, что требует от них больших расходов. Я вышел из положения тем, что отложил это дело на будущее.

¹ Пещера св.Николая — в дигорском ущелье на левом берегу реки Урух расположено древнее селение Лезгор. Здесь совершалось празднование в честь св.Николая, издавно считавшегося патроном — покровителем Донифарского общества. Праздник отмечался во второй понедельник мая. (См.: В. И. Басилов, В. П. Кобычев. Николаи кувд (Осетинское празднество в честь патрона селения)//Кавказский этнографический сборник. Вып. VI., М., 1976. С.131-154 (Примеч. составителя).

Бадилетты не приходили ни к какому заключению и с каждым днем можно было замечать, что они предпринимали больше мер для своей защиты. Уговоры не помогали; я попробовал с помощью неожиданного удара принудить их скорее необходимостью, чем добром. Старшины должны были уговорить Бекби, чтобы он на следующее утро засел со своими черкесами в узком ущелье между собранием и укреплениями. Это дело было тем более легко выполнимо, что Бекби со своими приверженцами каждый день ночевал в лесу. Бадилетты в этот день необычайно медлили перед собранием, так что мне пришлось осведомиться у них о причине их задержки, тем более; что я полагал, что задуманное дело наполовину открыто. Они ответили мне, что собрались между собой для решения последних пунктов присяги с тем, чтобы на сегодняшнем собрании все могло быть без промедления окончено. Наконец, они появились, но их приготовления, более мощное и лучшее вооружение не предвещали ничего мирного. Заседание было более бурным, чем всегда; было больше криков нежели переговоров; бадилетты прервали переговоры, встали и начали угрожать оружием, потому что они все скорее погибнут нежели согласятся на предложение народа. Я пошел к ним и указал им на те пункты, которыми можно успокоить народ. Я представил им их неминуемую гибель и страшное положение, в которое они поставили себя своим упрямством. Я намекнул им под большим секретом о засаде, которую им приготовил народ и убеждал их, что благоразумие требует лучше согласиться с народом, нежели все потерять. Они растерялись и установили, что дело было действительно так, как я сказал. Положение было настолько серьезным, что они отдали себя и все свое благосостояние на безграничную милость России, представив мне закончить дела с народом.

По составленным статьям была принесена клятва. Стороны, согласно обычаю, вырезали эти статьи на бирках и обменялись половинками в качестве взаимного соглашения. Главные статьи были таковы:

1. Должна быть принесена общая клятва верности России.

2. Все дугорцы, сделанные бадилеттами рабами, должны быть отпущены и все земли, незаконно взятые во владение со времен их отцов, должны быть отобраны. Весь скот и оружие, которые были насильственным образом удержаны, должны быть возвращены, насколько можно отыскать таковые.

3. Подати бадилеттам будут уплачиваться впредь согласно старого обычая, но будут точно установлены.

4. Тумы должны быть впредь независимыми от бадилеттов и пользоваться одинаковыми правами с народом и старшинами дугорцев.

5. Бадилетты не могут требовать с их селений никаких податей до точного выполнения пунктов соглашения, но после их выполнения они приобретают, однако, свои старые преимущества.

6. Один бадилетт и двое старшин из каждого селения отправятся к русскому старшему начальнику, чтобы подтвердить соглашение.

7. Все бадилетты и старшины 30 дигорских селений подтвердили присягой и приложили вместо подписи пальцы под соглашением.

Все споры были отложены и мир между бадилеттами и дугорцами был снова восстановлен¹.

¹ Эти бадилетты, согласно сообщениям дугорцев, являются пришельцами и якобы маджарскими дворянами, которые поселились в их ущельях под условием защищать их за определенный добровольческий налог со стороны дугорцев. Постепенно они старались подчинить себе народ и сделаться его властителями. Они считали себя за

Их дружеское общение друг с другом, их благодарность за посредничество и удовлетворительный исход распрей, казалось, выражает удовлетворенность обеих сторон. Так были восстановлены мир и согласие в Дугорских долинах после 10 лет непрерывных волнений. Мне с обеих сторон дали конвой, я отослал обратно свой казачий отряд из четырех человек и вместо него взял охрану из горцев.

Таким образом, путем подчинения этого народа, была установлена свободная и до сих пор нам неизвестная связь с Имеретией через горы. Более чем три тысячи оссов сделались подданными России и, находясь почти за Малой и Большой Кабардой, они могли бы в случае нужды направить этот беспокойный народ на другие мысли, содействуя им.

Осетия богата минеральными и благородными металлами и сулит большие разработки. Единственным затруднением является недостаток поблизости дерева. Неудобные дороги мешают проникнуть в богатые лесами места. В различных местах я обнаружил и куски руды. Только так называемый валагирский золотой песок не кажется мне тем, за что его выдают. Он был найден в погребке одного валагирского старшины. Я оказался настолько счастлив, что после долгих трудов случайно обнаружил известный усдонский свинец, которым горцы пользуются для изготовления своих пуль. Совершенно неверно, что он, как идет слух, имеется на Усдоне и менее всего на Тереке. Горная цепь, проходящая с запада на восток вдоль Валагирских долин, имеет на своей северной стороне уходящий вперед высокий холм, который омывается двумя речками с севера и востока и кажется обрывающимся. За

нечто среднее между князьями и дворянами и дошли до того, что стали утверждать, что им принадлежит право черкесских князей, брать жен из их среды.

ним на склоне горы находится небольшой сосновый лес, единственный в этой лишенной леса местности. Этот лес, возможно, был бы достаточен для небольшого горного производства. Добываемая руда должна была бы отвозиться на вьючных животных на 15 верст к северу к густым лесам у подножья Кавказа. Здесь было бы самое безопасное и удобное место для металлургического завода. Минерал содержит как будто бы, кроме мышьяка, свинца и серы также достаточно серебра, обещает хорошую выработку и лежит на поверхности. Первые сведения о нем я получил через грузин, которые под предлогом переговоров со мной держались в моем соседстве. Беглец из Имеретии, который жил у них в течение некоторого времени, пришел ко мне просить защиты.

Я расспросил его о занятиях грузин и приказал ему показать мне тех горцев, которые имели с ним самые близкие отношения. Он привел ко мне молодого горца, который после многих обещаний и подарков признал, что они собирают камни. На другой день он мне принес под большим страхом руду и хотел меня убедить, что это ему будет стоить жизни, если я его выдам. Успокоившись от полученных подарков, он мне указал местность, где имеется много ям, которые как будто бы были обнаружены трудолюбивыми искателями руды.

Прежде чем переходить к дальнейшему, я для большего разъяснения Дугорских споров, останавлиюсь несколько на их истории, которую я почерпнул из их саги. Дугорские долины, где с давних пор существовало демократическое государственное устройство остальных оссов, с приходом бадилеттов были покинуты. В первое время они жили совершенно свободными и в качестве вождей имели рыцарей из своей среды, которые являлись их защитниками и судьями. Они содержали их добровольно без установлен-

ных обязанностей и права наследования. Их заслуги давали им преимущество, а добрая слава подкрепляла это. Последнего и при том самого знаменитого рыцаря горцы воспевали еще в своих песнях о героях. Его могила, находящаяся у истоков реки Гарниске в узком ущелье, ведущем в сторону Большого Дугора, еще до сих пор почитается, кругом нее втыкают зеленные ветки и приносят жертвоприношения. Место овално обложено камнем, а немного севернее воздвигнуто несколько больших осколков скалы, чтобы показать могилы остальных героев. Они построены без всяких надписей. С приходом бадилеттов они прекратили все это, а эти последние старались отличиться в каких-нибудь делах. Бадилетты были двумя братьями, потомками маджарского хана, после рассеивания Маджар, они наткнулись во время своих походов на жителей спокойных дугорских долин. Их приняли как гостей и они поселились в южном углу возвышенности, где проходит дорога в долину Гарниске. Они обработали у входа в ущелье небольшой кусок неплодородной земли, который имел едва 200 шагов в окружности. Это покинутое теперь место называется еще бадилеттским полем. Так как они жили на вершине узкого ущелья, то они несли охрану прохода и получали за это добровольные пожертвования на свое пропитание. Эта охрана и эти взносы сделались наследственными. Этот обычай, когда охрана определенного ущелья и крепости является правом семьи, которую за это содержат, я часто встречал в Грузии. С помощью последующих набегов и грабежей, в которых бадилетты были предводителями, они приобрели богатство и авторитет. Они сделались защитниками слабых семей, приобрели этим расположение народа, снискали себе всеобщее признание и в результате защиты дугорцев сделались постепенно их властителями. По мере возрастания их вла-

сти благодаря их приверженцам росли и их требования к народу. Через связи и родство с кабардинцами, они стремились как и те пользоваться правами князей, равными которым они себя почитали. Они утверждают, что получили эти княжеские преимущества от греческих царей за то, что пропустили через Кавказ греческую армию, которая долгое время была заперта персами на южной стороне. Единственно, что является достоверным, — это то, что дугорские старшины произошли от старшего брата, а бадилетты — от младшего. Старший брат, как рассказывают, ехал при своем прибытии на прекрасном коне, а младший на муле. Восхищение и уважение вызвал тот, который ехал на лошади, а не тот, который сидел на муле: ездить на этом последнем приличествовало только маджарам. Вскоре после этого старший отнял мула, на котором удобнее было передвигаться по горам, а младший чувствовал себя гордым на своей лошади, которая обеспечивала ему почтение народа. Вероятно намек! Старший занялся делами народа и обработкой земли, а младший делал набег на равнину, познакомился с черкесами, женился на дочери их князя и прогнал первую жену с ее детьми. Они называли ее кума, а ее детей-тума, откуда и пошли так называемые тумы. Дети их незаконных жен были впоследствии, при развивавшемся многоженстве, причислены к тому же классу. Эти незаконнорожденные дети бадилеттов стали их солдатами и защитниками и в качестве службы занимались взысканием денежных штрафов, зависели непосредственно от них, отчасти вознаграждались ими и должны были за это оделять законных детей определенной долей. При разделении соразмерность вознаграждения была такова — бадилеттам девять частей, тумам — шесть, старшинам — три; из этих соотношений появились позднее остальные преимущества, которые однако, были введены

только в новые времена. По мере того, как размножался род бадилеттов, возрастало и их превосходство; увеличивались налоги на народ и росло угнетение его. Вассалы-тумы и старшины с народом одни занимались обработкой долин и скотоводством, вследствие чего они и стали владельцами земельных угодий и стад. Бадилетты, по введенному обычаю, не хотели иметь по примеру князей никакой собственности ни земельными участками, ни стадами, но кормились податями и вымогательствами с дугорцев, над которыми, они, с помощью кабардинцев, пытались удерживать свое господство. Они снискали благосклонность этих последних путем раздаривания своих собственных подданных, которые можно было по слабости или несовершеннолетию обращать в рабство. Имущество их они забирали себе, благодаря чему получали владения, которые заставляли обрабатывать своих рабов. С родством кабардинцев между ними распространялась также магометанская религия, которая, однако, как кажется, не очень укоренилась.

Дугорцы питают естественную ненависть к кабардинцам, потому, что их угнетение происходило с помощью их посредничества. Во время последних волнений и нападений черкесов на нашу границу бадилетты старались привлечь народ к участию в этом, встав на сторону черкесов. Благодаря отлучке бадилеттов, которые помогали черкесам, произошло первое собрание народа, а после полного поражения кабардинцев на Малке дугорцы решились на всеобщий союз против угнетения; и эти волнения продолжались до заключения вышеупомянутого соглашения.

Комментарии

- 1 Брагука-Речана — памятник средневековой культуры на Северном Кавказе (возле с.Плиево Назрановского района Ингушетии) Более подробное описание данного памятника см.: И. А. Гильденштедт. Путешествие по Кавказу в 1770-1779 гг. СПб., 2002. С.270-271; Л.П. Семенов. Брагунский мавзолей// Известия Сев.-Осет. НИИ. Т.18. Орджоникидзе, 1956. С.196-206.
- 2 Карабулаки — самоназвание карабулаков-орстхой. Карабулак-округ на Северном Кавказе.
- 3 Кизляр — от тюркского «кизил» — «красный», яр — «обрыв», т.е. Красный обрыв
- 4 Татартуп — крупный городской центр на Северном Кавказе в средневековый период. Литра: Кокиев Г.А. Некоторые исторические сведения о древних городищах Татартупа и Дзулата// Записки Сев.-Кавказского НИИ. Т.2. Ростов-Дон, 1929; Семенов Л.П. Татартупский минарет. Дзауджикау, 1947; Милорадович О.В. Средневековые мечети городища Верхний Джулат// Средневековые памятники Северной Осетии. МИА СССР, №114. М., 1963; Кузнецов В.А. «Элтхотовские ворота в X-XV вв.» Владикавказ, 2003.
- 5 Кумбелей — бассейн р.Камбилеевки в первой половине XVIII в., являлся пограничным районом расселения вайнахов и поселений, принадлежавших владельцам Малой Кабарды. В 1730-1750-е гг. он был покинут кабардинцами.
- 6 Лен (нем.одалживать) — земельные владения (или

иные источники дохода), пожалованные какому-либо лицу на условиях выполнения аренды.

7 Ираклий (1720-1798) — грузинский царь, крупный государственный деятель, создатель единого Грузинского государства. Он стремился к объединению разрозненных грузинских владений в централизованное государство, свободное от Ирано-Турецкого господства. В 1783 г. заключил Георгиевский трактат о покровительстве России над Восточной Грузией. Внутри страны проводил политику на развитие производительных сил страны, организацию обороны, заселение пустыщих районов.

8 Грузинская дорога — дорога через хребты Большого Кавказа, соединяющий г.Владикавказ с г.Тбилиси. Она проложена русскими войсками в конце XVIII в. Постоянное сообщение по ней было открыто в 1799 г. После присоединения Грузии к России (1801), началась постройка новой, улучшенной дороги. В 1803 г. ее полотно было шоссе-цровано. Дорога сыграла большую роль в развитии экономических связей Закавказья с Россией.

9 Генерал-майор граф Готлиб К.Г. фон Тотлебен осенью 1769 г. был назначен Екатериной II командиром корпуса, предназначенного для ведения военных действий против Турции на территории Грузии в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг.

10 Ахмет (Дударов) — тагаурский алдар. Пользуясь трудностями передвижения по Дарьяльскому ущелью, совершал дерзкие нападения на проезжающих путников. Он активно насаждал магометанство в Тагаурии.

11 Оссы — древнее и современное грузинское название осетин.

12 Тамара (род. ок. сер. 60-х гг. 12 в. — ум. 1213) — царица Грузии (1184-1213). Во времена Тамары Грузия добилась больших военно-политических успехов. Грузинские войска одержали победы при Шамхоре над азербайджанским атабеком Абубекром и его союзниками (1195), при Басиани — над румским султаном Рукнадином (1205), взяли Карс (1204) и совершили поход в Персию (1210). Границы государства были значительно расширены. Тамаре посвящены оды Чахрухадзе, Шавтели, бессмертное творение Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре». В 1185 г. Тамара вышла замуж за сына кн. Андрея Баголюбского Юрия, с которым она разошлась через два года. Вторично она вышла замуж в 1189 г. за осетинского царевича Давида-Сослана. От этого брака она имела сына Георгия Лаша и дочь Русудан.

13 Рейнегс (настоящее имя Христиан-Рудольф Элих, 1744-1793), немец, врач. С 1776 г. путешествовал по Востоку, около 1779 г. приехал в Тифлис, где служил при царе Ираклии II. В 1782 г. был привлечен на русскую службу Г. А. Потемкиным. Занимался составлением историко-топографического описания Кавказа. Его труд «Общее историко-топографическое описание Кавказа» был опубликован в 1796 г. на немецком языке.

14 фон Фабрициан — Фабрициан Федор Иванович, генерал-майор, кизлярский комендант.

СОДЕРЖАНИЕ

Река Сунжа	15
Река Ассай (Ак-суй, Белая река)	21
Река Фортан	22
Река Эйха	27
Русский Фортан	28
Река Аргун	28
Река Назиран	31
Река Кумбелей	32
Грузинская дорога	46
Оссия или Осетия	53
Положение Осетии	69
Река Кезил	74
Ус-дон (Белая река)	86
Река Уруг	89

Генко куыд сбæрæг кодта, афтæмæй бæлццон, чиныг чи фыста, уый уыди булкъон Штедер, куыста 14-æм егерты полчъы, 1802 аз ма æгас уыди, царди Астраханы.

Р.С. Ивд куы 'рцыд, уый фæстæ йæм фыццаг хатт æркастæн Академийы кусæг профессор Анатоли Несторы фыртимæ Генко, стæй фыццаг хатт академийы кусæг, ахуыргонд кусæг, Абайты Иуанейы фырт Василиимæ, цы рæдыдтытæ дзы уыди, уыдон куыд сарæзтаин. Чиныг раивæг арфæ кæны дыууæйæн дæр.

Чиныг мын бацамыдта А.Н. Генко, уыди æрмæст Академийы Азиаг музейы чиныгдоны.

**Бонæнчиныг
Мæздæг арæнфидарæй мид Кавказмæ
балцæн 1781 аз**

**Бонычиныг
Мæздæджы фидарæй мид Кавказмæ
балцæн 1781 аз**

БОНЫЧИНЫГ
АРЕНФИДАР МÆЗДÆГÆЙ МИД КАВКАЗМÆ
1781 АЗЫ БАЛЦÆН

Ацы балцæн йæ сæйрагдæр нысæнттæ уыдысты: Астæуккаг Кавказмæ æркæсын, уæлдайдæр та фæндаг Гуырдзыстон æмæ Имеретмæ басгарын, æфсæддон географикон картæ саразын, хæхбæсты цæрджыты быдырмæ ралидзыныл сразы кæнын æмæ хæхты хæзнатæ бацагурын.

Æз ацы хатт рагацаудæр араст дæн, дæтты раивылдæм цæмæй нæ бакъуылымпы кодтаид. Бæрзонд хæхты мит æмæ цъитийы тайынæй æмæ дæттæ майы æмбисæй июны райдианмæ афтæ раивылынц, æмæ канд мæнгæфсон арæст хидтæ нæ фæласынц, фæлæ ма кæмтты дæр анхъæвзынц æмæ дзы донуылæнты ацæуæн нал вæййы. (Цæй фæдыл) къæдзæхтæ æмæ бæрзонд хæхтыл тас æмæ удхаргæнæн къахфæндæгтыл хилыгæй дарддæр бæлццонæн дæр ницыуал амал вæййы.

50 хъазахъхъаджы æмæ цалдæр тæлмацы мемæ, афтæмæй Терчы сæрты рахызтæн æз Мæздæджы быраныл, цæмæй мæ фæндаг дардтаин Челæхсæуатыл (Чысыл Кæсæгыл) Гуырдзыстонмæ. Раст нæм йæ уыцы рæстæджы æрбайхъуыст – Мæздæгмæ æввахс, дам, Цæцæны абырджыты къорд фæзынди, уыцы хабар мæнæн мæ фæнд иучысыл фендæр кодта. Æз сфæнд кодтон уыцы абырджитæн сæ æмбæхсæнтæ æмæ сæ сусæг фæндæгтæ сбæрæг кæнын, мах сын кæй нæма зыдтам. Уыдон ныфсхаст сты сæ уайаг бæхтæй; (стæй) æдзæрæг быдырты æнæхъыгдард кæй сты, æдас фæдисæттæй, алы хатт сын сæ фыдуагдзинæдтæ кæй ницæмæ дарæм, уыдæтты фæдыл уыдон скъæфынц адæмы æмæ фос, æмæ сæ уадидæгæн сæ

æбæрæгон бадæнты бамбæхсынц. Мæздæджы фидарæн йæ хуссар æмæ хурскæсæны, Терчы рахиз былыл ис фидар тар пыхс, дыууæ сæдæ ивазны бæрц уыдзæн йæ иу кæронæй иннæмæ, ноджы дзы хъамыл æмæ чысыл цадтæ; уыдон руаджы уый у бынтон хъæддаг ран, ацы абырджытæн та æмбæхсæнуат. Фæндагæн раст йæ хæдрацæуæны галиуварс (иу æндæр та дзы цæуы рахизмæ, Теркæй цъымарайы æхсæн хуссарварсдæр) иу чысыл редоут – у (фидар, хæцæн) хæлдзæг, хъарантин (карантин) бæргæ ис æдас ран, фæлæ йæ разы иу уæлбылау кæй ис, уый фæдыл быдырмæ акаст гом æргом нæй. Бирæ пайдадæр уыдаид хуссарварс иу верс раздæр ист куы ‘рцыдаид, иу бæрзонд фисынмæ хъæдæй дыууæ рацæуæны сæ кæрæдзимæ цы ран æрбаввахс вæййынц. Ам акаст æргом уыдаид, дыууæ рацæуæны æхгæд сты, йæ ран та къардиубыл æмæ æмбуар цады руаджы æдас æмæ рæвдз у. 50 хæрзифтонг хъазахъхъаджы абырджыты ныхмæ æрлæууынмæ фаг æфсад уыдзысты.

Теркæн уыцы фарс – хуссары быдыртæ сты (цæгатварс быдыртæй) бæрзонддæр æмæ хъæздыгдæр (халсарæй); хуссарварс ма цъæх-цъæхид фæдары, афтæ цæгатварс июны мæй бынтон басудзы (хурæй). Цæгатварс быдырты зæххыхъæд фылдæр змис у æмæ æнæдон, хуссарварс та хорз саумæр, стæй бирæ уымæлдæр хæхты дæтты фæрцы.

Цæмæй мæн чи хъуыди, ахæм кæстгон фæндагамонджытыл фæхæст уыдаин, уый тыххæй æз араст дæн, æдзух Гуырдыстонмæ цы фæндагыл цæуынц, уыцы фæндагыл – Ахлæуатæ æмæ Мулдараты (Мулдарты) хъабахътыл (хъæутыл).

Æдас, хъавгæ-хъавгæ, стæй æнæнхъæлгæ фæнд хуыздæр (амал) уыди уымæй, æмæ мæм стырдæр

къамандæ куы фæцадаид, уæд йæ раргомы агъоммæ дæр йæ кой айхъуыстаид, ноджы ма къуылымпыйы хос дæр уыдаид.

Белантыча (?) æмæ Ахлæуаты дуркъæдзæх – фæлтæртæ амад хæхты æхсæн, сæ астау уыдзæн аст версы бæрц, хурыскæсæнæй хурныгуылæнмæ (сæ) арæзт, Ахлæуатыцæраг адæмæниу лæгъз æмæ халсарæй хъæздыг комы сты иуæй сæ хуымгæндæн йæ фылдæр, аннæмæй та сæ быртæ – хизæнæй, хосгæрстæй. Ранæй-рæтты дыууæ арыхъхъыты рагъыл зайы хъæд, стæй дзы хъæдрабынты бирæ чысыл суадæттæ, сæ фылдæр – цæхджын, суадæттæ быдыры байсысынц, фесæфынц.

Хурскæсæнырдыгæй хуымгæнд æмæ хосгæрсты ныхмæ хуымгæнджытæ æмæ фыййаутæ сæхицæн сарæзтой зæхх æмæ хъæдæй роггомау фидæрттæ абырджытæ æмæ æвзæргæнджыты тæссæй. Ацы фидæртты тас нæу ныббырсынæй. Сæ алыварс – дывæрсдзыг кау, адæймаджы æмбæрц, дывæрсдзыгæн йæ уæрх уыдзæн цыппар æлмæрины бæрц, конд дзы ис сыджыт, ноджы дзы топпуадзæн хуынчъытæ. Мидагæй сын тымбыл хъæмпын сæр, йæ быны сæ хортæ, хæдзары дзаумæттæ, стæй се ‘хсæвиуатгæнæн. Нарæг бацауæн æхгæд вæййы дыдзæлхыг уæрдонæй (арба). Фыййæуттæн арæзт ис тапкатаæ, кæрæдзиуыл æвæрд хъæдæй цыппар цæджындзыл, зæххæй 4 ивазны йæ бæрзонд, уыдоны дæр топпуадзæнтæ.

Иудзæвгар фæцыдтæн æз хуымтыл, стæй аздæхтæн хуссарырдæм арыхъхъыты рæгъты хуымдзыды, Ацылыхъхъы цæхджын суадæтты нарæг ком цы ран фесæфы. Уыцы комыл ис æмраст фæндаг Мæздагæй Мæхъæлмæ, стæй Теркмæ.

Фынддæс версы уæлдæр ацы коммæ хурскæсæнæй

кæлы Хъалмыхъхъы дон; иу хус къурфау дзы, йæ райдианы уымæн ис цад, йæ былтыл зайы хъамыл. Ацы ком, рæгъты астæу, хурскæсæнæй йæ рацæуæн кæмæн у, ацы ран ис Цæцæны сусæг фæндаг; æз дæр ууылты, Ацылыхъхъæй авд версы дарддæр, уый бафты иу бæрзондмæ, йæ сæрыл иу дурын цырт. Мах ацы ранæй бафтыдыстæм Сиынцы доныл; ауырдыг стæм бæрзондæй хурскæсæн æмцæст ацы донмæ.

Сиынцы дон

Иукъорд версы фæстæ бæрзонды бынты иучысыл дарддæр адаргъ сты рæгътæ, æртæ версы сæ астæу, Сиынцы доны æмрæнхъ (parallel). Хуссар-хурскæсæн цъуппыл дзы йæ кой кæмæн кæнынц, уыцы Брагунка – Ketsehena (Бæрæгъуын-Цесена, ома æнæмбигæ мæрдты зæппадз. Ингæны амадзагыл ис цыппæрдигъон дæргъæццон агъуыст, цыппæрдигъон лæгъз дуртæй, æртæ ивазны бæрц дæргъмæ, ивазн æмæ æрдæг та хæрдмæ, уый йæ фидар амады руаджы бирæ нæ фæзиан. Йæ сæр дæр уыцы дурты хуызæн дуртæй арæст, ис дзы дыууæ зуларæст хуынчъы, рухсцæуæны. Уый хуызæн амадздæгтыл ма æз иу къорд хатты сæмбæлдтæн тыгъд быдыры арæн хаххмæ æввахс (линия); куд дзырдтой, уымæ гæстæ сæ хуыдтой Хъалмыхъхъы кувæндæттæ. Йæ бацæуæны, разæй æртæ дурыл араббагау фыст, иуыл дзы мыггаджы ном, аннаыыл азты нымæц, æртыккагыл та хъуыраны дзырдтæ. Ацы амадздаджы тыххæй цы фехъуыстон, уыцы ныхæстæ мæм фæзындысты аргъауы хуызон. Мидагæй йæ цыппар къуымы (хæддар) сыгъдысты лампæтæ (цырæгътæ), сæ фæздæджы милы фæд ныр дæр ма бæрæг у. Йæ быны бæрæгастæу иу чысыл тымбыл хуынкъ, ууылты æз

ныххызтæн ингæны бынмæ. Уыцы ран æз лæууыдтæн мæрдты уæлæ, хуынчъырдыгæй сыл сыджыт фезгъæлди. Æвзæр тæфæй дзы ницы бафиппайдтон. Талынг кæй уыди, уымæ гæстæ рухс скæнын кодтон æмæ дзы разынд мæрдтæ. Хурныгуылæнаей хурскæсæнырдæм сæ фылдæр æмбыд, ахæм тулдз фæйнаджытыл, кæрæдзимæ хæстæг, стæй æдтагуæлæ æвæрд. Сæр æмæ дзы къæхты 'рдыгæй уагъд уыди нарæг цæуæнтæ. Кæронаей та дзы ссардтон бирæ æмбис æртхутæг бæзджын æмæ хорз дариты тыхт мард. Æвæрд уыди уæлгоммæ, йæ къухтæ даргъгонд, дзуарæвæрд кæрæдзиуыл. Марды буар цы уыд, уымæй ныххус, кæна, растдæр зæгъгæйæ, йæ фæрсджытыл йæ царм кæмæн бахус, ахæм усы ныв (фигура). Йæ комкоммæ, цæгатварс, уыди раст уый æнгæс лæджи мард. Се 'хсæн ма уыди бирæ, фæлæ сыл зæхх кæй фезгъæлди, уый тыххæй дзæбæх нæ зындысты. Хурскæсæн сисы уыди цыппæрдигъон хуынкъ, уым лæууыдысты егар æмæ тæрхъус, уыдон дæр хусæй, куыд уадысты, уыцы хуызы. Æз сæ боны рухсмæ рахæссын кодтон æмæ разындысты æнæхъæн, тæрхъусæн йæ йæ иу хъусы æрдæг лыг, сæхуыдтæг та æнæхъæн. Куыд дзырдтой, афтæмæй лидзæг тæрхъус фервæзынмæ хъавыд амадздзæджы, егар æй сырдатæ æмæ зæппадзы уавæры аххосæй сæ дыууæйыл дæр аннæ мæрдты ми сæмбæлди; уый дæр бауырнинаг нæу, уæлдай дæр та уымæн æмæ дын æххормаг куыдз та ма тæрхъусы хъусы æрдæгыл (æнæвнæлдæй) ныууадза.

Ацы амадздзæджы иннæрдыгæй 2 версы дарддæр, иу бæрзондыл хъæд кæм зад, ахæм аууон ран сарæзтон мæ бынат. Донæн йæ рахиз фарс, хъæд кæуыл зади, ахæм рæгъты ныхмæ зындысты кæсæджы рагон хæдзæртты фæдтæ. Ендерипс (Enderips) дон йæ бæрзонддæр былыл згъордта бынаей Сиуынцы (Sundseka) донмæ. Йæ ран

уыди фидар æдас тыгъд-быдыры цæрджытæн; ныр та у æдзæрæг æмæ афтид. Фæндагыл уыдон ‘æрдæм цæугæйæ кæрдæгыл ног бæхы къæдзины фæдтæ, фæлæ дзы адæймаг зынæг нæ уыди. Стæй уæддæр бæлæсты сæрын цы хъахъхъæнджытæ уыди, уыдон фехъусын кодтой, нæ фæд-фæд чи цыд, уыцы адæмы кой. Сæдæйы хицауы æссæдз хъазахъхъаджимæ æз арвыстон иу къуырфаумæ, нæ фæдыл чи цыди, уыдон нæ куыд нæ федгаиккой; дыууæ лæджы та сын арвыстон сæ размæ уыцы къуырфауы, кæцæй сæ уыдон уайтагъд асырдтой æмæ сæ æмбæхст сæдæйы хицауыл баскъæрдтой; уый сын æваст сæ алыварс æрзылд æмæ сæ æрцахста. Сæ раздзог разынди Андревты лæппу-лæг, Сабилаф – Адзиæлдар, Муртазалийы фырт, стæй йæ схæссæг фыд Кæрæбулакты хистæртæй æмæ ма семæ фараст барæджы Цæцæнæй. Йæ фыццаг фæтарсты фæдыл æфсон кæнынмæ хъавыд, цыма Челæхсаутæм (Чысыл Кæсæгмæ) цыди. Мæнг æфсон кæй кодта, уый йын уайтагъд рабæрæг; мæ фæндагамонæг кæстгон æлдар ын ницы зыдта, уæлдай дæр та йемæ цæцæйнæгтæ. Æз сын сæ гæрзтæ райсын кодтон, стæй мæхи уыуыл хъардтон алы æфсонтæй, дард мæм куыд нæ уыдаиккой, æнæуи сын салам загътон. Цæцæн æмæ сæ æрвадæлтæм уæллаг фæндаг ацы ран цыди хъæдджын рæгъты кæрæтты. Дæллагыл ацыдтæн æз Сийыны донæн йæ галиу фæрсты, райдианы тынгдæр цæгат-хурскæсæнырдæм арæст чи цыди, стæй скæсæнмæ чи фездæхт. Сиуынцы донбылтæ уыдысты æлыгджын æмæ бæрзонд, цы къабæзтæ йæм цыдысты, уыдон хуызæн тыхджын æмæ тагъд нæ уыд. Йæ дыууæфарс уыди дзæвгар хъæд, хъæды та иугай сусхъæд бæлæстæ хахху æмхæст бæсты. Сæ бæстæ у рæсугъд быдыр, стæй хъæздыг бæрзæндтæ, цæгатварс дарддæр, дыууæ версы уæрхæн, доны дзыхмæ (кæм кæлы Теркмæ).

Сæдæ версы йæ уæрх, æртиссæдзы йæ уæрх, ахæм бæстæ 80 азæй фылдæр лæууы æнæкондæй; уымæ сырæд æмæ абырæгстон ысси; фыццагтæй фæндагыл мæ къорды дзæвгар хай фæци.

Æз бахсæвиуат кодтон Ассæйы бакæлæнæй 8 версы уæлдæр, раст Хъæрмæдоны комкоммæ, цæгатварс Ассайы (AS) Сунджæмæ кæм баиу, уый комкоммæ. Сунджæ донбыл тар пыхс кæм райдайы, уым æрынцадтæн; рухс; рухс суанг Аргыйы донмæ фæтæнæй-фæтæндæр ахаста æмæ дзы азмæлæнтæ дæр нал ис, ахæм хъæддаг ран ыссис. Йæ астæуты згъорынц алыхуызон чысыл дæттæ арыхъхъы рæгътæй, уæлдай дæр та – Балл-цы (Мыддон), цы ран æрцард иу чысыл адæмы хатт, æрмæст мыды куыстæй чи цæрынц æмæ Балл-су-йæ кæмæ дзурынц.

Сиуыцы донæй фондз версы цæгатæрдэгæй рæгътæн сæ хуссарварс, уырдыджы ис иу хъарм суадон, иу арф къурфы. Хъæрмæдонмæ фæндагæн йæ æмбисыл ис ивазны бæрзæндæн дур, йæ уæлæ дзуаргонд зæронд заманæй, стæй ма иттæг рагон бæстыхæйттæй а-бæстæ æвдисы дзæвгар фæд.

Хъарм суадонтæ ис бæрзондыл, фæндаг ис иу чысыл донæн йæ хурныгуылæнвæрсты. Æхсæз ивазны сæ бæрзонд, ахæм змис-рæгъты бынæй цæуынц æртæ суадоны алыхуызон хуынчъытæй. Уый æмуырдыг рагъыл дзы ис цыппæрдигъон, хæлд мæсыджы хæлдзæгтæ, æртæ ивазны йæ уæрæх; нæй дзы цæуæн бæрæг, фæлæ дзы суадоны комкоммæ цалдæр топпуадзæны. Хурскæсæны комкоммæ иу бæрзондыл ноджы ма бæрæг зыны иу ахæм мæсыджы хæлд, фыццагæй фæстаджы æхсæн сис. Уыдон, æвæццагæн, хъæрмæдæттæ хъахъхъæнынæн арæст уыдысты, – æндæр дзы бæстыхæйтты фæд нæй. Стырдæр суадон ис къуырфæн йæ хурскæсæны æмæ къæдзæхы

зыхъхъыраей цауы иттаг тыхджын. Бæрæгъуын æмæ Бестауы, стæй ма Кавказы хъæрмæдæттæй кæй зонын, уыдонæй тæвддæр у. Суадонмæ хæццæйæ цы ис, уый йæ цынайæ бæрæг у; зыны дзы сондон, глауберы цæх, fritiol, стæй æфсæйнаджы æрæвæрæнтæ. Суадон бады хæтæлыл æмæ уисыл, æмæ сæ бынтондæр æрымбæрзы. Уыцы сондон дидинджытыл зынг куы бафтауай, уæд хæрзсыгъд бакæнынц. Цæхх æрбады иу чысыл бæрзонддæр, уазал буартыл, дуртыл, стæй сыхаг къæдзæхтыл, уый бæрц, æмæ дзы ис бирæ æрымбырд кæнæн. Vitriol сæ азгъоры дарддæр æмæ æрбады æлыгбыныл, кæнæ къæдзæхтыл, бур æрмæджы хуызы. Хæхтæ се 'фсæн дуртимæ равдыстой сæ дзæбæхгæнæн тых, æмæ уыдон сыхаг адæм куыд бавзæрстой, уымæ гæстæ сын кæнынц стырдæр аргъ Кавказы иннæ хъæрмæдæттæй.

Ацы хъæрмæдон ис арæны хаххы фæстæ, Науыры комкоммæ, Теркæй 50 (фæндзай) версы хуссарæрдæм, æмæ дзы уайд хорз æмбæрзт фæндаг саразæн, – фæлтæрдджын рæгътыл дзы иу чысыл бакуыст куы уайд, уæд. Иу къорд версы дарддæр хуссарырдæм ис иу цалдæр мæнкъæй нефтгуырæны, стæй ма дзы куы кæм, куы кæм хъары тæвдон. Ацы фæлтæрдджын хæхтæ, куыд зыны, афтæмæй сты æрдузджын, уæлдай дæр та дзы зыны æфсæйнаг, хуры хуызæн бæрæг дары змисдуртимæ; стæй дзы алы ран хорз хизæнтæ, йæ къуырфæутты – цæхджын суадæттæ, стæммæ та – нуазыны дон, иу къуырфауы та дзы – пыхс.

Уæлдæр кæй кой кодтам Ацылыхъхъы комы æндæр бæрæг фæндаг уыуылты нæй, фæлæ мæм афтæ зыны, дард зырæдтыл æрзилгæйæ, уырдаем бацауыны амал æрцауид бæхыл.

Ног фæдис мын уыди изæрырдæм дæр. Бæрзæндтыл зындысты адæм, стыр дзыгуыртæ дзыгуыртæ, нæ разæй

дæр, нæ фæстæ дæр, уæлдай дæр та – фæстæмæ аздæхæны. Нæхи æдасæн мæ зæрды уыди раздæр-раздæр мæсыг æрцахсын, æмæ банхъæлмæ кæсын, кæддæра сæ зæрды цы ис. Хъавыдтæн дыууæ хъазахъхъаджы Мæздæгмæ арвитын, цæмæй фехъусын кодтаиккой, æртæ бонмæ æвæдза сæ фæдыл æндæртæ нæ ацыдысты, уæд ацы ранахст фæдæн. Уыдон сæ астæуты ацæуын нæ бафæрæзтой æмæ сæ фæндыди, цæмæй сыл æрæхсæв уа; фæлæ талынджы, ран бæрæг кæй нæ уыди, аннаемæй хæхтæ æвæндаг кæй уыдысты, уый тыххæй ацæуынæн амал нал æрцыд. Цæмæй нæ фæндаг нæхи бар уыдаид, уый тыххæй талынгтæрæтты æз мæхи айстон хъæрмæдонæй хъæдмæ, Сиуынейы доны зилгæтæй иумæ; фыццаг æрбабырыдыстæм уымæн йæ къардиу был, стæй хъæд æгъгъæд фидар ран уыдысты. Æртхъырæн стæй лæгъз ныхасы руаджы æз базыдтон, Цæцæнæй иу бал, сæдæйæ фылдæр, цалдæр боны ацы бæсты кæй хæтынц, æмæ нын кæд исты куы басусæг кæна, зæгъгæ, уæд мисхал гуырысхойаг дæр нал уыди, йæ фæтарстмæ гæсгæ, уый йæхæдæг дæр лæбурæг кæй уыди абырджытимæ.

Æз сфæнд кодтон, Сиуыны донæн йæ рахиз былыл уæлæмæ мæхи, кæд нæ фæд зыдтой, уæддæр нын нæхицæн бæлвырд ницы зыдтаиккой. Марынæй йæ куы стæрсын кодтон, мах тасæй цæмæй аирвæзæм, ахæм фадатæй айсон, цæмæй сусæгдæр æмæ æнæзынгæдæр Цæцæны уæллаг фæндагмæ рæгъты дымджытæм бахъуызыдаин, уырдыгæй та рахизæрдæм Мæхъæлмæ куыд бацыдаин. Æз æгас æхсæв бонмæ хъазахъхъæн сæ æрцытæй доны был фæкъахын кодтон, цæмæй дзы цæуæн скæнаем. Цæуæн куы сцæттæ, уæд комы 'рдæм дон раивылд хæхты уарынæй, æмæ калди йæ былтæй, æмæ доныл ахизыны фæлварæнтæ нын дзæгъæлы фесты. Цæмæй

нæ мæнг æмбæхст бынат уæддæр аивæм, уый тыххæй æз мæхи айстон къутæртæ æмæ хъæдыл, мин зындзинады бавзаргæйæ, дыууадæс версы уæлдæр, æмæ та мæхи æрфидар кодтон иу уый хуызæн къардиуы æмæ фидар стыр бæлæстæй æхгæд донбылыл. Хæстæг нæм фæци фæз донбыл; æз иннæ былмæ ахызтæн æмæ сбæрæг кодтон бæстон йæ уыцы 'рдыгæй фарс, амыдтой мын уыцы ран, 20 версы дарддæр хуссарырдæм, Хъæрæвулахъты зæххы æвæрд. Ацы адæм, æдде бакæстгæйæ, цæцæнæн сты сæ хæлар, сæ хæстæг, фæлæ сын (Хъæрæволахътæн) сæ фос арæх кæй тардтой, уый тыххæй сын (Цæцæнæн) фыдызнаг басгуыхтысты. Дыууæ адæмы хæрамдзинадæй æз сфæнд кодтон фæпайда кæнын, æмæ Сыбылох (Дзыбылоф) æлдар æмæ йæ хæстæджыты фæрцы фехъусын кодтон, æз æрвыст кæй дæн Хъæрæболахътæн сæ фос кæй тæрынц, уый сбæлвырд кæныны тыххæй, стæй сын сæ зындзинæдтæн баххуысы тыххæй; æз дæн раззаг æфсады къорд, цæцæны ныхмæ стыр æфсад та ис фæндагыл, азæр у æрцæуинаг æмæ хъуамæ дзуапп æрцагура. Фæнд мæм уыди, (уыдонæн) æххуыс æфсон Хъæрæболахътæн, стæй амал уæвгæйæ, суанг цæцæны хъæдмæ бацæуын. Ацы хъуыдыты фæстæ мæм размæ цæуынаей фæстæмæ аздæхын касти тæссагдæр. Цалынмæ хæхтыл Хъæрæболахътæм фæндаг ардтаин, кæнæ, чи зоны, разæй уæвæг цæцæн фæстæмæ здæхтаиккой, уалынмæ нæ сæ хæдзæртты раз æруыдтаиккой. Уæдæ кæнæ мæнгфæдис – фæстæмæ фæндаг куыд ысуæгъд уа, кæнæ рæгътыл æндæр цæуæн ыссардæуа, ацыдтæн æмæхсæвæджы 20 хъазахъхъагимæ, Andreifs æлдар æмæ кæстгон æлдар æмæ сæ фæсдзæуинтимæ Сиуынцы доныл. Сæдæйы хицауæн æз бафæдзæхстон, йемæ йын кæй ныууагътон, уыдонимæ иу ранмæ æмбырд хъæдты фæстæ сæхи куыд

бахъахъхъæной ме ‘рбаздæхынмæ. Цæцæны уæллаг фæндагыл æз ацыдтæн Paramant у (?) хъæздыг быдырыл, рæгъты дымджытæй Сиунейы доны æхсæн, 20 версы фæстæдæр Хуссар-Хурскæсæны ‘рдыгæй Ассæйы донмæ сæударæй; дон тагъд цæй бæрц уыди, арф уый бæрц нæ уыди, цыди хуырджын донуаты.

Ассæйы дон (AK-su = урс-дон)

Ацы дон у иттæг тагъд, стæй сонт; амалтæй дзы бахызтыстæм нæхицæй зулаив рæнхъ сарæзтам, афтæмæй. Æлдары фæсдзæуинтæй иу кæстгон уæзданы, хицæнæй йæхæдæг кæй фæцæйцыд, уымæ гæстæ йæ дон аласта. Лæппу-æлдар, донæн йæ иннæ фарсмæ чи бахызт, уайынтæ байддыта дæлæрдæм, доны йæхи баппæрста æмæ – йæхи уд тасы мидæг, афтæмæй йæ фервæзын кодта. Мах цæсты уый уыди уæздан æмæ стæм хъуыддаг, уыдон та йæм акастысты хуымæтæджы хъуыддагмæ кæсæгау, æмæ сæ ничи бадис кодта хъуыддагыл.

Æз дзырд радтон, ацы ран иу чысыл куыд бауæфæм, стæй бацархайдтон, цæмæй мæ раздæры баконд дзæбæх сарæзтаин: Андрейсфы æлдар æмæ Хъæрæболахътæн сæ гæрзтæ радтон, зæрдæтæ сын бавæрдтон бирæ сæ фæндагтæй, æмæ сæ æууæндын кодтон, знон куы раст кодтон Хъæрæбулахътæм, уæд мæ хицауæн кæй фехъусын кодтон, исты мыл æвзæрæй куы сæмбæла, уæд уызæн уæ аххос. Ацы бæсты ыссардтон бирæ рæттæ, **Färberröte** (ахорæн) кæрдæг (beu?) кæм къахтой, зайы дзы тынг арæх. Дыууæ версы хуссарырдæм мах ацыдыстæм **Псимолгъæ** доны хидыл, арф æмæ æлыг былтыл, иу чысыл дæлдæр дзы уыди цæуæн дæр, чысыл дарддæр та быдыры баиу вæййы Апсай донимæ. Иу къорд версы иу тæнæг хъæдыл, стæй

иу тагъд бæсты бацæудзынæ хохдымджыты иу коммæ (Tal), уыцы ран згъоры Фортаны дон; ацы донæн йæ галиу былыл æмæ хохдымджыты æхсæн Хъæрæболахъты цæрæндæттæ мыггаггай лæууынц хæлиутæй.

Фортан-дон (Мæртоны дон)

Ацы дон згъоры иу комыл цæгатырдæм, дурджын фæздонуаты, иу быдыры 20 версы æмæ бакæлы Сунджæйы донмæ, Ассæйы дон æмæ Аксай-донæй сындагдæр цæуы, фæлæ уыдон хуызæн уæлæрдыгæй чысыл хъæд йæ былтыл, куыд дæлæмæ та суанг йæ дзыхмæ – фидар хъæд. Комæн йæ бацæуæны разæй ис иу чысыл лæгъз уæлвæз, уыуыл, стæй ма уымæ иу æнæуырдыг былыл бандзæвы Фортаны дон (Мæртæну-дон), уыцы ран вæййынц сæ хъахъхъæнджытæ дæр.

Ком разырдæм уызæн иу верс уæрæхмæ, йæ дыууæ фарсы дыууæ хъæдджын хохдымджытæ, аст версы бæрц хуссарырдæм кæрæдзимæ хæстæгдæр æрбацæуынц.

Алы мыггагæн дæр, кæнæ мæнкъæй хъæубæстæн, – 40-70 удгоймаджы бæрц, – ис сæ бæстыхæйтты раз, уираг дурæй 3-4 ивазны бæрц йæ бæрзонд, ахæм мæсыг, мæсыгæн йæ хуылфмæ цæуæны ис æддейæ асиныл хизæн. Йæ уæллаг хуынкъ, сæр кæнæ цары бæсты æмбæрзт у фæйнаджытæй, куыд зоныс, афтæ, уыдонæн бахъуаджы сахат ис сисæн. Мæсыджы, йæ къултæ уый бæрц фидар кæмæн нæ вæййынц, ис чысылгомау хуынчъытæ, уыдон дæр, стæй, алы къулы нæ вæййынц, ноджы у æнæ фундамент. Мæсыгæн йæ дыууæ хайы цæрынц мыггагæн сæ зынгæдæртæ, уыдонæн мидæгæй иу къуымыл ис фадат сæ кæрæдзийы фенынæн. Быру йæ алы фарс, ахæм кæрты ис æвзæр хæдзары къуымтæ, стæй ма дзы иу ахæм мæсыг;

хæдзæрттæ сты дурæй конд, кæнæ – хъæдын къултæ; сæ хæрз мæгуыртæн та – сахъарийæ æмæ сыджытæй сæрст. Бæстыхайы астæу сæ артдзæст, уырдыгæй йæ рухс цауы æддæмæ дуарыл. Иу чысыл кæнынц цæхæрадоны куыст, зайы сæм хорз гæн, хъæдур, булкъ, натхор æмæ тамако.

Хурскасты агъоммæ сæм æвиппайды кæй балæууыдтæн, уый фæдыл хъæуты мидæг иттæг фæтарстысты, бæрæг уыди уымæй, æмæ æмбырдтæ кодтой, алырдæм сысты. Хъуыддаг дзæбæх куынае бамбарой, зæгъгæ, иу ададжы раз иу бæрзондыл æрхызтæн æмæ бафæдзæхстон хъæрæболахътæн иу тæлмацимæ хъæумæ куыд бацæуой, уæ хистæртимæ уын куыд æрдзурой æмæ сын Уырысы ус-паддзахы хæлардзинад æмæ фарсласынæй, сæрыл хæцынæй, стæй хъахъхъæд кæй уыдзысты, уымæй сын зæрдæ куыд бавæрой. Райдианы уыдон æнхъæлмæ кастысты дæрддзæфгомау мæ къамандæйæ, гуырысхо мыл цæмæй мауал кæной, уый сæраппонд сæм æз бацыдтæн, фæлæ мæхи æдасæй æз баздæхтæн æмæ сын сæ хъан Андрейфс æлдары сæ æрвад, сæ сæрылхæцæджы фæстæмæ мæ къамандæмæ арвитын кодтон. Уый фенгæйæ мыл зæрдиагæй бацин кодтой, кадгæнæг мын сысты. Иттæг хъаст мын ракодтой Цæцæнæй, уымæн æмæ сын канд сæ фос нæ тардтой, фæлæ ма сæ хуым кæнын дæр нал уагътой. Æдзух фæдисы цæугæйæ куынагмæ æрцыдысты, сæ хуыздæр æфсæдтон адæм, сæ ис хъахъхъæнгæйæ, хасты фесты, æмæ ма сæ адæмæй баззад æрмæст цагъды уæлдæйттæ, лæппу-фæсивæд æмæ æнасæрæн адæм. Лæгъстæ кодтой, Уырыс сæ куыд хъахъхъæной, сæ фарс куыд хæцой, зæрдæ æвæрдтой сæхи чырыстон скæнынæй, разы кодтой фырттæ раттыныл, стæй мын дзырд радтой мæ фæндон сæххæстæй – Сиуынцы донмæ, арæнтæм хæстæг мæ кæй бахæццæ кæндзысты, бахондзысты мæ

зәрдиагәй, әрмәст хъахъхъәд әрцәуәнт. Зын ран кәй уыдысты, цәрынәй-хәрынмә знәгтә сә фарсмә кәй цардысты, сәхуыдтәг та әдых әмә мәгуыр кәй уыдысты, уыдон әппәтмә гәсгә, зәрдә цәмәйты әвәрдтой, уыдон әцәгдзинад гуырысхойаг нә уыд.

Сә ас, сә конд у рәстәмбис, къәсхуыр, фидар, хъәддаг әмә цәхәрцәст сә бакастәй, сә уаг цурон зәрдәхынцәг, стәй абырәг-арәзт сә ахуырай әмә сә хъуаджы фәдыл. Цәрынц әвзәр әмә чъизи, тәтәйраг здәхт сә дарәс, сты бонзонгә. Еууы кәрдзын, искуы иу хатт фыд, уымәй сәттынц се 'стонг. Ёхсәз къуырийы фәнагkad, әд хәцәнгәрзтә, афтәмәй рогай сфардәг вәййынц хәхтәм цуан әмә хәтыны. Сә царды уаг, стәй сә иудадзыг тындзын цәмәй сәхионты хъахъхъәной, бавәрой сәхи сәрибар, ләбурын әмә цуаны хәтыныл иттәг иузәрдион сысты, стәй сә кәнынц стыр ныфсхастәй.

Сә чысыл ком фаг нәу хуымгәндән, әмә уый фәдыл сә зәрдә арәзт у абырәгдзинадмә. Ёдасдзинад сәхицән дәр, стәй ма аннә хәххон дзылләтән дәр, арәзт у иудадзыгдәр сә хорзуагтыл, уазәгуарзоныл, уазәг сәм кадджын у, әнәхъыгдард. Туджджын сәм афтә әгад әмә сахъат нә кәсы, закъоныл цы адәмтә цәрынц, уыдонмә та ацы сахъатәй фыддәр иу сахъат дәр нә зыны. Фәлә (сәм) хәләг бынтондәр нә зонынц, ахуыргонд адәмән сә тәккә әвирхъау сахъат.

Адон әппәт, кәм фылдәрәй, кәм къаддәрәй сты сә сыхәгтәм дәр – Цәцән, **RichәмәFttigaenn(?)**, уыдонимә та сты иу туг, иу әвзаг. Сә иу хай дзы тәтәйрагау әмбары, фәлә чиныджы нә зонынц, ницы дәсныад сәм ис, әрмәст сә гәрзтә аразынай дарддәр. Иннә Кавказы адәмтән куыд нәу, афтә уыдонән дәр

бæрæг нæу сæ истори, уый та уымæн, æмæ æнæхъæн адæмтæ не сты, фæлæ æрлидзæг кодтой, сырд дзыллæтæй сты. Æцæгæлон æмæ сæм сæудæджергæнджытæ стæм хатт бафтынц, уымæн æмæ сæм сæ магуыры азарæй ницы ис, стæй сæ чысыл хъуæгтæ сæхуыдтæг аразынц сæхицæн. Сæ дины ис иу чысыл æрдзы уавæрæй, кадгæнæг сты иу бæрзонд уавæгæн, уырны сæ фидæн, ноджы ма æдте бакæстгæйæ, рагон æгъдæуттæм гæстæ, иттæг бирæ здæхт сты чырыстон динмæ. Сæ мæрдты цыртытæ пысылмон арæст, хъæдæй сын турбантæ, стæй хъабахътæ (хъилтæ) тырысатимæ, афтæ зынди, æмæ уыцы æгъдæуттæ райстой сæ сыхæгтæй. Сæ конституци (кæд æмæ æнæзакъон цардæн ис аразæн) иу у æппæт адæмæн дæр, æмæ сын æвæдза сæ дзыллæйæн истæмæй тас у, уæд æмхуызонæй сеппæт дæр бацæуынц тæрхоны, фæлæ сæхимидæг хицæнтæй архайынц, хъуыддаг аразынц тыхы фæдыл. Мыггæгты æхсæн загъд куы стыхджын вæййы, уæд сæ адæм тыхæй бафидауын кæнынц.

Дарынц мæхъхъæлы хуызæн чысыл уарт, фондз æлмæрины дæргъæн мыдзыра. Хорз арæст хæтæл (топпы), рог æхсаргард, стæй хъама æмæ къухгард. Сæ цыбыр арцæн ис цалдæр сиучъы, уый сын æххуыс у иуæй сæ топпы къæдзæн, сæ топпы хъæд æгæр рог куы уа, уæд; фылдæр та вæййы цæхгæрмæ уарты фæстæ, сæхи иргъæвынæн, стæй ма бахъуаджы – æхсыны арцæн дæр. Уартæй цæф рацахсын сæм касти стыр арæхст; иу къорд лæбурæджы иуæн ницы бафæрæзтой æрцахсынæн. Топпыхосæй ифтындзгæтæ куы фæзынд, уæд нал дардтой рагон фат æмæ æрдын, æрмæст ма баззадысты лæппуты хъазæнтæн. Уарт у арæст фидар æмæ хъæбæр цармæй, арæхдæр вæййы дæргъæлвæст, æфсæйнагæй йыл зиллаггæндтæ тæлытау (иу аннæйы мидæг); йæ

тæккæ астæу тымбыл æфсæйнагæй æмбæрзт, хуыд у зæгæлтæй, зæгæлты сæртæ æдтæмæ цыргъ, цыфæнды æхсаргарды цаф дæр бауромдзæн дзæвгар рæстæгмæ. Мидæджырдыгæй дзы дыууæ гæрзы, цонгыл бафидар кæнынæн æмæ дзы нымæты гæппæл хи иргъæвынæн. Ис ма дзы ноджы даргъдæр гæрз, фæндагыл кæнгæйæ уымæй ауыгъд ваййы уарт уæхсджытыл. Сæ хæдзарæй æнæ уарт æмæ æнæ цыбыр мыдзыра нæ рацæудзысты, хъæдæй та рацæудзысты гæрзтæй хæрзифтонг куыд уай, афтæмæй. Куы лæууой, кæнæ ныхас куы кæной, уæд æнцайынц сæ мыдзыратыл, галиу къухæй та уарт дарынц сæ размæ.

Мæ цæст сын рахастон сæ комыл, æмæ дзы райдианы банымадтон 11 мæсыджы, лæууыдысты алы ран сæ хæдзæртты æхсæн. Хуссарырдæм аст версы, бæрзонд хохы рæбынты (сæ арæзт хурныгуылæнæй хурскæсæнмæ) хъæутæн сæ фылдæр, стæй дарддæр хъæутæ уыдонæй Фортæн (Мæртоны) донæй æмæ Хурныгуылæны хохдымджыты æхсæнты уыдис нарæг цæуæн. Хæхбæсты цæрынц фосы куыстæй, кæнынц иу чысыл хуым дæр. Сæ хуымгæндæн йæ фылдæр уыд быдырæн йæ разæрдыгæй, фæлæ сын ныр, ныббырсынæй тæрстæйæ, æнæ кондæй баззад. Хæцæг адæм сæм ацы рæстæджы разындзæн 7 сæдæ лæджы æрмæст, афтæмæй та раздæр уыдысты дыууæ хатты тыхджындæр. Сæ æнæниз бæстыхъæд сын нысан кæны бирæ цæрæнбон, фæлæ сæм фидар барджын æгъдау кæй нæ ис, уый фæдыл сæ цыппæрæм хай афонæй раздæр амæлынц, æмæ бирæ устытæ кæй хæссынц, æрмæст ма сæ уый ирвæзын кæны бынтон быны сæфтæй.

Æмбисбон фæдисы æрбацыди иу цæцæйнаг лæппу-лæг; сæ дзыллæ, Уырысы æфсад сæм кæй æрбаввахс сты, уый тыххæй сызмæлыдысты, бæстæ дзолгъо-молгъо сси. Устытæ æмæ сывæллæттæ хъæдмæ фæлыгъдысты,

иу кьорд боны раздær цы бæлттæ фæцыдысты, стæй ма знон кæй арвыстой, уыдон дær сæхуыттæг сæ хъæутæм æрбаздæхтысты, бон æмæ æхсæв кæрæдзийæ хицæн кодтой, афтæ та сæхи зæххы фæстæ цыма фæдтой Уырысы. Уый æрбацыди сæ æрвадæлтæм хабар фехъусын кæнынмæ. Æз дær æвдисæн фæлаууыдтæн, мæ бон цæй бæрц амыдта, уымæ гæсгæ, кæй сыстыр кодтой уыцы хабарæн, æмæ цæмæй сæ рæдыд не сбæрæг уа, уый тыххæй сын загътон, фæстæмæ кæй здæхын цæцæны ныхмæ, цæмæй иннæтимæ мæхи баиу кæнон. Ацы æфсоны руаджы æз æнæнхъæлгæ фæстæмæ фæндаг хуыздær басусæг кодтаин, æмæ фæнд кодтон хъæдыл размæ, сусæгæй нæ разы цы бæрзонд уыди, уымæй фæсте мын чи баззад, уыцы къамандæмæ баздæхын, стæй мæ сæйрагдær фæндонæй исты мæ къухы цæмæй бафта, – ома цæцæны бæстæ цы у, уымæй иу чысылтæ базонын. Хъæрæболахъ мæм хатыдтой, тасы фæдыл, кæстæриуæгæй æмæ мын баххуысæй зæрдæ æвæрдтой æмæ сæ цæмæй ма бакъуылымпы кодтаин, уый тыххæй хъær кодтой æмæ хъавыдысты мæ фæдыл рацæуынмæ. Сæ æваст фæндон æмæ æваст сæ бæхтæм кæй ахæлæф кодтой, уый мæм гуырысхойаг фæкасти, уæлдай дær та ма уымæн æмæ Андрейефс æлдар, адæм куы сдзолгъо-молгъо сты, уæд сусæгæй алыгъди, стæй ма хъавыд кæсгон æлдары дær йæ фæдыл аздахынмæ. Æз сæм нал фæкастæн, æмæ сын бафæдзæхстон, мæ фæдыл куыд нæ рацæуой, фæлæ уæлардæм æндær фæндагыл се ‘знæгты фæдыл фæдис куыд фæкæной.

Æз ацыдтæн иу æргом фæндагыл, иу тæнæг хъæдыл. Пиха-донæн йæ хурскæсæнвæрсты; уыцы ран хæхты дымæгмæ цардысты иу адæм доны номы хуызæн, уыдонæн дær сæ ном (Richa), цæцæны мыггагæй.

Пихайы-дон (Пехи ?)

Пиха чысыл дон у, цауы бэрзонд къæдзæх хæхтæй хурскæсæнварс æмæ Урысы Фортауимæ (Урус-Мæртæнимæ) баиу вæййынц, сæ дыууæ дæр Сиуенейы доны рахиз былмæ кæм бакæлынц, уый агъоммæ. Йæ галиу былыл хæрдмæ фæцыд иу чысыл къуылдым, рахизфарс та фидар бэрзонд, сæ дыууæйы æхсæн адаргъ вæййынц чысыл къохтæ. Æз ыл ракодтон мæ фæндаг, суанг Урысы Фортаны (Мæртæн) æнафæндаг хъæдимæ кæм баиу сты, уырдаем.

Уырысы Фортан (Мæртæн)

Ацы доныл ном сæвæрдтой Уырысæй лидзæг адæм, стæй зæронд уагыуыл уырнджитæ (старовертæ), кæддæр уыцы ран чи цардысты. Æз æнхъæлын æмæ Гревенск хъазахъхъ, ныры рæстæджы Терчы былыл чи цæрынц, фæлæ кæддæр ацы бæрзæндтыл чи цардысты, сæ ном райстой ацы бæрзæндтæй. Уымæн æвдисæн – грекыг дзуаргæмттæ а-бæсты уæлмæрдты чи зынынц.

Ныр æдзæрæг у а-бæстæ, æрмæст ма хæхрæбынты цæрынц цæцæнæй иу къабаз, сæхи Аттайк (Ataga?) чи хоны, æмæ сæ цæхæрадæттæ авд версы рахизæрдэгæй фæстæдæр хурныгуылæны кæмæн базадысты.

Уый фæстæ дæс версы размæ куы ацыдтæн, уæд мын амьдтой иу тар хъæды сæрмæ бэрзонд чи фæцыди, ахæм фæздæг, уый æвдыста цæцæны хъæуты бынат куыд зынди, уымæ гæсгæ ма хъуамæ дард уыдаиккой, иу фидар хъæды, куыд дæлæмæ цæгатырдæм стырай-стырдæр гæнгæ чи цыди.

Аргуыны дон

Ацы стыр хъæдыл цæуы стыр æмæ тагъд дон – Аргуын; уый хъæрмæдæтты ‘рдыгæй баиу вæййы Сиуысы донимæ, фæстаг та Счедринмæ хæстæг бакæлы Теркмæ. Аргуыны рахиз фæрсты суанг йæ кæронмæ асуайы иу рагъ (хох), уымæн йæ бæрзонддæр, айнагдæр цъуппыл æз раиртæстонкæсæнцæстæйиумæсыг. Ацыхъæдылцæцæны хъæутæм ис нарæг æмæ æвзæр фæндаг, стæй йæ фæрстæ фидаргонд сты уæрмытæй. Куы сæм балæбурдæуы, уæд фæндагтæ æрцахсынц æмæ бæлæсты аууæттæй æхсынц, знагæн та фæндаджы фæйнафарс уæрмытæй нæ вæййы сæхи ахæлиу кæнын, цæмæй сын бæлæсты фæстæты фадат уа схæцынæн. Счедрин æмæ сæм Червлионаей алы хатт куы бабырсæм, уæд нæ разырдыгæй вæййынц хæхтæ, боны æмбис кæм фæцæуай, ахæм даргъ хъæд, стæй ноджы иу мин зындзинады уæлдайдæр та бæхджын æфсадæн нæ вæййы фадат, цæмæй сæм уый æнæнхъæлгæ æмæ цырда бацæуа; сæ афтид хæдзары къуымтæ сыгъд кæй æрцæуынц, уый бирæ æххуыс нæу, уымæн æмæ æвæдза ныр фæстæмæ раздæхт æфсад, уæд алы комы алы хъæды дæр разыны стыр тас.

Цыма ахæм сахат хурныгуылæнырдыгæй чысыл Кæсæгæй (Челæхсæватæй) рæвдздæр æмæ хуыздæр нæ уыдаид, цæмæй æнæ къуылымпыйæ хæстæг бацыдæуа сæ хæдзæрттæм? Челæхсæваты быдырыл, хъæдбуаты сæ хæдзæрттæм бацу, æмæ хъуымыхъхъы уæллаг фæндагыл сæ алы фарс æрзил æмæ сыл æрбад. Хæхты ‘рдæм сæ рагон фæстæмæцæуæнтæ уæд лыг æрцыдаигкой æмæ фыццæгты хуызæн æххуыс æнхъæлцау нал уыдаиккой. Нæхи нæ бакæнын хъæуы Сиуынцы дон æмæ хæххон дзыллæты, цæмæй нын кусой раззаг быруйæ сæ нырмæйы

фыдуагдзинæдтæ æмæ æнæнцой бæлтæ сæ баиу куы нæ уадзой нæ хаххы (линия) ныхмæ. Челæхсæуатæ æмæ Хъæрæболахътæ та уыцы бæстæ кусын байдаиккой, Уырыс сæ фарс уыдзысты, уымæй сæ ныфс куы уыдаид, уæд; Арвы комы фæндаг, стæй хæхфæндæгтæ дæр уый руаджы суæгъд уыдаиккой æмæ сыл æдасæй цæуæн уыдаид.

Æз мæхи фездæхтон цæгатырдæм хъæдбынты, Сиуынцы доны былтыл 15 версы, стыр Фортаны (Мæртæн) комкоммæ, стæй хурныгуылæнты Ассæйы доныл; уый дæлардыгæй пырхытæй кæм цыди, сакъадæхтæ дзы кæй уыди, уый фæдыл уыди æнцон уайæн. Ацы ран мæм зынди æдас ран, Сиуынцы быдырмæ цæхгæрмæ айстон мæхи, фæсте кæй ныууагътон уыцы къамандæмæ куыд бацыдаин. Фондз версы бæрц сæм куыд бахæстæг стæм, афтæ нæ раздæуджытæ ауыдтой, иу бал, махырдаем чи уадысты, стæй та уадидæгæн адард сты. Мах батагъд кодтам фæсте хъæды кæй ныууагътам, уыцы æмбæлтæм, уыдон уыдысты бæлæсты фæстæ тасы мидæг. Дыууæ сахаты рацыдаид, афтæ сæ базыдтой, æмæ сæ алы фарс æрбадтысты, фæлæ сæм æхсарджынаей нæ бырстой; ныр сæм мах куы бахæццæ стæм, уæд сæ æваст фæуагътой. Адон æрмæст уыдаиккой уыдон, раздæр кæй федтам æмæ та ныр фæстæмæ хохдымджытæм чи афардæг сты, дысон æхсæв, æвæццæгæн, уыцы ран се 'мбæхсæнуат кæмæн уыди. Бæлæсты сæрыл цы дыууæ хъазахъхъаджы хъахъхъæдтой, æмæ ацы сахат тас кæмæн уыди, уыдонæй сæ иу доны руаджы аирвæзт, аннæ сæфтыл нымад уыди мæ бацыдмæ. Куыддæр æвæдза хурныгуылæн бæрзæндтæ ныууагътон æмæ мæ чъылдымæрдыгæй суæгъд, афтæ мæ къамандæ Сиуынцы хъæдæй рахуыдтон æмæ доны былтыл хæрдмæ тыхджын сæпп скодтам. Нæ фæрссаг хъахъхъæнджытæй уыдаид иу авд версы, афтæ нæ

размæ фæци нæ сæфт хъзахъхъ, йæ ласджытæй чи фæлыгъди. Чысыл фæстæдæр та фæдтам, иу хурныгуылæн бæрзондыл, дыууæ балы, иу дзы æртæ, аннæйы та авд лæджы, æртæ версы дарддæрæй сæ цæст махмæ чи дардта. Фæстаджырдам сыл æз хинæй рацыдтæн; сусæгæй 20 хъзахъхъаджы иу къуырфауы арвыстон, уыдон сæ (дыууæ къорды) фæхæлиу кодтой æмæ сæ сурын байдыдтой. Иу зæронд сæ фæкалд æмæ йæ æрцахстой, аннæты нæ фæллад бæхтæ нал байæфтой. Ацы зæронд нын мах нæхуыдтæг цы зыдтам, уыдон радзырдта: ома – нæдæр нын нæ тых, нæдæр нын нæ фæнд зыдтой; æнхъæл уыдысты æрмæст æмæ сын æцæгæйдæр сæ хъæутæм бырсынмæ хъавæм; аннæтæ сеппæт дæр сæ хæдзæрттæм аздæхтысты, уый ма йæхæдæг æрмæст иу къорд æмбалимæ цуаны тыххæй аздад. Лæгъстæ нын кæй кодта, стæй стыр зæронд кæй уыд, уый руаджы йæ æз фæстæмæ ауадзын кодтон.

Æмрæнхъ донæн йæ хурныгуылæнырдыгæй цы бæрзæндтæ адаргъ сты, уыдон 30 версы уæлдæр не ‘хсæвиутæй Сиуынцы донмæ æрбахæстæг сты, æмæ ма сæ æрмæст иу чысыл бæрзонд бафтыд суанг доны былмæ. Ацыцъуппæй хæхтæ ауырдыг сты хуссар-хурныгуылæнмæ, стыр хæхтæ та – хурныгуылæнмæ, суанг Тæтæртупшы онг, стæй ма дзы фæлтæрдджын хæхтæ, Ахлæуаты хъæу æмæ Челæхсæутæ (Чысыл Кæсæг) цы ран сты. Назраны дон цæуы ацы хæхтæн йæ хуссарвæрсты, згъоры сæ бынты, йæ кой кæмæн кодтам, суанг уыцы цыргъмæ æмæ Сиуынцы донмæ бакæлы. Мах ахызтыстæм иу чысыл къуылдымыл, иу стыр дурын цырт цы ран уыди, стæй араст стæм иу уырдыджы Назраны фæндагыл, донæн йæ рахиз былыл нæ комкоммæ цы бæрзонд уыд, уыуылты.

Насыраны дон

Насыран у чысыл дон, цаѳуы цаѳгат-хурскæсæнырдæм, йæ донуат сæдзæнтæ, хъамыл æмæ къудзитæ йæ былтыл, сыгъдæг мæсчъы дон йæ дон, йæ зæххы хъæд – цъымараджын, пыхсæнтæ, цæй фæдыл дзы ис ацæуæн æрмæст йæ донуайæнты. Йæ уайæнты ацы зындзинæдтæ, бæрзæндтæ, стæй Сиуынцы дон йæхæдаг, хурскæсæнырдæм хъæдхæхты рæбынты чи згъоры, уыдон иумæ аразынц иу фидар уынгæг цæуæн, хъулгъа гæстæ цы ран дарынц. Хуссарварс дзы зынынц Челæхсæватаг (Чысыл Кæсæг) хъæууæтты фæдтæ (хæлдздзæгтæ): уæлмæрдтæ, алтъамитæ æмæ æндæр дыргъ бæлæстæ, сæ дыргъбæласдонтæй, стæй ма æндæртæ. Уыдон сæ хурскæсæн сыхæгты æлдæртты фæуагътой, тарстысты тугисынай æмæ Андерицсæй хуссардæр ацы нарæг цæуæнмæ алыгъдысты æмæ дзы Сиуынцы æмæ Хуымæллаæджы доны æхсæн цы быдыр ис, уый бацахстой. Æнæнцойад, стæй бирæ фосы дзугты фæдыл уыдон, 50 азы бæрц рацыдаид, афтæ æрынцадысты хурныгуылæнырдыгæй хæхрæбынты Марморлик доны был. Уыдон ноджы ныууадзын кодтой хæххон адæмæн сæ абырæгдзинад, фæлтæрдджын хæхты цаѳатварсмæ сæ алидзын кодтой, æмæ ныр дæр ма уым цæрынц.

Тæтæртуппы нарæджы фæстæ ацы нарæг дæр бæззид дыккаг фидарæн (рындз), уырдыгæй хохцæрджытæн Кæсæг æмæ Цæцæнæн сæ идоны рохтыл фидар хæцæн уайд. Бæстыхъæды фадæттæ сын дæттынц фидардзинад, стæй сæ хъуагтæ цæмæй æмбæрзой, уый фаг. Нарæгæй фондз версы уæлдæр бахсæвиуат кодтон Турсе (Tursche – Bach) доны фаллагфарс, гуыры хурскæсæны хæхтæй, стæй згъоры Алгуртеры быдыртыл, æмæ ацы ран Сиуынцы

доны рахиз былмæ бакæлы. Хохы уарынтæй та Сиуынцы дон афтæ ивылд уыди ацы æхсæв дæр, æмæ иннæ фарс цы пикет (biçet ?) уыди, уымæн фадат не 'рцыд дыккаг бон фæссихорæй раздæр фæстæмæ æрбаздæхынæн.

Мæ фæндаг дардтон Сиуынцы доны былтыл, Хъулгъайы хъæздыг быдырты суанг хохранбынтæм хæстæг. Уыцы фарс, цыппар версы хурскæсæнырдæм хъæдхох рабынты Ахгуртертæн уыди иу æртæ æви цыппар хъæуы бæрц, уыдон сты Хъæраболахъ æмæ Хъулгъайæ чи равзæрд, ахæм. Сæ хорз зæххыты руаджы, сæ бæстæ фæлмæн æмæ тыгъд кæй у, уый руаджы уыдон афтæ æнæуаг æмæ даваг не сты, сæ хохаг сыхæгтæ куыд сты. Æз бафиппайдтон алы ран дæр хъуагдзинад, стæй фидар æхгæд бæстæ, фылдæр хæттыты здахынц абырæгдзинадмæ, стæй хъæддаг уагыл уыцы ран хæцынц адæм, быдыртæ та аразынц иннæрдæм, уыйимæ хуымы куысты фадæттæ кæнынц (адæймаджы) æгъдауджындæр æмæ æнцондзарддæр.

Хуымæллæджы дон

Фондз версы хурныгуылæнмæ мах Хуымæллæджы доны был бафтыдыстæм Хъулгъа – кæнæ кистытæм, донрацæуæны хæхранбынты чи цæры. Дон рацæуы 6 версы хуссарæй, ыстыр Хъуылгъайы комæй, бæрзонд хъæдарæхджын хæхранбынтыл, райдианы згъоры цæгатырдæм, йæ арæзт у цæгат хурскæсæнмæ иу тыгъд быдыры 40 версы бæрц суанг ацы рæстæджы – Кæрдзыны рæгътæ. Уыдон дымджыты æваст хурныгуылæнмæ фездæхы æмæ Тæтæртупшæй 4 версы уæлдæр Терчы рахиз фарсмæ балæууы. Йæ былтæ сты лæгъз, йæ донуат хуырджын, йæ цыд тагъд нæу, бирæ рæтты дзы ис донуайæнтæ, стæй аннæ быдыры дæтты хуызæн, хъæд йæ

былтыл чысыл ис, ноджы дзы алы ран дәр нәй, уымән әмә йә бынат куы ивы, уәд хъәд арәх фәласы. Ахләуаты хәхты кәрәтты Гуырдыыйы (Арвы комы) фәндаг цәуы Хуымәлләджы доныл, әмә әвәдза уарынтә нә әрцыд, уәд дзы алы рәстәджы дәр ауайән вәййы.

Ног рәстәджы хәхрәбын Хъулгъайә әрцыди иу хъәу, йә ном Шәлхә. Сә магуыр кәмтты адәм кәй сбирә сты, уый сә лидзын кодта быдырмә. Цәгатварс стыр быдыр рагәй ахст әрцыдаид ирән дәр кәрәй-кәронмә, фәлә сә Кәсәг, сә хицауадуарзон әмә сә әгъдаудзинадтәм гәсгә, уәй кәй кодтой сәхи сәрибар адәмы хаттән цагъайрәгтә әмә кусджытән, уый сә (иры) уырәдта сә айнаг къәдзәхты. Кәсәджы тыхмитән уыдон дәр ныхләууынхъом уыдаигкой, фәлә әвәндаг хәхтә, стәй сә хивәндон сәрибардзинад фәдихтә кодтой уыдонән сә мәнкъәй дзылләты, әмә уый фәдыл әдыхмә әрцыдысты. Ацы ног әрцәргә хъәутә (колонитә) сә хъәбатыр әмә сә дзылләйы фидардзинады руаджы, уәлдайдәр та сәхи дарын кәй зыдтой, уый руаджы, кәсәг сыл-иу әфсондз сәвәрынмә куы бахъавыдысты, уәд-иу әй фәстәмә раппәрстой, цәй фәдыл иу номдзыд әлдар әрәджы дәр ма мард фәци.

Хуымәлләджы донән йә галиу былыл, фидар (ран) хохрабын цәры 200 хәдзары. Сә размә уыдонән ис арф къуырфау, стәй доны был фидардзинадән. Иннә хъәутә сты быдыры рахизәрдыгәй, чысыл дәтты былтыл; уыцы дәттыл алы хәдзары бинонтән дәр ис иумәйаг куырой, әмә ацы адәмән сә зонд куыд иувазыг у, сә куырәйтты арәзт дәр у афтә иувазыг. Ацы куырәйттән кәд әмә сә кой айхъуыст, уәддәр әз нә зонын, искуы ма разына әндәр адәм, сә фәнд, сә хъуыдытә әвзәрдәр әрмаг әмә кадавардәр фадәттәй афтә бәлвырд әмә афтә

иувазыг чи раргом кæна, сæ куырæйттæ семæ ахæссынц сæ хæдзæрттæм, стæй та сæ алы хатт, бахъуаджы сахат фæстæмæ сæ бынаты авæрынц.

Чысыл куыройы фыд (дур) сæмæнæй фидаргонд у цалхимæ, цалхмæ та арæзт у нук, уыуылты дон кæлы хæдуырдыг æмæ иттæг тагъд зилын кæны куыройы фыдтæ. Хъуырдазæвæны хуызæн бæласы цъарæй арæзт хоры чырын (къуту) ауыгъд у цыппар бæндæныл, стæй къутуйы дзыхыл фидаргонд у иу лæдзæг (гæркъæраг?), дурыл чи ныдзæвы, æмæ къуту бæрæг бæрц чи змæлын кæны. Иу цыргъ дур, иннæйы духъхъы, æвæрд у сæмæнæн æфсæн зæвæтдуры бæсты. Иу саджил хъæд (саджилæг) сæмæны бын иу дурыл æвæрдæй, уæлæмæ хæцы æмæ фидар дары куыройы фыд. Йæ арæзты æфсæйнагæй ницы ис; устытæ кæнынц куыройы куыст, быдыры, стæй хæдзары куыст куыд аразынц, афтæ, ноджы ма сæ дарæсы фабриканттæ дæр æрмæст уыдон сты. Иннæ хæххон дзыллæтæй ацы адæмы хонынц цæрæгдæр, уымæн æмæ сæм фос æмæ хор сæ фагæй уæлдайдæр, фæлæ уæддæр хиуылхæцгæ цард кæнынц. Уыдон кæнынц йеуу, хъæбæрхор æмæ мæнæу ссадæй алы хатт, хæрын сæм куы цæуы, уæд чысыл тымбыл чъиригæнттæ. Хыссæйæ ныв саразынц, тымбыл къæйыл æй æрæвæрынц, æмæ æвæдза æрдæгфых фæци, афтæ йæ тæвд фæнычы бацæвынц, цалынмæ бынтон ысфыцы. Уый къуыбарджын, стæй хъæбæр ваййы, фæлæ ацы дзыллæйы ахсæны батайы æнцонæй, бæрцæй дзы куы бахæрынц, уæд. Уыдон ма сæ бæрæгбонмæ фыцынц портыы мыггаг хорз бæгæны. Дарынц Хъæрæболахъты дарæсы хуызæн дарæс; хæцæнгарзæй сæм ис хæтæл (топпы), æхсаргард, хъама, мыдзыра (арц) æмæ уарт; æрмæст сæ дарæс, стæй сæ хæцæнгарз хуыздæр æмæ аивдæр

сты. Фылдæр фæхæссынц бæхтыл, хæхты та фылдæр фистæгæй, сæ уартæй архайынц иттæг арæхстдзинадæй. Æз-иу дæс æмæ ыссæдзы бæрц федтон иу фидисы, иу уайдзæфы тыххæй хылтæ, уымæн æмæ сын фидис у стыр маст, цæй фæдыл арæх фидисмæ туг акалынц. Хæцын-иу куы райдыдтой сæ кæрдтæй, уæд-иу дистыл фæдæн: фæстагмæ дзы-иу искуы иу лæг разындаид цæф; стæй дзы иу дæр ахæм нæ уыд, йæ уартыл цы цæфтæ сæмбæлд, уыдонæй чи нæ раппæлыдаид, æмæ-иу дыууадæс хатты кæй равдыстаид. Алы чысыл ницæй тыххæй дæр-иу сæ кæрдтæм фæлæбурдтой, фæлæ бирæ ахæм хъуыддæгтæ, æз куыд федтон, афтæмæй-иу ницæуыл ахицæн сты.

Артуадзæн хæцæнгæрттæм амал нал ис, зæгъгæ, æрмæст уæд бавналынц – туг куы фæисынц, кæнæ сæм знаг куы лæбуры, уæд. Сæ дзыллæйы арæзт кæсы сæ хистæртæм, уæлдайдæр та сæ тыхджын кæнæ сæ исджын мыггæгты хистæртæм, кæцытæ арæхсынц аннæты сæ сæйрагдæр фæндæттыл цæуын кæнынмæ. Уыдон ацы ран раст адæмы æхсæн куыд дзырддзæугæ сты, афтæ хæхбæсты не сты: уым сæ сеппæты магуырдынад кæны æмхуызон, цæй фæдыл сæм дæлдæр-уæлдæр нæй. Иу ахæм хистæр Чоц хæрзæгъдау æмæ уазæгуарзаг адæймагмæ æз бафысым кодтон къæвдайы. Нæ хаххыл (лини) ахæм къæвда стæм у, фæлæ ацы ран, хæхрæбынты арæх у.

Ацы хъулгъайæн сæ хæдзæрттæ æвзæр сты, хъæдæй арæзт къуымтæ, æмæ сæм лæбураг куы вæййы, уæд сæ ныууадзынц, уымæн æмæ сæм а-бæсты ис нæдæр хæцæн мæсгуытæ, нæдæр æндæр фидæрттæ. Сæ хохы æрвадæлтимæ сты фидар баст, цæрынц хæларæй, цæмæй сæм бахъуаджы сахат сæхи бавæрой. Сæ зæхх, сæ хæдзæрттæ хæхбæсты с'рвадæлтæн ныууадзынц, уымæй магуырты сæхи бакодтой, цæмæй сын хæхбæсты уа æдас

бынат.

Фæндаг Стыр Хъулгъайы коммæ, сæ дыккаг цæрæн бæстæ цы ран ис, уырдаем цæуы хъæдарæхджын раззаг хæхтыл, райдианы рахиз фæрсты, стæй иу къорд версы фæстæ бахизы Хуымæллæджы доны галиу фарсмæ. Комы нарæгæн йæ уæрæх уыдзæн 80 ивазны, йæ дæргъ та 6 версы, алы ран дæр лæгъз у, стæй дзы ис цæуæн, ранæй-ран та дзы – хъæд. Йæ фæйнæ фарс – дыууæ къуылдымы, æмуырдыг æмæ хъæдарæхджын хæхтæ, сæ бæрзæндтыл зайы сырх бæлæстæ (Tax-oderEibenbaum). Нарæджы кæрон иу къæдзæхыл сарæзтой иу цырт, кувгæ дæр кæм кæнынц, нывæндтæ дæр кæм хæссынц. Ардыгæй байгом Стыр Хъулгъайы ком æмæ тындзы хуссар-хурскæсэнмæ æхсæз версæй фылдæр, йæ уæрæх та 4 версы. Хъæутæн се ‘стырдæртæ æрдузы цæгатварс сты, сæ иу хай – хохы фæхстыл, аннæ хай та доны былтыл. Герге доны хурныгуылæн фарс дæр ма хицæнтæй ис иу цалдæр хъæуы. Коммæ бацæуæны – иу мæсыг, быру йæ алы фарс, æдзæрæг комы нарæг хъахъхъанынæн чи хъуыд, ахæм. Ком лæгъз у, бæззы сын хъомхизæнæн, алырдыгæй дзы гуыры суадæттæ. Хуымæллæджы дон хурскæсэн, стæй цæгатварс, Герге та йæ хуссар æмæ хурныгуылæны йæ алы фæрсты æрзылынц, алыхуызон дæттæ сыл куы бафты, уый фæстæ. Хуымтæн сæ фылдæр сты хуссæртты цæгатварс хæхты кæмттæн; сæ фысвос дарынц хъæдарæхджын хæхтæн сæ хуссар æмæ хурскæсэн фарс. Хурныгуылæн хæхты дзы ис Wari (иу) хъæу, ардыгæй хæхтыл фæндаг ис Теркмæ. Хуымæллæджы дон рацæуы хурскæсэн хæхтæй дыууæ къабазæй, йæ рахиз фæрстæм æввахс хæхты фæндаг ис Ассæ-донмæ, стæй мидæггаг Хъулгъамæ. Хурскæсэн æмæ цæгат хæхты æхсæн ис къахфæндаг садигейрæгтæм (Schdigoern) æмæ Хъæраёболахътæм. Герге-дон рацæуы

бæрзонд цытиджын хæхтæй хуссары æмæ айгæрды фæзæн йæ хуссарварс хæхты кæрæй-кæронмæ. Йæ æмдæргъ дзы Хъазбегатæм ис къæхвæндаг.

Ацы фæзы номдзыд хистæртæй мæм фæндагыл иу фæкаст, йæ ном Сайкы, стæй мæм хъахъхъæнынаей дæр фæдардта йæ цæст æмæ афтæмæйты бацыдтæн æз мидæггаг бæрзонд хæхты фæстæ Хъулгъайы (Гъалгъа) фæзмæ, Хъулгъа кæнæ Кисты мыггаджы равзæрæн бынатмæ. Бæрзæндты сæрты Хуымæллæджы донæн йæ рахиз фæрсты уыди цæуæн куы бæхыл, куы фистæгæй.

Махæй цæгатырдæм Хъулгъæйы фæзæй авд версмæ уыди Сиуынцы доны равзæрæн, уый æрбазылди хохыл хуссар-хурскæсæны Хуымæллæджы доны равзæрæны комкоммæ, фæзы, хурскæсæнырдыгæй, уæлдæр чи уыди. Фæндаг иу къорд версы фæстæ уырдыгмæ ацыд, Ассæйы донуатмæ (Bett). Ацы фæндаг, йæ хæрдтæ æмæ йæ уырдыгты тыххæй, арæх та йæ айнаг хæхты тыххæй, уыди æнæхъуаджы зындзæуæн. Хуымæллæджы доны арф кæмтты фæндаг гæрст куы 'рцыдаид, уæд æнцондæр уыдаиккой йæ цæуæнтæ хæхрæбынты. Мах ахызтыстæм иу æвзæр хидыл Ассæ-доны рахиз былмæ. Ацы ран хæхтæ æрбалвæстой доны æмæ уымæ гæсгæ у сондæр, стæй дзаг у къæдзæхы лæстытæй. Уый æвæндаг хæхты айнаг къæдзæхтæ æнхъæвзы æмæ фæндаг иуæрдыгæй иннæмæ ивын кæны. Иу дзуары къæдзæх-дурæй чысыл дæлдæр, кувæндонæн нымд гæнгæйæ, Хъулгъа сырды сыкъбатæ æмæ лæджджытæ кæм æвæрынц, уым ис дыккаг хид доны галиу фарсмæ. Тас рæтты уый хуызæн кувæндæттæ бирæ ис хохы. Хурныгуылæн хæхтæн дзы сæ уырдыгты ис цæуæнтæ арæзт хидхъуаджы сæраппонд; айнаг рæдты уыцы нарæг цæуæнтæ, сæ уæлæ пыхс æмæ зæхх æвæрд, тыххæй уромынц адæймаджы; афтæмæй та сыл

хæрджытæ, стæй хæргæфстæ дæр æд уæргътæ бауайынц. Хæринагтæ нын цы хæрæг хаста, уый (цæуæны) пыхсы фæцæйирвæзт, фæлæ йыл, тасмæ гæсгæ, разырдыгæй, стæй фæстæрдыгæй бæндæнтæй цы хохæгтæ хæцыдысты, уыдон та йæ фæстæмæ сластой. Æмæ ацы бæсты алчидæр йæхи аирвæзыны сагъæс куыд кæны, афтæ сæ иу дæр фæндаг фæхуыздæры сагъæс нæ кæны. Хуссарырдæм дæс версы ноджы чысылгай цыдыстæм иу донмæ уырдыгæй, æмæ бафтыдыстæм иу цæхгæрмæ бырумæ æд мæсыг, 20 ивазны бæрц йæ уæрæх, иу ахæм уынгæг нарæджы, дыууæ æвæндаг хохы æхсæн чи цыди, мæсыг уыди хæлд. Адон сты зæронд арæнты фидæртты хæлдзæгтæ, фидары быру цыди æгас Кавказыл иу денджызæй иннæмæ, комы цæуæн кæмдæриддæр уыди уыцы уынгæг нарджыты. Цъæх денджызы был Дербенты раз уыцы быру у æртæ версы, Мингрел æмæ Абæзæхейы арæнты та 15 версæй къаддæр нæ уыдзæн. Хæхты, Терчы был уыцы фидары уæрæхдæр ран уыдзæн 60 ивазны. Æз зæгъынмæ хъавын цæхгæр, æмæ ацы фидæрттæ Кавказы Дуæрттæ уыдзысты, бирæ фысджытæ æнæсарфатæй PortalCaucasi кæй хуыдтой. Дербентæй суанг Сау денджызмæ Кавказы бæрзæндтыл, дам, быру уыди, кæй дзырдтой, стæй ноджы зæххы бæлвырд фысджытæ кæй бахъарм-иу кæнынц, уыцы хъуыды æмæ фыст æдылы кæй сты, уый тыххæй дзурын дæр нæ хъæуы, уымæн æмæ быру цы рæтты æнхъæл сты, уымыты хæхтыл, стæй цъититыл цæуæн дæр нæй. Ацы цæхгæрмæ систæ нарджыты æз хонын Кавказы Дуæрттæ, раджы кæддæр куыд хуындысты, афтæ. Уыдон хъахъхъæдтой Цæгатварсæй. Бырутæн уыди мæсгуытæ дæр, дон-иу згъордта дуарæй хохы æхсæн. Хæххон адамы таурæгътæм гæсгæ, уыдонæн сæ иу хай Македон Александры арæзт уыдысты; иннæтæ та мысынц

ног аразджытæ, фæлæ а-фæстæгтæ æвæццæгæн æмæ уыдаиккой æрмæст сæ цалцæггæнджытæ. Цыма сæ ран сæ фидардзинад, сæ цыбыр, стæй сыл хæрз чысыл хардз кæй хъæуы, уыдæттæм гæсгæ хуыздæр нæ уыдаиккой арæны хаххæн?

Æмæ (цыма) ацы бирæ пайдатæ уыдон ног арæст куыд æрцæуой, уый сæраппондæн æххуыс нæ фæуой, стæй сыл Уырысы Цæргæс (тырыса) сагъд куы 'рцæуа, уæд сæ уый æнæ басæтгæ ма сараза.

Фæндаг цæуы галиу былтыл æмæ Цæгат-Хурныгуылæнмæ раргом ваййы Хъулгъа кæнæ Кистыты стыр фæз, сæхи Солха (Шæлгъа – Хъулгъа (?)) чи хонынц. Комы бацæуæны раз, хурныгуылæнварс, иу уырдыг къæдзæхы астæу ис номдзыд лæгæт, æфсæндзуаргонд дзы. Рæхджы мæйноджы, ома июны, дзыллæ ацы лæгæтмæ куывды цæудзысты. Къæдзæхыл зынынц зæронд цæрæндæтты нысæнттæ. Фæз стыр у, къуыппытæ, хæхты фæхсты дзы ис цæрджытæ. Рæсугъд æмæ романтик уындæй уыцы комы хуызæн мысгæ дæр ничи æркæндзæн. Къæдзæхтыл æмæ дзы бæрзæндтыл алы ран зæронд фидæрттæ, цыргъсæр мæсгуытæ, пирамидты хуызæн, бæрзонд хæхты фæхстыл уырдыг фæзтæ, сæ астæу хæххон дæттæ, фынкгæнаг æхсæрдзæнтæ, цъæх-цъæхид сæрвæттæ, алырдæм уыдоныл мин донхæрæджы арæст, донуадзыны тыххæй. Къæдзæх хæхтæ йæ алыварс тымбыл æрзылдысты, сæ бæрзонддæр цъуппытыл æнусон цъититæ худы хуызæн æрбадтысты æмæ афтæ зыны, цыма афæдзы цыппар афоны иу ран баиу кæны. Хуымтæ æмæ уыгæрдæнтыл дурæй систæ, æмæ хъæутæ зæххæн афтæ аргъ кæнынц æмæ дзы цæуынаен ныууагътой æрмæст нарæг лæзгъæртæ, стæй дзы æлмæрины уæрхæн зæххыл æгас мыггæгтæ хæдзаруæттæ фæвæййынц.

Сæ хуымтæ кæнынæн бæзгæ куыд уой, уый тыххæй сæ алыаз дæр æхсæдынц тулгæ дурæй, аразынц сæ ног донаххæрджытæ, стæй хуырджын æмæ хæрд (мæгуыр) зæххытæм базилынц. Уый бæрц бирæ фыдæбæттæ сын сæ адæмы нымæцы хъуæгтæ зынай æххæст кæны сæ зæхх. Уый фæдыл дзы алы мыггагæй Стыр Хъулгъайы фæзмæ ваййы ногæрлидзджытæ, стæй ма хæхты дымджытæм дæр, Сæлхæйæ. Хоры зæнг а-бæсты никуы æрзайы æлмаринай бæрзонддæр, фæлæ йæ æфсир ваййы хорз æмæ дзаг.

Ацы Хъулгъа куыстуарзон сты, уæлдайдæр та сæ сылгоймæгтæ, хæдзары куыст æмæ дарæсы хъуыддаг кæй бар сты, ноджы æвирхъау стыр уæргътæ хæхтыл чи хæссы, стæй ма иу аст версы бæрц артаг се 'ккой чи æнтъухынц. Бæрзонд хæхты кæмттæ фылдæр хатт æнæ суг сты, æмæ сæм дæрддзæфæй æфтауц кæнынц суг зынай. Мæнырдыгонау, ай у сæйрагдæр аххосаг сæ хæдзæрттæ дурæй цæмæ гæсгæ кæнынц; сæ хæдзары сæртæ та тъæпæн, сыджыт æмæ хуырæй над. Бæстыхæйттæ æмæ мæсгуытæ æдде чъырæй цагъд сты, фæлæ сæ сыгъдæгдзинад мидæгæй чысыл у. Мыггагтæ сæ аразынц иумæ, æмæ арæх сæ хъæутæ фидар кæнынц систæй, стæй цъупп мæсгуытæй, 10 ивазнæй 15-мæ сæ бæрзонд.

Сæ хуымтæ сæ хæдзæртты цур. Хæдзары фосæй дарынц хуытæ, сæгътæ, фыстæ, хæрджытæ, бæхтæ иу чысыл, стæй хъом. Сæрвæтæй хъуаг кæй сты, уый тыххæй сын хъомвос дарынæн ис гæзæмæ фадат. Куыд бамбæрстон, афтæмæй сæ бирæ дæр нæ хъæуы. Сæ дарæс æвзæр, тæтæры дарæсау, нымæт сæ уæлæ, æнтæфы дæр æмæ уазалы дæр. Сæ хæринаг у иттæг кадавар, арæхдæр хæрынц кæрдæджи хом (æнæфых) уидæгтæ, стæй ма

сæм кæд цуаны руджы вæййы хорз æхсæвæр. Раздæр сæм хæрынц хистæртæ, кадавар уæлдæйттæ ныууадзынц аннæтæн, адон дæр сæхиуыл хæцынц уый бæрц, æмæ ма дзы сывæллæттæн исты куыд аззайа. Сæ уазæджы бартæ, стæй сæ ис иумæ кæй хæрынц, сæ амонд сын цы æрхæссы, уый æмхуызон дих кæй кæнынц – уыдæтты фæдыл сæ хъæддаг цæстæнгас фæфæлмæндæр вæййы, стæй цыма сæ хъуыдытæ адæймаджы хъуыдытæм мах исуарзæг хæрзахуыртæй хæстæгдæр сты, уыйау зыны. Уыдон сты иттæг къæсхуыр, ис сын хорз æмæ бæрзонд рæз, къахæй рог, фидар, æмæ æвæлмæцгæ. Сæ цæстæнгас у сæрибар, хъæддаг æмæ хиуыл хæцгæ. Ныхасæй сты мæстыгæр, фæлæ уадидæгæн фæфæлмæн вæййынц. Сæ уавæры хивæндуаг æвдисынц раст æмæ æргом. Цард ницæмæ дарын сæм у сахъдзинад, стæй сæм стыр худинагыл нымад у тæрсын, цæй фæдыл сты сонт æхсарджын. Иу хъулгъайаг лæппу-лæг, йæ кой кæндзынæн фæстæдæр, – мæ алыварс 20 лæгæй мæ адæм æд гæрзтæ, афтæмæй мæ хъавыди марынмæ.

– Дæ ныфс мæм куыд æрбахастай бафхæрынмæ, уый тыххæй дыл цы ауайдзæн, уый зоныс? – æмæ йын амонын мæ къомандæмæ.

– Раст дæ хуызæн амарынмæ хъавыдтæн, – нæ фæтасыд уый.

– Дæ бынаты дæ скæрдæнтæ кæндзысты.

– Уый зонын! – уыди йæ дзуап æхсидгæйæ.

– Дæ мыггаг æгасæй дæр хæрз цагъд æрцыдаиккой.

Уый бахудт: «Ацы къæдзæхтæм схиздысты; æмæ уæлæ уыцы ран иуыл хъæддаг сæгъты куыднæ ныццагъддыстут, уымæй къаддæр ныццагъддыстут мæнонты».

– Хатыр дын кæнын æмæ дын дæ уд нæ исын.

– Уый бакæнын дæ бон нæу, уымæн æмæ æз мæ уды ницæмæ дарын.

Сæ мæсты куыд тагъд у, се ‘рфæлмæн дæр афтæ тагъд у, æмæ сæ куыд бафиппайдтон, уымæ гæстæ уазал туг, хуыздæр хæцæнгарз нæй семæ. Фæсивæдæн сæм цуан, лæбурын æмæ хæст сты сæ номдзыддæр куыст, стæй абырæгдзинад дæр кæнынц номы тыххæй æмæ сæ мæгуырдынады фæдыл. Сæ бинонты хистæрмæ ницы тых ис, æрмæст сын йæ дзыхы ныхасæй æмæ йæ æууæнкæй у фæндгæнæг. Уыдон нæ зонынц фидар фыст æгъдау, нæй сæм коммæгæсдзинад, фæлæ сæм ис æрмæст фыдæлты æгъдау. Куыддæр сæм æвæдза фырт йæхи хъахъхъæнынæн фæци, афтæ йæ хæцæнгарзæй йæ фыд сифтонг кæны æмæ йæ ныууадзы уый адыл, йæ ныхфыст, стæй йæхи фæндоныл.

Хынцынц иу Хуыцауы, æппæт сфæлдисæг æмæ æппæтуромæджы, нывæндтæ йын хæссынц фосæй æмæ æндæр чысыл истæмайты. Алы аз фæцæуынц æхсæны куывды дзуары бынмæ, фылдæр хатт уыцы рæттæ сты чырыстон аргъуаны хæлдзæгтæ, раджы кæддæр ус-паддзах (Тамар-деду-пало) алы ран, хæхты кæй фæцарæзта. Иу зæронд иу Хуыцауы уарзон лæг сын вæййы дзуары лæг, нывонд æрхæссын æмæ кувыны бартæ кæмæ сты. Нывондæгтæй ахæм бæрæгбонты фæминас кæнынц иумæ. Чырыстон динай сæм ницыуал баззад, æрмæст æм дарынц хорзцæстæнгас æмæ сæм æгад у пысылмон дин. Быдырмæ хæстæг цæрджытæ аргъауынц сæхиуыл, фæлæ ацы ранмæ динамонджытæ нæма цæуынц, уый та уымæн æмæ сæ иннæрдыгæй зæрдиагæй нæ агурынц, аннæрдыгæй та уый койгæнæг нæй. Хуссары ‘рдыгæй иу бæрзондыл, Ассæ-доны дыууæ къабазы кæм баиу вæййынц, уыцы ран ис иу зæронд

агъуыст доны рахиз къабазыл, æгас дзыллæ алы аз куывды кæм фæбадынц.

Иу хорз зæрдæйы хицау зæронд, иу зынгæ мыггагæй нывæндтæ аргæвды, куывдтоны алфæмблай цы мыггагтæ фæбады, уыдон кæй бахæрынц; нывонды сæр æд сыкъатæ, стæй йын йе 'стæг куывддон хæдзарыл сæвæрынц. Амæн йæ фылдæр хай æрæфсæрста, йæ дæргъ 23 санчъехы, йæ уæрх – 7, йæ бæрзонд та – æртæ ивазны. Конд у цыппæрдигъон (квадрат) лæгъз дурæй, фæлæ йæ сæр ныккалди. Хурныгуылæн æмæ дзы хурскæсæн фæрсты зыны нарæг разкъæртт. Фыццаг фарс дзы кулдуарыл уыди цæуæн, фæлæ дзы ацы рæстæджы ис дуртæ æвæрд; йæ ныры цæуæн у хуссарæрдыгæй иу ныллæг дуарыл. Йæ стырдæр цæуæны сæрмæ дзы ис цалдæр æнаив фигуры, хъæддаг дурыл къахт. Иу лæг дзы бады бандоныл, йæ сæрмæ галиу фарс мигъæй йæ къух радаргъ кодта, хæцы тигъ (кул) барæныл, хæстæг æм иу лæг, галиу къухæй йæ разы дзуарыл чи хæцы, йæ рахиз къухы та æхсаргард кæмæн ис. Йæ комкоммæ рахизæрдыгæй иу æндæр лæдзæгыл ауыгъд сæнæфсиртæ хæссы йæ уæхсджытыл; фæрсæрдыгæй зæдты сæртæ, уыдон дæр сты рæсугъд тæрхæджы (карнизы) тигъыл арæст. Фигурты сæрмæ уыди грекъаг аргъуаны раз къул (фассад), æз сæ Хъазбегатæм (Сæна) иу стыр бæрзондыл куыд фæдтон, афтæ. Сæ фыст куыд сихсыд, уымæ гæсгæ йын равзарæн нал уыд. Хурскæсæнырдыгæй дзы ис дыууæ нарæг рудзынджы, стæй дзы хуссар къулы æртæтигъон чысыл хуынкъ, рудзынджы бæсты уагъд. Агъуыст мидагæй талынг æмæ чъизи, æнæ бын, йæ астау æвзальйæ дзаг, æргæвст нывондтæй (баззайгæ). Æд сыкъа сæртæ, стджытæ æмæ саст фæттæ сты иуварс æвæрд. Хурскæсæнырдæм хæстæг дзы ис иу къорд къæлæтгæндтæ, дуртæй æхгæд, зæххы

бынмæ дзы цауæн кæуылты уыдаид, аргъуаны дзаумæттæ æмæ дзы иннæтæ æвæрд кæм уыдаиккой.

Æз дуртæ иуварс акæнын кодтон æмæ зондуарзыны фæдыл мæн цы мæхъхъæл æрбафæдис кодтой, уыдон фæцæй мардтой, мæ чъегъретæ (хицæттæ) æмæ гомгæнæг мæхъхъæл куынæ сарæхстаиккой, уæд: диныл цыма иузæрдион дæн, адон хъуыддаг уыцы 'рдæм сыздæхтой (сарæзтой).

Ассæйы-дон равзæры хуссар-хурныгуылæны Къахеты арæны хъæу Сихи-йæ, ардыгæй йæм уызæн 30 версы. Йæ цауæн аст версы митджын хæхтыл, куыд фæстæмæ фæхуыздæр вæййы иу уырдыджы, стæй бараст вæййы хуыздæр фæндагыл суанг Анæнурмæ.

Йæ хуссар-хурскæсæны къабаз та ис Фортан (Мæртæв) доны райдианы цур. Алазаны дон, Къахеты хицæн чи кæны, стæй хуссар-хурскæсæны Къуары донмæ чи бакæлы, уый дæр равзæры раст уыцы бæрзонд цъитиджын хæхты, ацы æртæ доны сæртæ цы ран сты. А-дæтты былтыл ис бæхвæндаг Пихайы (Пехийы) равзæрæнмæ 35 версы хуссар-хурскæсæнырдыгæй Мехи-хъæумæ, Лекъдзыллæты арæнты, цæрынц дзы уыдон (Лекъ) æмæ хъуымыхъхъ.

Хъуымыхъхъ ардыгæй Кавказы цæгатварсмæ алыгъдысты. Меди, стæй базар кæм вæййы иу ахæм лекъаг хъæу, Анди хъæумæ цауынц кæрæдзимæ иу хорз фæндагыл. Мæ хæхты чъегъретæ мæн дарддæр нал хуыдтой стыр тас æмæ лæбурдты тыххæй. Фæстæдæр мæм Пурдзы фæуацхъуыд кодтой. Ауары (Авары) бег мын мæ фæстæмæ фæндаг кæй бæрæг кодта, æмæ фæстæмæ кæй раздæхтæн, уый мын хуыздæрæн кæй фæци.

Хъулгъайы дæр æдас нæ уызæн, уымæн æмæ сæм гуырысхойаг кастæн. Æрæджиау мын куыд дзырдтой,

уымæ гæстæ сæм уыди фæнд, æз сæ къухы куыд бафтыдаин кæнæ мардæй, кæнæ æгасæй, мæхи куы айстон, уæд. Раст уыди, æз нывтæ фыссыныл куыд уыдтæн, афтæ мæм иу лæппу-лæг йæ топп фæцарæзта, фæлæ йын æй мæ тæлмац иуфарсмæ фехста, æмæ уый руаджы фервæзтæн. Ай уæлдæр кæй кой кодтон, уый уыди. Мæ æмбæлттæ мын кодтой лидзыны фæнд, уымæн æмæ базыдтой, мæ фæстæмæ фæндагыл ис разыбадджытæ, стæй нын комы адæмы æмбырд дæр хорзы нысанæн нæ уыди. Æмæ æртæ лæджы æвджид баззæдтæн. Сайку-йы хæстæджытæй мæ иу лæг нæ фæсайдта (Сайку-йæн та йæ уазæг уыддæн), æмæ мын ныфс бавæрдта, кæд æмæ къæдзæхтыл хизынаг исты бакæндзынаг, уæд мæ сæрæгасæй ахонид. Æз йæ коммæ бакастæн, æмæ иу комы хохæфцæгæн æризæр, афтæ иннæ фарс фестæм фæлладæй Порче-доны былыл.

Ацы доныбыл раджы кæддæр цард Вапи-йы хъæу, иу мæгуыр хъæд чысыл комы ма уыдонæй иу къорд баззæд, сæ разы иу зæронд аргъуаны хæлдзæгтæ. Мах фæстæмæ Хуымæллæджы-донмæ рацыдыстæм иу фæндагыл, Хъазбегатæм чи бафты. Ме' æбæрæгон сахъфысым Сайку цингæнгæ рацыд мæ размæ. Стыр Хъулгъайы æцæгæлæттыл бирæ цингæнагдæр уыдысты, стæй уазæгуарзагдæр. Сæ уаг, се 'гъдау уыдон истой Ир æмæ Кæсæгæй. Уазæгæн сæм кæстæриуæг кæны хæдзары хицау, хæргæ та кæны, уазæг ын цы авæра, уый. Сæр æмæ риу (бæрзæй?) æрæвæрынц фæстаджырдагæм, уыдонæй алчидæр ахæры иу чысыл. Хъустæ кæстæртæн, цæмæй уой коммæгæс. Дзидзайы фæстæ цымынц бас. Хæрынц зиллаккæй сæ дзуццаджы æрбадгæйæ æнæ сагæйттæ. Сæ зæппæдзтæ (ингæнтæ) къæлæт арæзт, дурæй конд зæххы уæлæ, хурскæсæнырдыгæй дзы иу чысыл хуынкъ, мард дзы кæуылты бавæрынц, æмæ йæ хуынкъыл дур æвæрд.

Устытæ йыл сæвæрынц сæ сæры хил. Æрвдзавды ингæныл хъил ныссадынц, хъилыл бакæнынц сæгъдзарм æд сæр. Сæ бæстæм кæд æрцыдысты, уый нæ зонынц, фæлæ цæгат хæхты аргъуанты кæлдздзæгтæ, нывæндтæ кæм хæссынц æмæ мидæмæ цæуыны бар кæдæм нæй, уыдон æвдисынц, рагæй кæй цæрынц ацы ран.

Фос дзæвгар дарынц, бæхтæ сæм хорз ис. Хъæздыджытæ сæ фос дæттынц лæсчъы æдасдæр æмæ фылдæр пайдайы тыххæй. Дæс фысы æмæ дæс уæрыччы кæнынц аст сæры пайда æртæ азмæ, ома хицаумæ рацæуы 28 сæры фæстæмæ. Лæскъисæг куы фæзиан уа æмæ йæм фос нæй, уæд æртæ азмæ фиды лæсчъы хыгъдмæ иу хъуг, цалынмæ сын фыст фæуой 28 сæры дæр. Хъуг æмæ роды хыгъдмæ та алы аз дæр фидынц фыс. Ефсы сæрыл – иу хъуг, стæй ма ноггуырæд байрæгтæн се ‘рдæг, кæнæ дæс азмæ æртæ фысы, ефс æд байраг, стæй цы байрæгтæ ныззад, уыдон æмбис. Адон сæм чи æмбæлы, уыцы æдæуцзад æгъдæуттæ сты. Мæгуыртæй сæм æфтиаг кæй хауы, уый тыххæй сæ сæрыл хæцынц.

Аргъауын уадзынц сæхиуыл, дарынц стыр ком кæрæй-кæронмæ; уымæй дарддæр ницы зонынц чырыстон динай. Уымæ куывды цæуынц дзуæртты бынмæ, фæсхорæрцыд та æфсæн дзуар кæм ис, уыцы лæгæтмæ. Ацы кувæндæтты тыххæй сæм бирæ диссаджы таурæгътæ ис, уыдонимæ Хъулгъайы комы зæппадзыл дæр, æз дуртæ кæцæй калын кодтон. Ацы ран зæппадзмæ арæзт уа хъуамæ фараст дуары, стыр чингуытæ, сызгъæрин цырагъдарæн, лæг æмæ ус æнæ ‘мбыдæй кæм сты, стæй ма дзы иу чырын æд хæзнатæ æвæрд цы ран ис. Бæлвырд дзы æрмæст уый у, æмæ дзы йæ цæуæны æвæрд ис дур, дарддæр йæ равзарын мæ бон нал баци, куыд загътон, уымæ гæсгæ.

Иу къорд азы ацы бæстæ Иры чырыстон дини

комиссийы сауджынтæ нал басгæрстой, бæхты давды тыххæй, фæлæ куыд федтон, уымæ гæсгæ хъулгъа æнхъæл сты æмæ сауджынтæ сæхæдæг тынгдæр зиан фесты. Хъуыддаг цæй бæрц равзæрстон, уымæ гæсгæ, ацы æнамонд хъуыддаджы ракъахæг дæр та уыди сомихы фæлывддзинад.

Гуырдызастоны паддзах Йæлекъре йæ сомихæгтæн бафæдзæхста, кæсæджы æмæ мах арæны (æфсæддон хаххыл – линия) бæхтæ куыд балхæной. Хъулгъа дзы (Елекърейæ) разы нæ уыдысты, хæхты бахъахъхъæдтой æмæ сомихæгтæн байстой сæ бæхтæ. Гуырдызаг сомихæгтæ сæхи фездæхтой. Мæздæджыонтæм (сомихмæ), бæхтæ сæхи чи скодтой, цæмæй Уырысæй æххуысыл фæхæст уой. Коменданты домдæй Хъулгъа бæхтæн сæ фылдæр фæстæмæ радтой. Кæй нæ сын райстой, уыдон аргъмæ та сомихы æвзæрст лæгæн хъуамæ бафыстаиккой 15-гай сомы базайрæгтæй, æмæ сыл йæ къух æрæвæрдтаид. Хъулгъайы хистæртæ сæ фæдыл æрцыдысты Мæздæгмæ. Ам базайрæгтæн скодтой æмбис аргъ, æмæ Хъулгъа дывæрыг зиан фесты, стæй ма куыд фырттæ ахсты дæр æрцыдысты. Сæ базайрæгты ауæй сын сæхицæн нæ бауагътой, æмæ хъуыддæгтæ сеппæт дæр пайдауарзаг сомихæгты фæндоныл ацыдысты.

Хъулгъа дих кæнынц авд (7) мыггагыл: 1. Tergimcha; 2. Agi; 3. Chamhoj – y; 4. Karto; 5. Zimvai – boch; 6. Peula-wi; 7. Wari.

Уыдон сабырæй æмæ хатырæй æнцондзырд сты, стæй сыл цалынмæ сайд æрцæуа, уалынмæ æууæндынц. Арæхсын æз уыдтæн тæрхоны лæг æмæ сын алыхаттæр сæ зæрдæмæ цыди мæ тæрхон. Нæ кæрæдзийы хæстæгдæр куы базыдтам, уæд мæм се ‘ргом радтой, стæй мæм хъусгæ дæр кодтой.

Ныхмæ-иу кæй лæууыдысты къорд хæттыты, уый уыди уырыссаг тæлмацты аххос, бирæ фыдбылызтæ сарæзтой Сомихы фæлывддзинæдтæ дæр. Ацы сæудæджертаен сæ сайд базар цыбырдæр куы æрцыдæуаид, стæй сын рахæт-бахæты бартæ куынае уаид, уæд Хъулгъа хаххы (линия) фидæрттæм, уæлдайдæр та Мæздæгмæ цæуиккой, æмæ æнæ сайдæй æлхæнгæ дæр, стæй уæй дæр кæниккой.

Терчы-дон

Фæстагмæ Хъулгъайы ныууагътон, Хуымæллæджы доныл рахызтæн хурныгуылæнмæ æмæ хохдымджыты æртæ арф мæсчъы чысыл дæтты сæрты авд версмæ Sangow (Дзæуыг ?) хъæумæ бацыдтæн. Хъæу ис Теркæн йæ рахиз бæрзонд былыл, хæхрæбынаей дыууæ версы дæлдæр. Хъæуы хистæр (Starschin) Гетта (Гетæ?). Цытджын адæймаг разынд мæ фысым Сайкуйы хæстæг, æмæ хуыздæр нал æмбæлы, афтæ мæ бауазæг кодта. Уымæн ис дурæй мæсыг æмæ дурæй агъуыстытæ, аннæтæн та хъæдын хæдзæрттæ, сæ кæрæттæн бырутæ. Уый у фыццаг ирон хъæу. Гуырдызыйы фæндаг цыди кæддæр галиу фæрсты, уыцы ран дзы ис иу зæронд фидар, фæлæ йæ Бæлтайы хæхты раз дон фехæлдта.

Гуырдызмæ фæндаг

Æз араст дæн доны рахизфæрсты иу цалдæр мæсчъы дæтты сæрты, фæндаг сæдзæнтæ кæй руаджы уыди. Фæндаг цæуы хохдымджыты æхсæн хъæдыл, дарддæр æргом фæндаг, 9 версмæ æввахсы иу чысыл быдырыл, Бæлтамæ хæстæг. Хъулгъа сæрдыгон ацы ран хизынц сæ фысфос. Иу æвзæр хъæдын хидыл æз

бахызтæн Бæлтамæ, ис Теркæн йæ галиу бæрзонд былыл, цæгатварс та дзы иу арф къуырф æмæ иу дон. Йæ фæстæ, хурныгуылæнæрдыгæй уырдууыты уым цæрджытæн сты сæ хуымтæ. Хуссарварс дзы бæрзонд фæцыди иу айнаг (хох), йæ сарты тæссаг къахвæндаг, гр. Тотлебен иналар Гуырдыстонæй фæстæмæ куы раздæхт, уæд æй бахъуыд хидхъуаджы тыххæй. Хурскæсæнырдæм дзы ууылты Вапихъæумæ рацæуы бæхвæндаг.

Бæлтайы хæдзæрттæ хъæдæй сты, æмхæццæтæй фæрсæй-фæрстæм, æмæ кæрæдзийы сартыл арæзтытæ. Сæ кадджындæр хистæр Кулак (Хъулаехъ?) уыди æгъдауджын адæймаг, стæй иннæ цæрджытæ дæр, куыд æнхъæлын, афтæмæй бæлццæттæмæ кæй æмбæлынц, уый руаджы сты уыдон дæр æгъдауджын. Бæлтайæ æртæ версы уæлдæр тызмæг Терчы сарты амалтæй хъуамæ бахызтаин йæ рахиз фарсмæ.

Йæ донуат лæгъз у, дурджын, йæ уæрх 15 ивазны бæрц. Доны галиу былтыл цыдыстæм хъæдæн иудадзыгдæр йæ астæуты иу къаххидмæ, йæ разы хъахъхъæнæн мæсыг; уыцы ран Челæхсанатæ туджджын уæвгæйæ, Ахмæт æдзух дардта гæс. Æз ацархайдтон доны бацæуыныл, фæлæ мæ уымæн йæ иугыр фæстæмæ рапæрста, стæй дзы – чысыл ма бахъæуа мæ иу лæг фæцæйсæфти; дон æй ахаста, æрдæгмардæй ма йæ рафтыдтой. Æндæр амал мын нал уыди, æмæ тæссаг къæдзæхтыл къахвæндагыл галиу фæрсты араст дæн, бæхтæ доны батардтам. Фæндаг иу лæзгъæрыл цæуы къæдзæхы сарты иу мæсыгмæ, дон æй цы ран æнхъæвзы. Йæ хуссар æнауырдыг фарс дзы асин, бæласы цæнгтæй баст æмæ кæрæдзиуыл быд. Йæ лæууæнтæ сты дыууæ хъилы æхсæн, уыдон кæрæдзийыл куыд æвзæр фидаргонд сты, асин йæхæдæг дæр афтæ, æвзæр фидаргонд у къæдзæхыл. Йæ кæронæй

10 ивазны бынмæ, к̆ахæвæрæнтæ иу лæгъз фæндагмæ, галиу былгæрæтты Ахмæтмæ чи цæуы. Чысыл уæлдæр дзы, æвæдза – хид, уæд дзы иу зындзинад дæр нал уайд. Бæлтайæ аст версы хуссарырдаем Теркæн йæ галиу фæрсты бацыдтæн Ахмæт, кæнæ Цымимæ (?). Цæгатварс дзы иу арф комы згъоры мæсчъы дон, доныл сæ куырæйттæ. Хъæуæн йæ иу хайыл дурæй агъуыстытæ æмæ мæсгуйтæ, сæ каджындæр хистæр Ахмæты хæдзар та дзы уыди сæ тæккæ хуыздæр. Хурныгуылæн æфцæгыл фæндаг цыди Калати (?), стæй Даргипшмæ (Дæргъæвсмæ) Джызæлдонмæ. Хурскæсæнæрдывгæй дзы иу лæгъз æфцæгыл Makalipsbache (?) (Мæхъхъæлыдон) (?) Schirach (Джарах) 3 версы Цымийæ. Терчы дзы уыди хорз цæуæн, фæуæрæх вæййы, йæ бын фæз æмæ хуырджын. Иукъорд хиды дзы куы уайд, уæд Гуырдызмæ фæндаг суанг ардаем æнцонвадат уайд, стæй дзы сæудæджерæд дæр кæнид фылдæр пайда. Мударатæ (Мулдаратæ?) æмæ Ахмæтатæ (Слонатæ) туджджын кæй сты, уый фæдыл фæндаг хæлд æрцыд.

Мæ балц кодтон æз Хуссармæ, Хъазбегатæм (Сæнамае). Терчы галиу фæрсты Ларсы онг æхсæз версы фæндаг лæгъз у. Ларсы цæрджытæ сты нымдгæнæг, бардарæг сæм у Ахмæт, хуыйнынц Гаданчси (Тæгиатæ), сты ирон. Цæрынц мæгуыр æмæ чъизи, иу бæрзондыл, фæндаг кæуылты цæуы. Сæ хæдзæрттæ æмæ сæ скъæттæ сты кæрæдзийы сæрыл, æвæццæгæн хъæдæй хъуаг кæй сты, уый дымæгмæ, дардæй ацы ранмæ кæй ласынц. Сæ сæрмае сын иу айнагыл ис мæсыг, адæм иучысыл кæм цæры. Уый чысылæй чысыл у, фæлæ фидарæй та фидар у, Теркын æхсыйæ рахиз (?) æмуырдыгбыл. Фæндаг æмхæстæг цæуы йæ фæрсты. Цыппар версы дарддæрæй хъуамæ мæ бæхтæ фæстæмæ рарвыстаин. Иу аст ивазны бæрц Терк

анхъæвзы иу айнаг бæрзонд къæдзæх, цæй фæдыл хъуамæ бæлццæттæ къæдзæхтыл хизой тас рæтты, сæ дзаума та сын фæхæссынц хæхбæсты цæрджытæ.

Фæндаг ардæм хорз уыди, цыди Куре-дон (Курдон), Каит-дон æмæ За-доныл æнæ къуылымпыйæ. Ацы ран Гуырдызы амонинц сæ арæнтыл æмæ дзы лæбурыны тæссæй хид нæ дарынц.

Фылдæр пайда дзы хауди Хъазбегаты хистæртæ æмæ иннæ адæммæ дæр æнæ хидæй, уымæн æмæ бæлццæтты дзаумæттæ хъуамæ хастаиккой адæм Хъазбегатæм. Хохыл хæссæггаг алы барджийæн дæр уыди цыппар хæдонæй фондз хæдонмæ, се 'рдæг уыдонмæ (Хъазбегатæм?) кæмæй цыди. Ацы ран æз баййæфтон иу мæздæггæгты æдчырæ (Мæздæгæй цæуæг караван), фондз боны бафæстиат сты сæ дзаумæттæ хæссыныл. Иу роггомау хид дзы къæдзæхты алыфарс куы уыдаид, уæд та ноджы сæ фарсмæ, уæд сæ æртæ сахатмæ Хъазбегатæм бахастæуыдаид. Сæудæджейрæгтæ райсы хистæр æмæ сæ байуары хæстæджытыл, усæй æмæ фæсивæдæй. Æрцæуы дзы дæвдтытæ дæр, кæд сын се 'дасы хыгъдтæ дæр фыст вæййы, уæддæр. Уый фæдыл сæудæджерæд ис зынвадаты æмæ схъазар вæййы.

Терчы (Арвы) ком садæггæй кæны нарæгдæр, æмæ дон иукъорд æвзæр хиды сæрты фæндаг куы рахиз, куы галиу фарсмæ бахизын кæны. Хидтæ арæзт сты дыгай хъæдтæй, цæхгæрмæ сыл пыхс, арæхсынц æрмæст фистæджытæн. Æмбисфæндагыл Цымийæ Хъазбегатæм галиу былыл Дариелы (Дайраны) зæронд хъæн фидары хæлдзæгтæ, рагон хахх (линия), кæнæ Кавказы Дуар кæй хуыдтой. Уый ис, зæгъæн ын нæй, ахæм хæрзвадат къæдзæхыл, раст æйТерк цы ран æнхъæвзы. Ком æртиссæдз ивазнæй фылдæр нæ уыдзæн, йæ дыууæ фарс та дзы бæрзонд

æмæ айнаг хæхтæ. Цæхгæрмæ йæ хурныгуылæнварс сисы хæлдздæгтæ, фæндаг уыцы ран кулдуарыл, сисы æмбуар бынты афардæг вæййы. Дыууиссæдз ивазны бæрцы уызæн (йæ лыг), йæ алфæмбылай айнаг къæдзæхтæ, бацауæн æмис æрмæст хурныгуылæнварс, хурскæсæнырдыгæй дзы къæдзæхтыл къахæвæрæнтæ арæст дон хæссыны тыххæй. Фидары бын дыргъбæласдон æмæ дыргъбæласты фæдтæ, кæд а-бæсты цæрæг рагæй нал ис, уæддæр. Иу чысыл фидар, гæзæмæ адæм, æмæ дзы сармадзæнтæ, уæд комы хъæлæсæн басæттæн нæ уайд. Ардыгæй Дефдорак донмæ ис хæрз дзæбæх фæндаг, иттæг бæрзонд митджын цъуппæй бынмæ чи кæлы æмæ хурныгуылæны Терчы рахиз фарсмæ чи кæлы. Ацы митджын цъупп – æнусы цъититы бын йæ тымбыл сæр хæрдмæ фæцыди æмæ аннæ хæхтæн сæ сæрты фæлгæсы уый, Елбрус, Саткæнæ Саххол – Кавказы хæхтæн сты сæ тæккæ бæрзонддæр цъуппытæ. Авд азæй авд азмæ дзы сцæнд вæййынц их, мит, цъити æмæ фескъуыйынц хохрабынæй, кæрæй-кæронмæ Дефдоракыл Теркмæ ныххауынц, цæхгæр æй ныццауазынц æмæ дон хæрдмæ фæцауы тæссаг цыдæй, цалынмæ донауæзты фæхуынкъ кæны. Афтæ дыууæ азы размæ Голеты хъæуы ма чысыл хъуыди алидзынмæ, уымæн æмæ Терк æртæ боны ахст æрцыди æмæ дон хæстæг кæнын байдыдта хъæумæ – Голет та ис ссæдз ивазны Терчы сæрмæ. Уыцы рæстæджы Дефдорак Терчы лæгъз фæзы, йæ уæлæты фæндаг кæм цыди, иу версы бæрц, цæндтæ æрæвæрдта сахайæ кæй раласта, ахæм быронæй стыр обау. Ацы къæдзæх æмæ зæххы цæндты разынд минералтæ, сæ равзæрæн бæрзонддæр кæмæн равзæрстон. Хурныгуылæнварс ма, скъуыд рæтты ссардтон уыдонæн сæ фæд.

Голетыхъæу ис фæндагæн йæ иу фарс Дефдоракмæ

хæстæг, хохы фахсыл, цæрынц дзы магуыр ирæттæ æвзæр арæзт бæстыхæйтты. Йелечрепринц (æлдар) архайдта, цæмай Гуырдыстыны хæхты чи фесæфт, уыдон дзы бацагура. Цыппар версы хуссарырдæм Зудо иу айнагыл Терчы галиу былыл, быруйæ алфамбылай. Цы бæстыхæйттæ дзы ис, уыдон раст чъизи скъæттæ, дурæй арæзт, нæдæр сын рудзгуйтæ, нæдæр тохынатæ. Хæдзары астæу арт – сæ цырагъ дæр æмæ сæ тафст дæр. Хъæуы цæрджытæ магуыр, Хъазыбегатæн хъалондар. Фæндаг хурныгуылæнварс, цæуы Tscheder – доныл Хъазбегатæм.

Ацы хъæу ис хæхтæн йæ лæгъз фæхсы, цæгатвæрсты згъоры уырдыгæй иу мæсчъыдон, Терчы рахиз былæй уыдзæн сæдæ ивазны бæрц. Чысыл уæлдæр Терчы бæрзонд былыл ис хид рахизфарсырдæм Хъазбегатæм (Сæнамæ). Хъæуы ис дурæй агъуыстытæ æмæ иуцалдæр мæсыджы. Сæ хистæр Габрел у сæ тæккæ цæрæгдæр, стæй бардарæг а-бæстæм. Йæ комкоммæ, галиу былыл, Джержеты хъæу, бардарæг æм сты Хъазбегатæ (Кобыкътæ), фæзæн ис йæ уырдыджы, сæ хæдзæрттæ иу чысыл дурныл арæзт. Хъæуы сæрмæ хурныгуылæнырдæм иу бæрзонд айнаг хохыл Тamarдеду-Палойы (рæстæгæй) иу хорз арæзт грекъаг аргъуан. Хурныгуылæнварс дзы ноджы бæрзонддæр ис хæдзарыхæлдтæ, стæй лæгæттæ. Рагон хъуыддæгты таурæхъ мæ афтæ бацыбæл кодта, æмæ иугай нæзыбæлæстæ кæуыл зади, ахæм стыр хохы сæр фестадтæн. Уый цъити хохранбын æз ссардтон бæстыхæйтты фæдтæ, уыдонæн сæ равзæрæн, стæй сæ цæрæг кæй уыд, уый æз не ‘мбарын. Мæрмæр æмæ авгæй (дзæнхъатæй) бæстыхæйттæ митыл хъуамæ чи лæууыдаид æвæццагæн, æмæ ихæй арæзт уыдысты, ихы хъæпæнтæй дзы алыхуызон галуантæ æмæ мæсыджы нывтæ (фигуртæ) рауадаид, стæй хуры тынты хъазынаей дзы фæтасæнтæ

аразы, уыдон руаджы æнцонуырнæг дзыллæ ноджы фылдæр куырм кодтой. Мит æмæ цътиты сæрмæ ссæуын зын у, сæ скъуыдты сæрты цæуын та у стыр тас. Грекъаг моладзаутæ (беритæ), хохы цъуппытыл цæрын кæй зæрдæ загъта, уыдон хæлиу кодтаиккой минмæнгдзинады æдасæй, ссæуæн сæм куыднæ уыдаид, уæлдайдæр та уый тыххæй. Уыцы таурæгъты ис иу сызгъæрин пæрпæргæнаг бæлоны кой, иу агъуысты астæу дзы ауындзæгæй чи лæууы, стæй ма ноджы æндæр ахæмтæ.

Хъазыбегатæй цыппар версы уæлдæр Теркмæ кæлы Тичуга (Туыдан-тадаг-дон), Теркæн йæ иу къабаз. Йæ былыл цæрынц Гудушауртæ (Хъудысуартæ), муртакк æмæ абырæг дзыллæ. Сæ бакомкоммæ бæрзонддæр Туты адæм, уыдон Йелекъе-паддзахæн сты æнæсайд, стæй сыл сты иузæрдион, Свицкæнæ свейцаргвардийæн сты йæ разы æмæ йын кусынц мыздыл. Адон се ‘ппæты дæр Къахеты æлдæрттæ нымайынц сæ адæмыхаттыл, хонынц сæ хебинцытæ, ома комы цæрджытæ. Цæгатхурныгуылæнæн Кавказы, ома æцæг Терк фæстаг мит хæхтæй кæм рацæуы, уым фæндаг Калакмæ цæуы дзæвгар уæрæх комы.

Ацы бæсты зыны алахуызон сүæрттæ. Верст æмæ æрдæг уæлдæр Хъазыбегатæй, Терчы галиу фарс дзы ис иу æртæ версы дарддæр та дзы аннæ; иннæтæ Гуырдызмæ фæндагæн сты сæ хуссар хурныгуылæн фарс. Æрæджиау ‘рдæм дзы разынынц фæстаг, стæй иуыл бæрзонд мит хæхтæ, сæ цæгатварс. Терчы равзæрæнт ацы ран сты, сæ хуссарырдыгæй та Арагвæзы райдиийæн ихы бынæй кæм равзæры. Кавказмæ фæндаг цæуы фæстаг дон Арагвæмæ хæстæг, стæй Калакæй уæлдæр. Цегетта – у (Схета) раз Курмæ (Къуары донмæ) чи бакæлы. Фæндаджы фæйнаæ фарс ис бирæ чысыл хъæутæ алы рæтты, цæгатæй хуссармæ

сæ рады лæуд уыздæн афтæ: Нургабан (Гарбан), Поссети, Араху, Грибетте, Тотт (Tott), Карсетти, (Parsiche) Porci, Kortussi (Хъуырз), Atogotti (Ацхот), Canobi (Хъæноб), Sionu, Talgasi (Толгоз) æмæ Коби. Адон сты фынддæс æмæ ссæдз (35) версмæ Гуырдыстон, науæд та растдæр Картуелмæ (цæугæйæ). Фæндаг кæд æнæ къуылымпытæ у, уæддæр æнцондзыд уыдаид, кæмтты йæм иу чысыл куы фæцаид, стæй хохы уырдууыты цæлхвæд фæхуыздæры койгæнæг куы уайд. Къобæй фæндаг æнцонвадатдæр куыд уайд, афтæ йын ис саразæн.

Рæдыд цæстæнгас дард ис Кавказы фæндагмæ, зонгæ дæр æй чысыл кæнынц, къаддæр та ма сгæрст у; уыздæтты фæдыл æнхъæл сты æмæ дзы цæлхвæндаг саразынæн амал не 'рцæудзæн, афтæмæй та йæ аразгæ дæр кæнынц, уымæ атауыз кодтой, æрмæст, дам, дзы фистæджитæн ис къахвæндаг саразæн. Æз æм дыууæ хатты куы 'ркастæн, æмæ йæ ставд нымæдтытæ куы бакодтон, уый фæстæ мæм афтæ зыны, æмæ йыл дæс мин сомы бахардз кæн, уæд дзы уæрдон æдæрсгæ атулид, сармадзæнтæн бæзгæ фæндаг дзы сарæзтæуид. Стырдæр æмæ дзы зынаргъдæр зындзинæдтæ ис дыууæ: иуæй хидтæ саразын, аннæмæй Терчы къæдзæхдуртæ фæиуварс кæнын, сæ фæрсты ацæуæн кæмæн нæй, уыдон. Йæ тæккæ ивылды дæр дзы дон фылдæр рæтты дæс ивазнæй уæрæхдæр нæ вæййы. Иу къорд дур цæджындзы (могоры) доны был, уыдоныл дæттæ уагъд, адоныл та цæхгæрмæ дæттæ, стæй йыл пыхс æмæ сыджыт калд куы 'рцæуа, уæд хид арæзт фæци; мийаг æй дон куы атона йæ ивылдæй, уæд дæр та æнцон саразæн уыздæн. Дыууæ адлийы стæммæ ивазн сæ вæзы кæмæн у, уыцы дуртæн ис æнцонвадатæй асыгъдæг кæнын, фехсын сæ хъæуы (топпы хосæй). Дур, чъыр æмæ хъæдæрмаг иттæг арæх сты доны былтыл: уымæ хохы адæм чысыл

мыздыл дæр кусиккой.

Æз ныр байдайдзынæн фыссын астæуккаг Кавказ, уæлдайдæр Оссинты, кæнæ Оссетинты, сæ хурскæсæны арæн Теркимæ кæмæн баиу. Гуырдызстоны баззад æндæр балцмæ.

Оссиен кæнæ Оссетиен (Ирыстон)

Оссентæ, кæнæ уырыссагау Оссетинцытæн сæ хурскæсæны Терк æмæ Хъулгъа, Хуссары Гуырдыз æмæ Имерет, хурныгуылæны Лесджены дон æмæ Стыр Кæсæг (Биаслантæ), цæгатварс Чысыл Кæсæг (Челæхсонатæ. Дæргъмæ хурскæсæнæй хурныгуылынмæ хъуамæ уа 75 версы, йæ уæрх цæгатæй хуссармæ цæгат хæхты 55 версы, иннæ фарс та хуссары, 30 версы, сахатмæ гæстæ хынцгæйæ. Ирыстойнæгтæ цæрынц Кавказæн йæ астæуккаг æмæ йæ бæрзонддæр хайы. Цæгатварс цæрджитæм разындызæн æхсæз мин хæцæг лæджы, хуссайрæгтæм та, Гуырдыз æмæ Имереты уазæг чи сты – æдæппæт разындызæн цыппар мин æфсæддоны. Сæ бæстæтæ куыд алыхуызон сты, сæ дзыллæты уынаффæйы арæзт дæр у афтæ алыхуызон, æмæ дзы алкæцы хъæубæсты дзыллæ дæр у хицæн уагыл иумæ баст. Хуссайрæгтæ сæ сыхæгтимæ сæмхæццæ сты, дзурынц фылдæр гуырдызиагау, адон сæ хъæздыг зæххыл хъуамæ хъæздыг цардаиккой, сæ хистæртæ æмæ æлдæрттæ сæ куы нæ хъыгдардтаиккой сæхи пайдайæн, уæд. Ацы хистæртæ сæ сыхаг æлдæрттæм кусынц мыздыл, уыдон æххуысæй хицауад кæнынц аннæтæн. Гуырдызыйы арæнтыл цы ир цæрынц, уыдон Имереты арæнтыл цæрæг ирæй тынгдæр домд æййафынц. Цæгатварс митхæхты цæрджитæм бынтон дæр бархъомыс ничи дары, фæлæ

сæм хæхрæбынты сæ хистæртæ кьухгæнæнтæ ссардтой, цæмай сын æрхæцой сæ бартыл. Кæсæджы цæстдард сын æххуыс кодта фæстæгтæн ацы уæлахиздинады, кæсæгæн уыдон уыдысты сæ вассалтæ, сеппæт та сæ дæлдæртæ æмæ Кæсæджы æлдæрттæн фыстой хъалон. Фæлæ æвиръау кæсæг канд хъалон исыныл сæ кæнон нæ уагътой, фæлæ ма сын сæ æнæсарæнты дæр скъæфтой æмæ уæй кодтой. Ирыстойнагтæ уыдонæй сæ маст истой хуыснагдзинад æмæ фæндæгтыл лæбурынай. Уыцы хуызæнай дыууæ адæмы æхсæн сырæзти знагдзинад, кæсæгæй тыхджындæр æвдыстой æгады цæстæнгас дарынай, ирыстойнагтæ йæ цырен кодтой мастисынай. Уыцы æвардыл дыууæ адæмы сæ иумæйаг цард арæзтой абоны онг. Сæ фыдæлты цардаей сын цы уацхъуыдтæ баззад, уыдон мидæг æнæфæцудгæ, фидарæй, стæй æххæстæй ницы ис, уымæн æмæ нæдæр кæсын зонынц, нæдæр фыссын, сæ сыхæгтæм та номдзыд сты æрмæст сæ абырæгдзинадæй. Талынгдзинад сæ алфæмблай кæй ис, уый тыххæй Ирыстонæн сæ таурæгътæ, сæ сгуйхты зарджытæ æмæ сæ талынг æгъдæуттæ сты сæ истори. Сæ тохы (сгуйхт) зарджыты уыдон стауынц хинайдзаг хуыснаджы хатæнтæ, æхсарджын фæлæбурдтæ, фос ратæрын æмæ адæмы скъæфын, æмæ ноджы уыдон хуызæн æндæр митæ. Къорд аргъуаны хъæлдзæджы, цалдæр дзуары бынаты æмæ къохы æвдисынц, кæддæр чырыстон динмæ здæхт кæй уыдысты, алы ком, алы бæстæйæн дæр дзы ис аргъуан. Ацы рæстæджы ма уыдон зонынц æрмæст æртæ дзуары: Йелиа, Ныккола æмæ Уастырджийы; уыдон дæр сæмхæццæ кодтой бирæ диссæгтæ æмæ рæдыд уырнынтимæ, сæ зонд куыд арæзт у, уымæ гæсгæ. Сæ æнахуырдынад, сæ хъæддагдзинады дуг сын æвдисынц, фæндаг кæдæм нæй уыцы лæгæттæ, стæй схизæн кæдæм

на́й, уыцы хæхтæ сæ хæлиу хъæуты алыварс мæгуыр зæххы хъæд, уый сын сæхи цæмæй схæссой, уымæй ницы дæтты. Ахæм рæтты цæрын сæ бон бауыдзæн иу къорд адæймагæн, царды фадæттæ цуан æмæ лæбурд кæмæн сты, стæй сæ хæринаг сæ бæсты арæнтæй дарддæр чи æфтиаг кæны. Сæ бирæбауын сæ уыуыл домдта, цæмæй хæринагæй æдыхст уыдаиккой, йæхи хъахъхъæныны тыххæй – иу мыггæгтæ баиу сты, стæй цуан дæр иумæ кодтой, уый фæдыл æхсæнады фыццаг къахдзæф уыдон акодтой мидхæхты. Сæ цæрәнбынæтты алыварс сын сæ фосæн иу чысыл сæрвæттæ, стæй куыд зоныг, ахæм хуымгæнд уыдон руаджы ирвæзтысты стонг рæстæджы. Сæ бæстыхæйттæ арæзтой къæдзæхæй хауд дурæй иу айнæджы фарсыл, кæнæ иу бæрзæндыл, цæуæн та æрмæст къах æвæрæнты руаджы кæдæм уыди. Уыдонæн сæ фæд алы ран дæр зыны хъæутæм хæстæг.

Лæгджын мыггæгтæ-иу уый бæрц тыхджын разындысты, æмæ-иу сæ ныфс бахастой ныллæджытæм æрлидзынмæ, кæмтты хъæздыг зæххытæм, уыцы ран-иу сæ дурагъуыстытæ зилдхæй сарæзтой, стæй сæ-иу мæсгуытæй сфидар кодтой. Сæ хуымгæнд – сæ алфамблай топпæхстмæ.

Æвæдза сæхи хъахъхъæнын бафæраздысты, уымæй сæ ныфс фæци, уæд хæхты хæлиутæй цы мыггæгтæй баззад, уыдонмæ лæбурын байдыдтой; æвзæргæнджыты тæссæй уыдон дæр кæмтты сæхицæй стыр дзыгуыртæ сарæзтой, хъæутæ та зылдтæ баисты. Уыцы уагæй равзæрдысты Scharach (Дзарах?), Schimitt (Цми?), йæ мыггаг Тæгиатæй кæмæн у, Хъобан æмæ Дæргъæвс Джызæлдоныл, Куырттаты зылд Погк-доныл (Фыййаг?), Уæлладжыр. Арадон-ыл (Æрыдоныл) æмæ Дыгуры зылд æмæ уырдыгæй алидзджытæ Урсдоныл, Дурдурыл, уæлдайдæр

та Æрæфыл, стæй ногæй Лестеныл – ногралидзæг хъæутæ. Лæгæттæ, тызмæг хæхтæ æмæ сæ æвæндаг хъæутæ бæргæ ныууагътой, фæлæ сæ зæронд æгъдæуттæ семæ æрхастой кæмттæм. Хæстæг баст семæ цынае у, сæ хъæу сæ комæй чи нæ у, уый сын æцагæлон у, нæ сыл ауæрдынц, знаджы цæстæй сæм кæсынц. Зиан кæнынц сæхицæн, радыгай сæ кæрæдзийæн фыдбылыз аразгæйæ, сæ иутæ аннæтæй хицæн кодтой, сæ хæлардзинад хæлд у, æмæ кæрæдзимæ хæстæг нæ цæугæйæ, нырмае дæр сæ барвæрад (хъæддагдзинад) нæ уадзынц. Цуан у сæ ахъаззагдæр цæрыны амал, уый сæ скодта тыхджын, æфсæддонарæзт æмæ хæстмондаг, ноджы се ‘нусы æнæнцойад сæ лæбурд, цуан кодтой адæмыл дæр ма. Лæбурын æмæ марын сысты уыдонæн сæ æхсызгондæр сагъæс. Уыдæттæй сæм гуыры тугисын, фидар æгъдау сæм кæй нæ ис, мæгуыр хъæд кæй хæссынц, уый фæдыл сæ æвзæр кæнын сæ сæрæй фæуæлдæр, стæй æнæиудзинады тауинаг (мыггаг) æмæ кæрæдзийы фæдыл фыдæй зилын сæ æхсæн ахæлиу сты. Уый сын дард кæны сæ хъæутæн æгъдауыл иумæ баст, стæй кæрæдзийæ кæй тæрсынц, уый та сæ дих кæны ноджы мыггæгты сæрыл. Карæн, тых, стæй уæлдай сгуыхтдзинæдты фæдыл æвзæрст цæуынц сæ хистæртæ, куыд мыггаджы, стæй хъæуы фæндгæнджытæ æмæ фæтæгтæ. Фыд уæддæр бархъомыс дарæг йæ ус æмæ йæ зæнагмæ, йæ зæрдæхъыджы бацыдысты уæд, æмæ цалынмæ æдыхдæр вæййынц, уалынмæ сæ уæй дæр кæны. Зæнаг куы байрæзынц, уæд сæхи хъахъхъæнынц фыды бархъомысæй сæ тыхы фæрцы. Уисæнгæнынаен фидар æвæрд æгъдау сæм кæй нæ ис, уый тыххæй нæ сæфы мыггæгты иудзинад, æрмæст æдых куыд нæ уой, стæй хуыздæр цардыл хæст фæуой, уый сæраппонд рæхысбаст сты æхсæнадыл. Сеппæтæн тас куы вæййы, уæд хъæу

иргъæвы йæхи аннæ хъæуæй, иу ком аннæ комæй, сæхи æнгомдæр иумæ сбæттынц. Хъæуы сæраппонд дзы искæй æфхæрдæны, уæд æй хъахъхъæнынц се 'хсæны. Тас куынæуал вæййы, уæд та мыггæгтæ фæхицæн вæййынц æмæ та мыггæгты æхсæн тыхыфæндагыл иу иннæмæй исы йæ маст.

Мастисын æгæр куы стынг вæййы, уæд хистæртæ агурын байдайынц исты амал, цæмæй знæгты басабыр кæной кæнæ дзырдæй, кæнæ тыхæй. Зиан дыууæрдыгæй æмхуызон куы уа, уæд æхсæны лæгты дзырд исчи ласы, кæнæ уæлдай чи амара, уый хъуамæ фос бафида уæлдай зианы сæрмæ. Тугисын æмæ хифæндон тæрын мыггагæн хæс у, æмæ йын хæс циу, цалынмæ уый сæххæст кæна, уалынмæ ис æгады бынаты. Иузæрдион мастисыныл, æвзæр кæнын, æмæ сæм марын сты лæгдзинæдтæ, уыдæтты тыххæй амæлын та сæм кад у. Æртывазыгджын тыхы сын-иу чысыл уромынц сæ æнæуагад, уыдон сты: сæ æгъдауы тых, тас, ома Хуыцауæй, кæнæ фидæнæй, фылдæр та тæссаг мæнгуырнынтæй. Иу æгъдау сæ домæ хистæрæн кад дæттыныл. Дзыллæйы раз фыццаг радзуры хистæр, кæстæртæ йын дæттынц сæ бадæн, йæ разы сыстынц, йæ лулæ йын судзынц, бар ын раттынц æппæты разæй йæхи бафсадынæн, кæсынц йæ коммæ, иу дзырдæй сæм зæронд алы хатт дæр æмæ алы ран дæр нымад у, хистæр у. Худинаг сæм у сылгоймаджы бафхæрын, сылгоймаг сæм кæй сæрыл сдзура, уымæн фыдбылызæй тас нал у. Æвæдза сæм сылгоймаг (гомсæрæй) йæ сæры хъуынтæ дæлæмæ уагъдæй хъæргæнгæ бацыд, туг акалынмæ чи хъавыд, уыцы знæгты æхсæнмæ, уæд æфсæрмæй уыдон сæ кæрдтæ сæ кæрццæмты ныццавынц, æмæ фæйнæрдæм араст вæййынц æндæр хуыздæр фадатмæ. Йæ дзидзитæ бавнæлдæй æцæгæлоны лæппуыыл кæнæ æрвадыл

хынцын байдайынц. Иу мадæн йæ иунæг фырты топпæй амардæуыд; марæг лæппу-лæг æд хъама азгъордта æмæ мард чи фæци, уый мадмæ хатын байдыдта, йæ дзидзи йын куыд адара.

Тыхдомды фæдыл хæстæджытæ фæлгъуыдтой, сæ туг куыд райстаиккой. Уый тыххæй мады бафарстой, ком сын чи нæ бавæрдта, уымæн æмæ сын йæ дзидзи бададта; мад схъæр кодта, уый дæр ма мард куы фæуа, уæд уæ дыууæ лæппуйæ афтидæй баззайдзæн. Уый хуызæн арæх мæрдты æхсæн сæм искуы иу хатт æрцæуы сылгоймаг мард, куы ма йæ уæй дæр кæниккой, стæй йæ цагъайраджы раны дæр дариккой. Сæ уазæджы сæхи куыд хъахъхъæнынц, афтæ йæ хъахъхъæнынц, æмæ раздæр йæхæдæг амæлдзæн, цæйна фæлтау йæ уазæджыхай знаджы бар ныууадза, йæ туг дæр ын райсдзæн. Сæ лæппуты дæттынц хæссынмæ æцæгæлæттæм, арæх та æгас хъæубæстæм æмæ кæмттæм. Сæ æсхæсджытæ сæ гæрзтæй ифтонг кæнынц, æмæ уый фæдыл схæстæг вæййынц, сæхи иумæ сбæттынц. Иугæр æвæдза марæгæн бантыст, кæй амардта, уый лæппуйы аскъæфын, уæд тугисын нал фембæлы; марæг лæппуйæн свæййы йæ кæнгæ фыд, йе 'схæссæг. Ахæм фæрæзы руаджы тугисæг мыггаджимæ (марджытæ) барвадæлтæ вæййынц. Сæхи мидæг давдæн ис æртывидтон, хистæртæн æхсæзыфидтæн, æлдæрттæн та фарастон. Æппæт фæразон тыхы тæссæй давын нæ уæндынц Ирыстоны, уымæн кæй снысан, кæй снывонд кæнынц, кæнæ уыуыл кæй бафæдзæхсынц. Дзуарыбын зæрдæ куы сæвæра, уæд æй нæ сайы, кæд æмæ цыфæнды талынг æмæ рæдыд сты сæ хъуыддæгтæ хуыцауады сæраппонд, уæддæр. Бирæ æдылы æнæсæрфатдзинæдтæ, чырыстон дин æмæ мæнгуырныны змæст сын баззадысты сæ фыдæлтæй, æмæ сæ зонды арæзтимæ уыцы иу уагыл

кæй лæууынц, уый фæдыл динæ æмхæццæ, стæй сæ мæнгуырнынтæ тыхджындæр рæзынц. Æппæт адæмæй хуыцауадæн цы афæдзы нывонд æрхæссынц, уый йын хъуамæ фæуа æхцон. Хæрыны агъоммæ фæкувы хистæр, хæцы нарды хайыл, кæнæ уыргыл лæдзæгыл тъыстæй, бахай дзы кæны йæ разы уæвджытæн, иннæ йын арты баппары.

Стыр тасимæ зоныгыл æркæны дзуары бын сæ хистæр, кувы, стæй нывондæн æрхæссы исты, кæнæ хæринагæй, кæнæ йæ дарæсæй. Кувæндæттæ фылдæр хатт вæййынц дуры цæндтыл, кæнæ къæдзæхтыл, исты тас кæм у, иу ахæм ранмæ хæстæг.

Цæхджын кæфы хай сын сæхицæн адджинаг куыд у, уымæ гæстæ сæм кæсы цытджындæр нывондаг. Мæнæй куырды кой буд марды хæдзары, æндæр мæм кæй ницы разынд, уым сын радтон сæкæр иу чысыл, стæй дымыны тамако, быды, кæнæ сын хорз тæфгæнаджы бæсты чи ацыдаид. Сæ мæнг уырнынтæн кæнынц æнахуыр æвдыст: афтæ уыдон хуыдæджы ард хæрынц гæдытæй, кувйтæй æмæ бирæ æндæр истæмæйтты, сæ цуры цы фæуа. Ардхæрæг (фыдвæндгæнæг) ракæны гæдытæ сæр, кæнæ куыдз æрцауындзы æмæ фыдгæнд кæны уыдонæй мæнг ард хæрды тыххæй сæ гæды куыд тона, куыд хæца æмæ дзы йæ маст куыд райса. Ингæны уæлхъус ирыстойнаг сиды мæрдты удтæм, æвдисæн ын куыд уой, йæхи сын сæ цагъайраг кæны, стæй алыхуызон удхæр уыцы дыууæйы куыд кæна, кæд мæнг ард хæры, уæд. Стурæ æддæмæ бадæн лæдзагуыл бацæвы æмæ уымæй фыдгæнд кæны, хуыснæг мæрдты бæсты уымæй йæхи куыд æфсада. Хуыснæгæй йын йæ фос афтæ хорз (ничи) баиргъæвдзæн, ахæм фыдгæнд ын æй куыд бахъахъхъæна. Сæ кæрæдзийæн хæлардзинадæй (иудзинадæй) ныфс уæй

сæвæрдтой, уый нысанæн ныссадзынц зæххы цæджындз, стæй дзырд бакæнынц, йæ дзырд сæ чи фæсайа, уый хъодыгонд куыд æрцæуа.

Акты бæсты сæм кæнынц угæрдтæ къæцæлыл, алы угард дæр сын нысан кæны хицæн хъуыддаджы сæр. Фыссын æмæ кæсын бынтон кæй нæ зонынц, уыцы ран сæ рæстæг нымайынц ахæм уагæй: куывддæтты ауыгъд сæртæ æмæ сыкъатæй уыдон сæ зæрдыл дарынц, нывонд æрхæссыны рæстæджы тынгдæр хæстæг чи уыд сæ зæрдæмæ диссагæй дзы чи уыди, уыдон. Рæстæг хынцынц хорæрцыдæй, æмæ фылдæр хатт афтæ æнæсæрфат вæййы, æмæ дзы алчи бæрæг нæ зоны, цы карæн у, уый.

Фыдæлты рæстæджы уыдон уыдысты чырыстон динмæ здæхт, хæххон дзыллæты æхсæн кадджын успаддзах Тамар-деду-Пало уымæ тындзыдта, хæхты бирæ аргъуантæ куыд сарæзтаид æмæ чырыстон дин тынгдæр куыд сфидар уыдаид. Уымæн сæ зæрдиагзинад хорз размæ фæндаг кæй ссардта, уый бæрæг у уымæн, æмæ ныр дæр ма нымад сты уыцы бынæттæ Грекъаг дин Гуырдызстоны зауатмæ æрцыд, Перс æмæ сæм Турк арæх кæй лæбурдтой, уый фæдыл; фæлæ ноджы зауатдæрмæ æрцыд хæхбæсты. Чырыстон сыхæгтимæ баст куынæуал уыдысты, уæд дини кусджытæн цадæггай сæ ахуырдынад сæфын байдыдта, сæхуыдтæг дæр куынæг кодтой, иуæй нæ зоныны фæдыл, аннæмæй та фидар фадаты кæй нæ уыдысты, уый фæдыл. Фæстаг сауджынты мыггæгтæ хъавыдысты, сæхи пайдайæн аргъуаны куыст уыдон къухы куыд баззайа, фыдæлтæй баззайгæ сын куыд уыд, уымæ гæсгæ.

Сæ хистæр уыдон мыггæгæй зыдта бæрæгбон цы аргъуыдтæ æмбæлд, уыдон аивтæ, стæй уыдон фæрцы æмæ æнæмбаргæ кæй уыд, уый фæдыл уайтагъд иудадыг

сусæг мæнгуырнынтимæ бынтондæр сбаста йæхи.

Сæнттæ, фидæнраздæрзæгъдтæ уæгъд нæ уагътой æнæмбаргæ адæмы уæлæнгай уырнындзинад, æмæ та муртак нывонд хæссыны æгъдæуттæ чырыстон дини рох аргъуыдты бæсты бынат æрцахстой. Стыр бæрæгбонты нывæндты фæстæ хæрд æмæ нозт уыдонæн уыдысты сæ ахъаззагдæр куыст.

Сæ хиндзинад æмæ се ‘нæмбарындзинад кæй æмбæхстой, стæй адæмы æхсæн мæнгуырнын уæлахизад кæй кодта, уый фæдыл хъуыддаг афтæ æвдыстой, æмæ, дам, дзуары лæгты фæстæмæ ма æндæр исчи куы бацæуа кувæндæттæм, уæд сын мæлæтæй æмæ æнамонддзинадæй тас фæстæгтæн, цæй фæдыл уыдæттæй пайда кодтой сæхицæн. Æз басгæрстон иу цалдæр ахæм кувæндонæ æмæ æууæндын кодтон æнæмбаргæ ирыстойнæгты, сайгæ сæ кæй чындæуы, уыдон мæн нымадтой хицæн адæймагыл, кæнæ иу æнæтаригъæд æмæ хорз чырыстоныл, сæ дзырдмæ гæсгæ уый хуызæн кувæндæттæм бацæуын кæмæн фæччы.

Разæнгардæй аргъуыдтой сæхиуыл, иуæй-иутæ та аргъуыдтой къордхатты, цæмæй сæ фæцайдавд (7) адлийы бæзджын кæттаг, лæвæрттæ сын кæй кодтой, æнæуый сæ æстырдæр зынд та уый уыди, æмæ фæсаргъуыд дзуар æфтыдтой сæхиуыл, хордтой хуыйы дзидза æмæ уымæй æвдыстой, чырыстон кæй сты, уый. Сæ иу хай дардта стыр ком, фæлæ се ‘бæрæгæн мæнгуырнын æгъдæуттыл дæр хæцыдысты, æмæ иннæй иртастысты стыр мархойы сæ хæрд æмæ сæ нозтæй. Куадзæны сын æз сæ зæрдыл æрлæууын кодтон ацы стыр чырыстон бæрæгбон уыдон кæй нæ æмбарынц, уый фæдыл фæфсæрмы сты æрмæст уый тыххæй, æмæ сæм уыцы бонмæ бæгæны фых кæй нæ фæци. Мæздæджы Ирыстони комиссийы миссионерты

хæхты иу кьорд азæй фæстæмæ исты бакæнгæ æз нæ фæдтон, æрмæст ма хаттæй-хатт аргъуыдтой адæмыл æмæ хуыдтой, уыдонæн кæттаг цæй бæрц байуæрстой. Мæздæджы комисы скъола æппæты пайдайæн куы уыдаид, йæ æфтиæгтæ фылдæр куы уыдаиккой, уæд ацы адæмæн сæ ахуыры бындур бынтон æндæр хуызæн фæцадаид. Комиссийæн æз зонын йæ ныронджы ахуыргæнинагты хæхты мидæг, уыдон цæмæ цæттæ кодтой, уымæ æппындæр нæ арæхсынц. Зæххы куыстæн æгæр хъал æмæ æгæр зивæггæнаг сты, æвæлтæрд сты къухы дæсныады, сæ хъæуты адæм уыдон хæссынц уазджыты хуызæн, кæнæ ваййынц Уырысæй сæ дзыллæйы æхсэн сайæгой минаяæрттæ, хаттæй-хатт та абырджытæ. Пайда уыдаиккой скъолатæ уыдонæн сæ фарсмæ, сæ хуымæтæджы хойраджимæ хоры куыст, стæй дæсныады къухми радыгай кæнгæйæ. Хазачы куыстæй дæр сæхи нæ ласынц, æмæ сын æмхуызон дард кæн, уæд Терчы хъазахъхъ се стыр уаргъæй феуæгъд уыдаиккой.

Сæ цардыуаг куыд иувазыг у, æнæуи сæ цы хъæуы, уыдон дæр сты афтæ иувазыг, фылдæр сæм сæхи продуктæ (хæринæгтæ); хъуаджы рæстæг сæхимæ цы ис, уымæй сæхи аирвæзын кæндзысты. Кæттаг, хом, æфсæйнагæй арæзт лыстæг дзаумæттæ, уæлдайдæр та цæхх, сæ къухы æфтынц Уырысæй, кæнæ Азийæ (хурскæсэн бæстæйæ). Дарæсы кой кæнынц сæ устытæ; дарæсэн сæм ис: сау кæнæ цъæх куырæт, къæртт дыстæ сын, тæтæйраг куырæтæй зына-нæзына цыбырдæр, мидæггаг дарæс сын дæрзæг кæттагæй, кæнæ хомæй, даргъ уæрæх хæлаф сын сæ фадхъултæм, цъындайы бæсты сыл местæ, фæлмæнæууæрст цармæй, гæрзæй (рæхсæнтай) рæхсад æмæ сæ мидæг кæрдæг (фæсал) æвæрд уафсы бæсты, бæрзонд тæтæйраг худ, сау хъуынджын нымæт, фылдæр

хатт дәрзәг хәдон. Сә хуыссәен дыууә бинаг нымәтәй, стәй фистын базәй. Уый быны хардзәй сты иттәг кадавар хыссә ләхурд еуу, хъәбәрхор, кәнә мәнәу ссадәй, лауызы хуызән, фыцынц тәвд фәнычы бын, намә доны фыхәй еуу, цыхт, стәй ма хом уидәгтә, уйдон сын сты сә алыбоны хәринаг. Хәхрәбынты сәм ис мыдыбындзы чыргәдтә, сә бирә еууәй уадзынц әвзәргомау арахъхъ. Хәтәг дзылләтәй сәхи сыгъдәгдәр дарынц, уәлдайдәр сә хәцәнгәртә. Хәрыны агъоммә дәр, фәсхәрд дәр әхсынц сәхи. Куыстмә разәнгард сты, уәлдайдәр та сә сылгоймәгтә – әдзух дәр сты куысты мидәг. Устытә сты дарәсы койгәнәг, хәдзарәфснайәг, хуымгәрдәг, халсар цәттәгәнәг, артаг әмә саукуыстгәнәг. Ләгтә сәм аразынц саргъы дзаумәттә, хуымгәнәны гәрзтә, гутәттә, куырды быруты, стәй бәстыхәйттә, кәнынц топныхос, цәрттәй гәрзытә әмә дзабыртә, цуан әмә әфсады куыст. Хәцәнгәртәй сәм ис хъримаг, кәнә (пысызаг) хәтәл (топп), дыууә рог ләдзәджы иумә баст гәрзәй – сажиләг топпән (әнцойгәнән); рог хорз әхсаргард, зына-нәзына къәдзгонд, хъама стәй кард роныл. Фондзәй астмә цухъхъайән йә риуыл бәрцагъудтә, хъәдәй кәнә дзы ськъа бәрцытә, стәй хъәдәй конд стыр топныхосдон, цармәй астәрд, цәуы дзы дыууәйә фондз джиранкамә топныхос. Топныхосдон, хъама, кард, арт, цармәй дзәкъул әд нәмгуытә, ноджы иннә әд әхсон әмә әндәр лыстәг дзаумәттә, сәрдәндон әд сәрдән (фиу, нард, кәнә сой) гәрзтә сыгъдәг кәнынән, фидаргонд сты роны нарәг гәрзыл. Хъусхос (хъусхосдон) әд хос босәй хъуырыл ауыгъд, бәрцыты бын дзыппгонды әфснайд. Сә топпы хәтәл әдзух дарынц сәлавырдзармәй ауыгъды. Сә хәцәнгәртә сыгъдәг әмә ифтонг дарынц әнә ихсыдәй.

Æдзух сæрдгæ, сæрдгæ æмæ сæ хусгæнгæ хорз рæстæджы, афтæмай сæ згæйæ хъахъæнынц. Сæ топпы фат хъæбæр хъæдай, йæ иу кæрон æфсæйнаг хъандзалыл уисыл, фæсæхст хæтæл сыгъдæг кæнынæй. Топп ифтындзынц топыхосæн йæ хорзæй, æхсты бæрц сын у бæрæг, бæлвырд барст, æмæ йæ нал фæхойынц дарддæр, афтæ дзы нæмыг авæрынц, нæмыгæн дыууæ тæлыгонд тигъы дзуарæвæрд, æмæ уый руаджы хæххыты рогадæр бырсы размæ. Топпмæ аразæн быцаугонд куы уа, кæнæ зæххыл куы бадой, уæд рæстдзæф сты, ифтындзынмæ æрмæст тагъд не сты, иукъорд минуты сыл бафæстиат вæййынц. Топп ифтындзгæйæ хъуамæ бæхæй æрхизой æмæ дзы нæмыг ныккъъуырой. Æхсгæ-æхсын агурынц мæнкъæй аргæвæн сæ размæ æмæ уæгъды иу æхст дæр нæ сафынц, фæлæ ныфсджынай æнхъæлмæ кæсынц знагмæ, цæмæй сын ма аирвæза. Иукъорд куы уой, уæд хæцгæ-хæцын иумæ нæ фехсынц, фæлæ радыгай, цæмæй ифтындзын фæразой сæ топпытæ æмæ æхст-æхсты æййафа. Кæрæдзимæ лæууынц иукъорд къахдзæфы, фæстæмæ цæугæйæ æдзух фехсы раззаг, стæй та фæстаджы бынат æрцахсы, цæмæй та аифтындза йæ топп.

Бар сæ куы уа, уæд хæсты рæстæджы æвзарынц хæрд, кæрæдзийы сæрмæ куыд лæууой. Хæхбæсты фадæттæ зонынц афтæ хорз, æмæ дзы дæс лæджы сæдæ лæгæй сæхи байргæвдзысты. Сæ хæст æмæ сæ ныббырст æцæг хæсты хуызæн нæу, фæлæ тынгадæр лæбурды хуызæн у. Фыццаг фæслæбурды тæвд вæййынц, фæлæ тагъд сæхи фæстæмæ айсынц.

Хъæддых сты сæхи хъахъхъæнгæйæ, иучысыл аргæуæн сын ис, уæдта иттæг къæйныхæй, æвæдза сæ алыварс знаг æрзылд, уæд та хæцынц удуæлдай æхсарджын хæстæй.

Гуырыкондæй рæстæмбис кондджын, къæсхуыр,

стæй ситдза, асæй дæр рæстæмбис, арæх та уымæй бæрзонддæр. Сæ цæсгом саулагъз, карзарæзт, хъæлдзæг æмæ сырдазаст, æнæуый цы цæстытæ вæййы, уымæй сын стырдæр цæстытæ, йæ тигътæ тæтæйраг здæхт лыг, сæ каст сæрибар. Къяхæй рог æмæ цырда, бауырнинаг нæу, ахæм стыр уæргътæ хæссынц хæхтыл, згъорынц айнаг хæхтыл, фæллайгæ та афтæ бакæнынц, æмæ хæссæгæн арæх йæ туг йæ хъæлæсæй фемæхсы, хилджытæ та тых улафтæй сæ мидбынат фæмард вæййынц.

Сæ зæрдæйыуаджы ма бæрæг дарынц æрдзон хорз адæмы уаджы цы нысæнттæ ис, уыдон иууылдæр, фæлæ сын адон сæ ахуыр æмæ сæ рæдыд зонды фæрцы мæнг фæндагыл арæзт фесты. Сæ бæрц ницæмæй зонынц, æгæр кæнынц алцæмæй дæр. Сæ разы цы уа ацы сахат æрмæст, уый сæ æндавы. Æрдз æмæ сæм æгъдау арæх ныхæй-ныхмæ фæвæййынц, цæй фæдыл сæ хъуыддæгтæ уыдонæн кæрæдзийыл нæ бадынц. Рæдауæй рæдау сты, сæ исæй хай кæнынц хъуæгтæн, цингæнаг сты, йæ хæлар дзы кæмæй цы кура, уымæй сын ницы бацауæрддзæн. Уазæг сæм куы сæмбæла, уæд дæттынц æгъдау æмæ йын фæзæгъынц: мæ хæдзар – дæ хæдзар, æз дæр æмæ мæнонтæ дæр дæу стæм. Сæ уазæг йæхи чи бакæна, уымæ кæсынц æрвады цæстæй, стæй лидзæг адæймагыл сайдæй никуы рацаудзысты. Уырысæй сæм чи бафтыд, æмæ фæстæмæ цадаггай кæй фервыстон, уыдон æз сусæгæй æрвыстон мæхи хардзæй хæхтæй. Ирыстони цардысты сæрибарæй, цы хордтой æмæ цы нозтой, уый дзы ардтой æгуыстæй. Фæуæйтæ дзы кодтой сæ дзаумæттæ æмæ дзы лæвар ссардтой дарæс сæхицæн хъæууон аивтыл. Мæнæн хъардтой лæвæрттæ, цæмæй уыцы адæмы сæрибар скæнын; Уæлладжыры нæ фæдыл устытæ фæцыдысты фæсхъæу дæр ма, сæ цæссыг уадзгæйæ куырдтой дыууæ

Томскаг гренадеры тыххæй, æхсæвыгон уыдонæй кæй ракодтон, æмæ æвæдза дзæгъæлы сты сæ лæгъстæтæ, уæд мæм хатыдтой, æппынфæстаг æфхæрд куыд нæ æрцæуой.

Сæ цагъарты хæрамы нæ цæуынц, æрмæст уæнт æнæсайд æмæ кусæнт, æндæра сæ бар уыдзæн сæхи.

Фæлæ къæрных, абырæгздæхт æмæ гæбæрзæрдæ дæр сты, уый та сæ ахуыры руаджы, стæй кад цию, уый рæдыд æмбæрст кæй кæнынц, уый фæдыл. Алы лæппу-лæг дæр йæ тыхтæ æвдисы давынæй, фæндæгтыл лæбурынæй, уыдæттæ йын фидар кæнынц йæ кад; куы фæмард уа, уæд та йæм кæсынц сгуйхт адæймагмæ куыд кæсой, афтæ. Сайд æмæ йын хиндзинад куы бантыса, уæд раппæлдзæн йæхицæй, фæсвæдæй марын æмæ туг райсын та йæм зынынц намыс. Кæрон нæ зоны йæ фырмаестыйæн, иугæр афтæ куы фенхъæла, æмæ йын йæ сæры кадмæ ис æвналæг, кæнæ йæ ис æфхæрæг. Фыд уæд, æфсымæр уæд, хæлар зæгъай, иуыл дæр дзы нæ бацауæрддзæн, йæ масты фæдыл ацæудзæн. Иу æфхæрæн дзырды фæдыл фырт йæ фыдыл топп ныццавта мæ разы. Зæронд йæ уд исыныл куыд уыди, афтæ уый йæ разы слæууыд, цыма ницы бакодта, уый лæуд, æмæ та ифтыгъта йæ топп. Бирæтæ цыдысты мæлæджы фæрсты, цыма ницы æрцыди, уыйау, æмæ нæдæр хъыг ракæной, нæдæр æй фæндагæй иуварс ахæссой. Нæ фыст æгъдæуттæ (закъонтæ) се 'гъдæуттæй хуыздæр кæй сты, уый кæмæн радзырдтон, иу ахæм хистæрмаæ æз бахатыдтон, марæг æфхæрд куыд æрцыдаид. Æз стæвд дæн, уый куы федта, уæд бахудти: «Æмæ йын уæд сымах цы саразиккат?» уыди йæ фарст. «Ноджы æбуалгъдæр мардæй йæ амарын æмбæлы», – уыди мæ дзуапп.

«Йæ уыдон сты афтæ кæмæй æппæлат уыцы

закъонтæ?» – стæй фæхъæр ласта: «уый нæдæр дæ фыд у, нæдæр мæ фыд у; уымæн та йæ фыд у; уæртæ дын уыдон та йæ фыртæ! Мах дзы цы хъæуы?».

Мæ тæлмацы мын астыгътой фондз æфсымæры. Уæрстыдзыиузынаргътынытоппфæцихистæрыкæстæры. Хистæрмæ уый хардзау фæкаст æмæ йе ‘фсымæрыл топп фæкодта, аннæ æфсымæртæй иу марды тугмæ хистæры амардта. Фæстаг разаджы æд тын баныгæдта, уымæн æмæ æцæгдзинадæй уыуыл æмбæлди æмæ ууыл баззайа. Знаг зæронд куы уа, кæнæ хъæдгæмтты тыххæй кусæгæн куынае бæзза, уæд æй амарынц. Кæд цыфæнды хъæды сырты хуызæн сты, уæддæр коммæ кæсынц, æрмæст сын фæнд кæнынмæ арæхс сæ зæрдæйы уагæн. Куы сыхсидынц, уæд сын фæхатыр хъæуы; дызæрдэг кæнын куы байдайой, уæд сæм хъæддых фæлæууын хъæуы. Сæ фæлдурæдждын зонды ахасты ныхмæ сын æрæвæрын фæхъæуы иу уавæрыл лæууын; сæ зондæн сын уæлдай тых кæны дис цæуыл фæкæной, ахæм исты; æмæ дзы иугæр сæ иуæй-иутæ кæм аздæхой, уыцы ран иннæты дæр сæ фæдыл акæндзысты. Уыдон цæмæй дæуæрдэгæй фæуой, уый афтæ зын саразæн нæу, – зындæр у уыдонæн сæ ныххæцыныл. Сæ дзырд кæронмæ кæй нæ хæссынц, уый у уый фæдыл, æмæ сайынай тæрсынц, сеппæт дæр кæй кæнынц стæй сæм хорз дæр цы кæсы. Æвæдза зæрдиаг æргомдзинадыл баууæндыдысты, уæд та фæдыл цæуынц æнæ фæстæмæ кæстгæйæ..

Бирæ бакæнæн сæм ис дзырдарæхстæй, куы баууæндой – ноджы фылдæр, фæзминаг ныв сын куы уа, уæд та алцы дæр. Лæгъзæй, хъавгæ-хъавынæй, стæй зæрдæлхæнæн митæй суыдзысты дæ лымæнтæ; хорз койы фæдыл дын бауыдзысты хæлæрттæ, хатыр сын кæныс, стæй сæм дзæбæх цæстæнгас дарыс, ноджы ма сын чысыл

лæвæрттæ, – уæд сæ дæхи бакæндзынæ. Фыццаджыдæр адон дæ къухы бафтыдысты, уæд хъавгæ-хъавгæ æдасæй ис цæрæн сæ астæу, уымæ ма сыл тынгдæр баст фæдæ, уæд зынгæ адæймаг фестдзынæ сæ цæсты. Райдианы æд хъахъхъæнджытæ амалæй кæм уæндыдтæн размæ, уым фæстæдæр уыдзæн бынтон æдас... Тас дæр кæм уыди, уым тыгæнæг бæллтæ уыдысты мæ фæндагамонджытæ æмæ мæ æнæсайд хъахъхъæнæг. Уырысы ном сын кæд æнад уыд, уæддæр мæнмæ хуыздæр нал æмбæлы, афтæ ракастысты, æмæ сын уыддæн æхсызгон уазæг. Фæсвæдæй марджытæ мæн амарыныл раздæр ард чи хордта, уыдон мын кæстæриуæг кæныныл архайдтой, æмæ сæ астæу æдасæй хуыссыдтæн, уымæн æмæ мæ хъахъхъæдтой. Йегыс Хъансегъей (Хъансан?), Дæргъæвсы хистæр, Тотлебен инæларæй дæр ма агуырда хидыл цæуæггаг, уымæн æмæ йын, йæ дзырдмæ гæсгæ Гуырдызстоны арчертæ дæр фыстой; стыгъта афицеры, къулерты, бауырæдта-иу каравантæ, стæй ма доктор Рейнегс дæр йæ ныхты бахауд. Ацы цыппарыссæдзадзыд абырæг ницæмæ æрдардта йæ мæллæг тыхтæ, фæлæ дурасинтыл бæрзæндæй йæхи æрхонын кодта æмæ мын мæ бæхыл фæхæцыд, куы дзы æрцæйхызтæн, уæд. Ахæм кад мын скодта мæ зонгæты руаджы мæ кой кæй айхъуыст уый тыххæй, агургæ дæр мæ ницы бацагуырда, æрмæст загъта, мæ кой бирæ кæй кодтой. Бекби, иу мæнгард тыгæнæг, хæхты йæ ном хинæйдзаг хуыснагæй кæмæн айхъуыст, стæй фæндæгтыл æбуалгъ мард чи кодта, уый дæр ма мыл рæстæй цыди, тасдæр цы ран æмæ цы сахат уыди, уыцы ран æмæ уыцы сахат йæхи пайда ницæмæ æрдаргæйæ. Ме ‘мбал-иу уыди йæ хуыснаджыты балимæ, æмæ-иу мæ ахæм рæтты аирхæфста, æндæртæ сæ ныфс кæм нæ хастой, стæй уымæн йæхи сæр дæр æдас кæм нæ уыди.

Фыццаг хатт аей куы базыдтон, уый фæстæ æз фæцайцыдтæн митджын хæхты æхсæн, дæс азы агъоммæ чи алыгъд, ахæм уырыссаг салдат; стæй иу фæндагамонæг мемæ, æмæ йыл уыцы ран бафтыдтæн йæ хъал дæс æмæ ссæдз æвзæргæнæгæй уыдысты сæ алыварс. Байæфтон аей йæхионты æхсæн, арты фарсмæ хуыссыди, лæбурыны фæндтæ куыд арæзта, афтæмæй. Ацы ран ничи уыдзæн æнхъæл, дис фæкодтой мæ бацыдыл æхсæвыгон. Сæ зæрдæ æнцад нал уæвгæйæ, мæн байдыдтой фæрсынтæ, цы мын саразой, ууыл сагъæс кодтой. Æз худтæн, цæуыл сагъæс кодтой, уыдонæй сын иуæн дæр дзуапп нæ лæвæрдтон.

Бекби йæ хуыссæнæй фæсæррæтт ласта. Топп мæм фæцарæзта, мæсты фарст мæ кæны, стæй ардæм цæмæн æрбацыдтæн?

– Хæрынмæ, – дзуаппын радтон æз, æмæ йæ хуыссæныл мæхи æруагътон, – знонæй ардæм нæма бахордтон.

Уый бахудт, хæлардзинад равдисыны фæндагыл мын айста мæ хæцæнгæрзтæ, стæй мæм базылд.

– Хæрамæй дæм ницы уыди, – загъта уый, фæлæ не ‘мбæрстон, дзуапп цæй сæрæн нæ лæвæрдтай.

Имереты паддзахы минæвæрттæ хæхтыл куы цыдысты, уæд сæмбæлдысты стыр зындзинæдтыл, фæлæ мæ æххуысæй аирвæзтысты. Æртæ азы дæргъы, Соломан-паддзах йæхæдæг куыд басаст, уымæ гæстæ, Диван-бек æлдарæн йæ бон нæ баци Уырысы æфсæдты хицаумæ уымæн йæ æхсызгон ныстуантæ бахæццæ кæнын. Йæ ныстуантæ кæмæн бафæдзæхста, уый йын кæй аирхæфсдзынæн, стæй æдас æнæхъыгдард кæй уыдзæн йæ фæндаг, паддзахы уыдæттыл баууæндын кæнын афтæ зын уыди, æмæ æцæг тас цæмæйты уыди, уыдон аиуварс кæнын афтæ зын нæ разынди. Хæхбæсты мах æцæгæндæр Цæргæсатæ æруырæдтой, топпытæ нæм æрдардтой. Æз

сæм мæ тæлмацимæ бацыдтæн, æмæ сæм куы 'рхатыдтон, уæд нын уайтагъд нæ фæндаг суæгъд кодтой æмæ загътой: «Нæ æвæлмоны фос нын нæ хъæлæсæй скъахтой, лæвар дын сæ кæнæм æмæ цом».

Иукъорд ахæм хъуыддаджы ма ацы ран æрæмысыдаин, фæлæ мын хицæй æппæлæгау куы фæуа. Рæдыд у афтæ зæгъын, æмæ ацы барбæртимæ æгъдауыл цæрæн нæй. Мах сæм куыд дарæм, къорд хатты быцæудзинæдты аххос уый уыди. Æнæсайддæр, лæгъздæр цæстæнгас сæм даргæйæ, уæд нын рагæй хæлар, кæннæуæд та ныл иузæрдон чи уыдаид, ахæм адæм нын рацыдаид хæххон дзыллæтæй. Нырма сæ сгæрстой æрмæст нæ тæлмацтæ, сæ фылдæр адонæн уыдысты хæхбæстæй сырд адæм; уыдон афтæ зынæрвæссон уыдысты уырысы хардзæй, æмæ афтæ æнæуаг дардтой хæххон дзыллæты æхсæн сæхи, æмæ сын хæххон адæм ахæм митæ нæ ныббарстаиккой, ноджы ма уыцы минæвæрттæ сæ исуарзон æвдыстой бынтондæр азиаг уагыл. Уый фæдыл нæ ныхмæ лæууыдысты ацы адæм, æмæ-иу махæрдыгæй æфхæрд кæй фесты, уый дымæгмæ хæрамдзинад баззад не 'хсæн. Иу дзыхарæхст адæймаг, хæххон камис кæуыл бауæндигкой, се 'хсæн чи цæрид æмæ сын сæ зæрдæйы уагæй пайда кæнын чи базонид, æвæццæгæн æмæ иу ахæм адæймаг æнæзынæй уый бæрц бафæразид, хицæутты бон бакæнын цæй бæрц нæ бацадаид.

Миссийæн куыд æмбæлы йæ хъуыддæгтæ афтæ куы аразид, уæд уыдон быдыры хæхты дымджытæм куыд æрцардаиккой, уыцы фæнд дæр сæм тыхджындæр бахъардтаид. Быдырмæ ралидзыны тыххæй-иу цыбыр рæстæгмæ æз цы райдиан скодтон, уый нын æвдисы, цы дзы бантысид уыцы хъуыддаджы. Æз мæхи æвджид бакæнин, алы аз дæр мин адæймаджы быдырмæ куыд

ралидзигкой, æгъдауыл хъахъхъæд куы уаигкой, уæд.

Иу цалдæр хъæуы мае дзæвгар стыхсын кодтой иуы тыххæй. Хъæу арæзт куы 'рцæуид Тæтæртуппы раз, искуы нæ бацахсын цы цæрæн хъæуы, уæд уый уайд, ацы хъуыддаг нæ цы домы, уымæн йæ сæйраг куыст.

Ирыстони æвæрд

Æрдз Кавказы хæхтæ бæрзонддæр нал æмбæлы, афтæ сæ кæрæдзийыл сцыргъдта Ирыстони; ардыгæй донгуыраентæ кæнæ хурскæсæнырдæм кæлынц, кæнæ хурныгуылæнырдæм. Хæхты рæхыс (рагъ-тæ) айтынг вæййы хурскæсæнæй хурныгуылæнмæ, стæй цæгатхурныгуылæнырдæм æмæ гуылфгæнæг дæттæ хуссарæй цæгатмæ айгæрстой хæхтæ. Æртæ фæндаджы ис æртæ арф комы, цæуæн кæуыл нæй, ахæм бæрзæндты æмæ къæдзæхты астæуты, цæуæн сыл ис æрмæст стыр зындзинæдтимæ.

Сæ номдзыддæр у Терчы дон (Арвы комы фæндаг); астæуыккагæн йæ кой уый бæрц нæу, фæлæ сыл бакус куыд æмбæлы, афтæ, дæсны куыст, уæд уый фæхуыздæр уайд; æртыккаг – Дыгурыл, уый тæссагдæр æмæ зынвадатдæр у, цыбырæй та Имеретмæ цыбырдæр у. Уæрдонвæндаг дзы сæ иуыл дæр нæй; фæлæ фадаг куы уайд, уæд дзы, уæлдайдæр астæуыггагыл, цæлхвæндаг скæнæн кæй ис, уый гуырысхойаг нæу. Ранæй-рæтты дзы ис бæхыл цæуæн, уæлдайдæр та хæргæфсыл, хæххон адаем кæй дарынц. Рагуалдзæгæй майы æмбисмæ дæттæ (стыр) æмæ мæсчъы дæттæ æнцондæр уайæн сты, уымæн æмæ мит (æмæ цъити) тайын нæма байдайы. Дæттæ фæззæджы куы 'рсабыр вæййынц, уæд фæндаг фенцондæр вæййы; фæлæ уæддæр тас вæййы, митгуарды куы фæзындæр уа,

уымæй уæлдай дуртæ ногуард мит цъитийы скъуыдтæ куы æрæмбæрзы. Фæндагтæ зымæджы мит куы слæгъз кæны, уæд дзы митыл цауæн ис, æрмæст дзы иу сагъæссаг – уадтымыгъ куы сысты, уæ дзы тас вæййы миты бын фæуынаей дæр. Æз бæлвырддæр дзурдзынаен фæндагты сæраппонд, уымæн æмæ уыдон сбæрæг кæнын уыди мæ сæйрагдæр хъуыддаг.

Ирыстонæн йæ бæрзондмæ гæсгæ ивгæ цауы йæ бæстыхъæд дæр. Сæ бæрзонддæр кæнæ цъитиджын хæхтæ сты мит æмæ ихæй æмбæрзт, æмæ сын сæ дыууæ фарсы быдыр куы хынцæм, уæд дзы æдзух зымæг цы ран ис, уый аййафдзæн 15 версмæ æввахс. Ацы ран цыфæнды æнтæф сæрды дæр иу хатт дзы æвæдза хурскæсæнаей радымдта, уæд йæ уазал афтæ тыхджын у, æмæ æнхъæлыдтæн, мæ къæхтæ куы ахауой, стæй мæ уырыссаг æмбæлтæ, уый бæрц арæзт чи нæ уыдысты уазалæн, уыдон бынтондæр баргъæфстысты æмæ сæ ирхæфстой хохагтæ сæ тæккæ бæрзонддæр цъуппытæй 16 версы хъæд у хуссарырдæм, 20 версы та хуымтæ æмæ иттæг хъæздыг сæрвæттæ, 30 версы фæстæ та алы ран дæр сондæттæ. Бæстыхъæд цæгатварс кæд æмæ афтæ хъарм нæу, уæддæр дзы хуымтæ æмæ сæрвæттæ 30 версы бæрц зынынц дзæвгар хъæздыг, æрмæст хъæдæй хъуаг.

Цæй бæрц даргъдæр æмæ арфдæр уой кæмттæ, уый бæрц хъармдæр вæййы бæстæ. Ацы кæмттæ сты хæхты уырдгуытæй (арæзт), стæй ма ноджы бæрзонддæртæ ис сæ алывæрсты. Афтæ зыны, æмæ ацы кæмтты арæзт æрцыдаид афтæ: райдианы цы митдæттæ фæзындысты, уыдон бæрзонддæр хæхты рахсадаиккой, цæгатварс дæлæмæ кæй ласта æмæ лæгъз рæттæ фылдæр кæм арæзта. Ацы дæттæ фæстагмæ гæрстой сæхицæн æбуалгъ хаугайæ фæндаг къæдзæхкьулты цæгатварсмæ, ныры

æмбисонды арф æмæ уынгæг донуаты фæдтæ цы ран баззадис, хæхтыл фæндæгтæ уайтагъд чи айгæрста. Уый фæдыл дон цæй бæрц æдыхдæр æмæ къаддæр уа, уый бæрц комы бацæуæн дæр уынгæгдæр у.

Ныллæг рæтты æнтæф у, стæй дзы мигъ арæх бады, къæвда арæх, зæхх – хъæздыг, немцыцы бæстæн йæ хуыздæр рæтты цы зайы, уымæй дзы алцы дæр зайы. Цæгат хъæдрæбынты дзы ис ахæм хъæды тæлм, цæуæн кæм нæ ис. Уæд та сын арæх къæвдатæ бахъыгдарынц мæ хуымтæ, фæлæ сын уый хыгъд тас нæу мæтыхæй.

Сæнæфсирæн иттæг хорз уайд сæ быдыр. Æз дзы федтон сæнæфсыры уидæгты фæдтæ, уагыл сагъд чи уыдаид, ахæмты. Куыд рагон уыдысты, уый зæгъын мын никæй бон баци, фæлæ дзы сæнæфсир кæй чындæуыд, уымæн дзы ис æвдисæндзинад.

Кæрæдзийы сæрмæ чи сфардæг, уыцы алыхуызон хæхты æфцæджытæй иртасæм: 1. хъæд кæуыл зайы, ахæм хæхтæ; 2. сау хæхтæ, сæ бинаг хайыл хъæд кæмæн зайы, сæ астæу – сæрвæттæ, сæ цъуппытæ та айнаг къæдзæхтæ, сæ фæстæ та 3. бæгънæг хæхтæ, уæрæх кæмттæ, хæххон цæрджытæ фылдæр цы ран ис. Фæхстыл дæлæмæ цы зæххы фæлтæртæ алабырд, уым ис хуымтæ æмæ сæрвæттæ, стæммæ та дзы пыхсбынтæ, хъæд дзы нæй бынтон дæр. Сæ цъуппытæ æмæ сæ бæрзонддæр хæйттæ æдзух митæй æмбæрзт цы хæхтæн сты, уыдонæн æрмæст сæ къæхты бын ис цæрджытæ, хуымтæ, пыхс, стæй дзы хъæд æмæ сæрвæттæ суанг сæ астæумæ кæм хæццæ кæнынц. Митхæхтæн сæ тæккæ кæрон ис сæрвæт иу чысыл, иннæ у æнусон мит æмæ æнусон цъититæ æмбæрзт. Сæ астæу дзы ис цъити, кæнæ их-хæхтæ, йæ тæккæ бын – их æмæ къæдзæхы сæстытæ; згъæлæнтимæ æмхæццæ, цыма сты, уыйау зынынц. Кæмтты кæрон

цъитийы цæндтæ æмæ къæдзæхы фæлтæртæй æхгæд, цыма лæсгæ æркодтой, уыйау. Сæ быны – дæтты тæрхæджытæ, дæтты тæссаг хъæр хъуысы дæлейæ. Сæ сæрмæ стыр митбыдыртæ, куыд зыны, афтæмæй цъититы чи æмбæрзынц. Митцъуппытæ сæ тæккæ бæрзонддæртæн райдианы афтæ æнхъæлдтон, æмæ кæрæдзийыл цырхт митхæхтæ сты, фæлæ сæм хæстæгдæр куы ‘ркастæн, уæд дзы разынд къæдзæхцъуппытæ гранитæй, 20-гай ивазны чи рахъилтæ сты; уыдон руджы æз æцæгыл банымадтон, æнусон мит æмæ æнусон цъититы бын æвæрд сты къæдзæххæхтæ. Хуссарварс хъæдтæ райдайынц митхæхты бын – хæрис, нæзы æмæ наз бæлæстæ, сæ фæстæ та аннæ хæхбæстæты бацахстой бæрзонд хъæдтæ. Ирыстонæн йæ хæд ардзæсты комкоммæ кæлынц хæхдæттæ, иуæй хуссар æмæ хуссархурскæсæны Куарыдонмæ, иннæмæй та хурныгуылæн, стæй хуссар-хурныгуылæны Рионмæ, йæ райдиан хуссар хурныгуылæны кæмæн ис. Цæгатварс дæттæ райдианы арæст сты цæгат æмæ цæгат хурныгуылæнмæ, Терчы хуызæн, хурскæсæн арæн йæ райдиан кæмæн у, стæй быдыры суанг Дзылатмæ цæгат хурныгуылæнырдæм чи цæуы.

Дзылаты хохы цъупп æмуырдыг сæрфт кæй у, стæй Beschtamak (?) быдыр, ноджы ма уыдонмæ хæстæг Малхы раз цы бæрзæндтæ айтынг сты – адонмæ гæсгæ ис зæгъæн: ацы дæттæн сеппæтæн дæр денджызмæ уыдаид æндæр фæндаг. Æцæг циу, уый Малхы дон кæддæр цыди Курайы хуыскъ ададжы, стæй уырдыгæй Сулакмæ (Дзæлыхъо?), ардыгæй та ма Куманыл (Хъуымы донмæ?); фурды хуызæн стыр дон уылæн йæ бакæлæн (йæ кæрон) уыдаид, кæнæ Манычы комкоммæ, афтæ уыдаид æцæгдæр, кæнæ йæ цыд уыдаид Цъæх денджызмæ. Намæ Цъæх денджыз хæццæ кодтаид Манычмæ æмæ Куымайæн дæр, стæй

ацы денджызæн дæр уыдаид фæндаг Донмæ, кæннауæд та Азовы денджызмæ кæуылты афтыдаид, ахæм къану. Манычæ цы стыр донбылтæ ис ахæмтæ сарæзтаид стыр дон, Невайæ бирæ къаддæр чинæ уыдаид, ахæм. Уавæр æмæ фадæттæ цы цæст æмбард, уымæн дзы, донбылты уæрх, сæ арф, сæ æмуырдыг, стæй сæ æвæрдмæ гæсгæ, дызæрдыг мацæуыл фæуа, ахæмæй бирæ нал ис. Æрдзы æвæрд, стæй уымæн йæ фадæттæ цæй бæрц зонин, уымæ гæсгæ æз уыдон никуы фæдтон, æмæ йын æвæдза иу бынавæрæн ма уа, æмæ сæ ацы ран æз мæ зæрдæмæ куыд айстаин, сæ дæттæ сын æндæр искуыдæй куы сарæзтаин, уæд. Манычы бæстæ æнæзынгæ фæуырдыг Доны 'рдæм, йæ донуат та у æмлаегъз (горизонтыл). Уый фæдыл фæзындысты йæ цадтæ, йæ цъымаратæ æмæ йæ хъамылбынтæ, (уымæн æмæ) йæ цыд зына-нæзына фæбæрæг ваййы уалдзæджы, цæст дæр æй уæд ахсы. Уæдæ цыма йæ донуат афтæ уæрæх æмæ афтæ арф куыд сси? Хъобаны дон йæхæдæг арæст у хуссарæй цæгатырæм, цалынмæ хурныгуылæнмæ саухъæдыл нæ фæздæхт. Уый тыххæй фестырæр сты дыууæ Барсикли (?), æнцад чи лæууы, ахæм дыууæ доны, сæ иу Кумамæ, сæ аннæ та Хъобаны донмæ кæмæн цæуы, стæй уыцы иу равзæрæн дæр кæмæн ис. Кала-ыс дæр ис йæ цуры, æмæ уый дæр ацы сахат у æнцад лæууæг дон. Иттæг мæ фæндыди, мæ цæстæй кæй сбарстон, уый зæрдæ йæм куыд нал æхсайдтаид, афтæ сбæлвырд кæнын, фæлæ мын уымæн нæдæр рæстæг уыди, нæдæр мæм инструментæ фæци. Æндæр хъуыдытæ 'мæ дзырдтыл фæдæн; фæлæ Цъæх денджыз æмæ Азовы денджызæн баиу амал кæй æрцæуид, стæй уый суинаг хъуыдаг дæр кæй у, уый фæдыл хъуамæ афтæ аххосджын нæ разындзынæн.

Кæд æмæ фылдæр цæстæнгас фæдарын æмбæлы Кавказмæ, уæд, уæлдайдæр та Ирыстонмæ, уымæн æмæ

нæм æввахс у, стæй нын Гуырдыстонмæ фæндаг цæмæй уа, уымæн зынаргъ у.

Анатолийæн мæ цыма ацы бæстыл цыбыр фæндаг не ссардæуид? Куыд æнхъæлын, афтæмæй йæ æз бацамонин, иу дзæвгар æм базылд куы уайд, уæд.

Æмæ ацы пайда, ома бæсты бацахст у арæзты хос адæмты фæрцы, уымæн æмæ та арæнтæм лæбургæ нæ, фæлæ ма сæ хъахъхъæнгæ дæр кæниккой; æрдзæй арæзт арæнтæ, цæрæн кæуыл нæй, ахæм хæхтæ, дыууæ денджызы æхсæн ацы къæдзæх быру арæзт цыма уый тыххæй æрцыд, цæмæй дзы æрцæуа, байсæн кæмæн нæй ахæм хахх (линия). Хæзнайæ хъæздыг кæм разынд Ирыстон, уыцы ран нæ стыр ныфс ис ацы бæстæй; зды æмæ дзы æвзист арæх кæм зыны, æз дзы бацамонин ахæм рæттæ. Зæххы куыст, фосы куыст æмæ сæ адæм зынгæ фылдæр фæуаиккой, уырысы фидар æвæрд æгъдæуттæ (закъонтæ) сын сæ быцæу куы бауромиккой, уæд. Свейсары цы æфтиæгтæ ис, уыдонæн амал æрцæуид ацы ран дæр, конд иу куы бантысиккой, уæд.

Зымæг дзы фæлмæндæр æмæ хуыздæр вæййы сæ сыхаг лæгъз быдырты цы зымæг вæййы, уымæй, æнæхъæн зымæг дзугтæ кæм фæхизынц. Холлаг ардтаиккой стыр дзугтæ, дард рæтты сын атæрынæй тас куынае уыдаид, уæд.

Адæттæ Ирыстонæн сты сæ сæйрагдæр. Сæ бæстыхъæд, рæстæмбис фæлмæн у æмæ æнæниз, адæм фос зæххыхъæды схъæздыгæн чысыл æххуыс нæ кæны. Хæхбæсты цæрджытæ сты æнæниз, фидар, цырд, фыдæбоныл фæлтæрд, дыууæ хатты фылдæр фæуыдаиккой, стæй сæ нæ паддзахадæн хорз адæмы хатт рауайд, дзæбæх уагыл арæзт куы 'рцæуиккой, уæд. Дарддæр та араст дæн мæ фæндагыл.

Джызæлдон

Теркаей хурныгуылаенырдæм 12 версы хæхтæй рацæуы Джызæлдон (Сызгъæрин дон); цæгатырдæм тындзы 35 версы; фæз йæ былтæ, дурджын, айгæрды хъæздыг лæгъз быдыр, стæй Ахлæуаты хæхты цур Терчимæ баиу вæййы. Джызæлдон аннæ дæттæй чысылдæр у. Йæ рахиз фарæсрдыгæй йæм цæуы Æрдон-дон, уымæ та 6 версы дæлдæр хæхтæй кæлы Lutsche (?) дон, йæ хурскæсæнварс дзы хъæд. Комы хъæлæсы, стæй дзы хæхты йæ рацæуæны ис хъæд, уæрхмæ уыдзæн цыппарыссæдз ивазнмæ æввахс; фæндаг йæ галиу былтыл хорз у, уæрдон дзы тулы 16 версы бæрц. Дæс версы уæлдæр æм йæ рахизварс хуссар-хурскæсæнæй бафты Гæналдон. Аст версы уæлдæр Гæналдоныл ис Санибайы хъæу æмæ Kalatsch (Хъæни?), фæндаг уырдаем зындæр у. Ардыгæй къахвæндаг Цымимæ Терчы был.

Фæндаг цæуы Джызæлдоныл, æмбисмæ куы бахæццæ вæййы, уæд рахиз фæрсты Хъобаны хъæутæм баздæхы. Ком фæуæрæхдæр вæййы, хъæд тæллæг дæр, фæндаг та лæгъздæр. Комы дымæгæй æхсæрдæс версы фæстæдæр бахæццæ уыдзынæ Хъобанмæ, ома 28 версы Saugow-æй (Дзæуджыхъæу). Хъæутæ сты пырхытæй донæн йæ галиу бæрзонд былыл, кæнæ хурныгуылаенварс, хъæуы астауты хурныгуылаенæй цæуы иу чысыл дон. Хъæдджын хæхтæ ацы ран фæвæййынц, кæмттæ стыр не 'сты, фæлæ хъæздыг æмæ адæмджын, стæй йæ цæрджытæ аннæтæй сабырдæр сты. Æз та иу ноджыдæр зæгъдзынæн, хуыздæр æфтиаг æмæ фæзбæстæ алы адæмы дæр кæнынц æмыдзæугæдæр æмæ адæймагджындæр; мæгуыр, стæй æхгæд ран та рæзынц бырсджытæ æмæ абырджытæ. Ацы ран стæммæ ис дурæй бæстыхæйттæ, фылдæр та

хъæдæй конд; агъуыстытæ сты æвзæр, хохаг хæдзæртты кондæн. Сæ хистæр Сырхау-Илик (Алыгкаты?) æнæсайд адæймаг, хорз нæ суазæг кодта. Нæ дарддæр балцы нын немæ арвыста фæндагамонæг æмæ хъахъхъæнджытæ. Сæ уыгæрдæнтæ æмæ сæ хуымтæ сты хурныгуылæнырдыгæй, уырдаем хохыл ис къахвæндаг Пагк-мæ (?) цæуы Фæйнаг-донæй уæлдæрты.

Райдианы мæ фæндаг дардтон Джызæлдонæн йæ галиу фæрсты, дыууæ версы фæстæ та йæ рахиз фæрсты, уырдаем бахизы иу æвзæр хидыл. Ахæм хидтæ арæст вæййынц дыууæ нæзы хъæдæй, рæстæмбис хъæдæй, сæ уæлæ кау, кауыл сыджыт, сæ дæргъ 6 ивазнæй 10 ивазнæм, иу ивазны бæрц та сæ уæрæх. Хидæн хурныгуылæнварс иу бæрзонд айнаг къæдзæхыл ис иу чысыл хъæу, бацæуыны бартæ къухты сты. Дон хæхтæй хаугæйæ сарæзта арф æмæ уынгæг донбылтæ, уый фæдыл афтæ рауади, æмæ фæндаг рахизфарс бæрзæндтыл иттæг зын цæуæн у, ранæй рæтты та тæссаг. Мах ыл нæ бæхтæ баластам, стæй та цалдæр версы дарддæр иу æвзæр хидыл фæстæмæ рахызтыстæм галиу фарсмæ. Фæндаг цыди хæрдмæ иу гæмæх æмæ фæзбæрзондмæ, уыцы ранæй ком фæуæрæхдæр, фæндаг æнцондæр цæуæн. Уыцы бæрзондæй суанг Хъобанмæ Джызæлдон æдзух кæлы донхауæнтæй, саст къæдзæхты æхсæнмæ, æмæ æвзæр къахвæндаг цæуын кæны хурскæсæны цы хох ис, уыуылты.

Дæргъæвс дæрддзæф цы бæрзондæй зыны, уырдыгæй фæндаг цæуы галиу былтыл хуссармæ иу лæгъз быдырыл, Джызæлдон та ныллæг донбылты кæм згъоры.

Дæргъæвс Джызæлдоны рахизфарс ис, доны алы ран дæр ис цæуæн. Хъæуæй стыр хъæу у, йæ агъуыстытæн сæ фылдæр дурæй конд, уыдонæй цæгат-хурскæсæнварс бæрзонд йæхи систа Хъанцауы фидар. Ацы абырæджы

ахстонæй зæронд абырæг йæхи æруагъта æмæ дзы æнхъæл куыд нæ уыдтæн, йæ сæрыстырмаæ гæсгæ, афтæ фырнымд мæ суазæг кодта. Иу чысыл æдтæдæр йæ фондз фырты кæд æмæ уыдысты сæ бæхтыл æд хæцæнгæрзтæ, æвæццагæн сæхи æдасæн æмæ тасы фæдыл, уæддæр мæм æрбацыдысты, мæ фæндон бамбаргæйæ, цæмæй сæм радгаин мæ æхсаргард уазæджы æгъдауыл, æмæ иумæ сæ зæрондмæ уæлæмæ куыд ссыдаиккам.

Цы цыт ын скодтон, уый фæдыл иттæг цин бакодта, стæй йæ æрфæлмæн кодта. Ай агъоммæ æз базыдтон, уый бæлццоныл кæй æрхæцы, кæй сæ астигъы, стæй караванты дæр кæй бахъыгдары. Суанг ма Тотлебен инæлар Гуырдыстонмæ æд æфсад куы цыдис, уæд æм бахаста йæ ныфс æмæ йæ хъыгдардта, хидыл цæуæккаг дзы агуырдат, стæй йын йæ къулерты, йæ афицерты стыгъта. Кæд æмæ Иракли паддзахы адæмæй у, уæддæр ын йæ доктор Рейнегсыл æрхæцыд, куыд æнæзонгæ æмæ хæхбæсты цæстыуазадгæ, уый уыди æз уым куы уыдтæн, уымæй чысыл фæстæдæр. Фабрициан инæлары дзырдмæ гæсгæ йæм мæ къамандæ æрвыст æрцыдысты æмæ æзсæз боны фæстæ суæгъд ис. Хистæрæн, абырæгдзинадæй чи схъæздыг, уымæн йæ тыхмитæн æххуыс кæнынц, æгас Гуырдызыйы комы фæндаджы адæм уымæ баст кæй сты, стæй йын фæндаг кæй ис Теркмæ.

Ахæм хæлардзинад равдасыны фæстæ мын мемæ бафтыдта Куырттатæм фæндагамонæг, мæ фæндагамонæг, мæ фæндаг уыди хурныгуылæнмæ доны галиу былтыл, цыппар версы бæрц иу лæгъз фæзы, йæ кæрон нарæг кæмтты æхсæн Джызæлдон хуссарæй фæндаг йæхицæн кæм гæрды. Ацы комы цур хурныгуылæнырдыгæй хохыл Хъахъхъæдур иу доныбыл, чысыл дарддæр хуссары комкоммæ та Ламардон. Æз араст дæн иу доны былтыл,

хурныгуылаэны Джызæлдонмæ чи кæлы, хуссарæй хурскæсæнмæ кæм фездæхы, уыцы ран; стæй Дæргъæвсæй авд версы дарддæр доны галиу фæрсты бафтыдтæн уæлхох быдырмæ, фæндагмæ æввахс иу хъал дур кæм лæууы. Ацы фæндаг æвзæр нæу æмæ йыл æдæрстæ куыд цыдæуид, уымæн ам ис саразæн. Уæлхох быдыры ис суадæттæ æмæ хорз сæрвæттæ. Уым зайы иу уидаг (кæвдыс ?), адæм сæ бæхты кæмæй дзæбæх кæнынц. Хъил дурæй цæгатырдæм ис къæдзæх-хох, йæ тæккæ бæрзондыл Тбау-Уацилла, кæнæ Йелиайы лæгæт цы ран ис. Ай у кувæндон, дзуары бадæн æнхъæл кæмæн сты, æмæ сын куывд кæнынц йæ алыварс цæрджытæ.

Лæгæты сæр хъуамæ цъæх уа, йæ мидæг та алтары хуызæн къæдзæхдур; уыцы ран иу хуынчъы ис æвзист къус бæгæныйæ дзаг. Уымæн йæ цæуæн зоны æрмæст иу лæг; афæдзæй-афæдзмæ уыцы ран уый æрхæссы адæмы нывонд, къахфæдтыл хуссарæй ссæуы уырдаем. Уырдаем дзуары лæгæй фæстæмæ чи ссæуа, уый фенамонд уызæн. Фос хизынц лæгæт цы ран ис, уыцы ран бæрзæндтыл æнæгæсæй, дзуары æвджидæй; уыдон чи бахъыгдара, уый кæнæ мæлгæ кæны, кæнæ куырм бавæййы. Мæнæн æвдыстой иу куырм бирæгъы, дзуармæ хæстæг кæй баййæфтой; уыцы бирæгъы Йелиа йæхæдæг кæй бафхæрдта, уый тыххæй йæ нал амардтой, фæлæ йын хæринаг лæвæрдтой. Хъил дурæй лæгæты комкоммæ исчи куы суæндыдаид, уæд уымæй кæнæ ард бахæрынаей уæлдай нæ уыд. Лæгæт куыд ссардтой, уый тыххæй сыхаг адæм сæ аргъæутты дзурынц афтæ: Хаты чи фæци, иу ахæм лæг хурныгуылаен бæстæй ралыгъд æмæ фæндаг куы нæ уал ардта, уæд æй иу гæды, цæргæс фестгæйæ, денджыз æмæ хæхты сæрты рахаста суанг лæгæтмæ, стæй уырдыгæй комы цæрæг адæммæ ныццыд. Уыцы

лæджы бинонтæн, кæддæр Ламардоны чи цардысты, сæ хистæр алыз дæр лæгæтмæ цыди куывды. Уый сыгъдæг, йæхæдæг кæй сарæзтаид, ахæм ног дарæсты ссыдаид уырдаем. Нывонд хæстгæйæ уый раиртаса хъуамæ исты нысан; уыцы нысан бæрæг вæййы бæгæныйы къусæй: кæд æмæ бæгæныйы нузæн дзаг уа, кæнæ æнхъæвза йæ былтæй, уæд уымæй бæрæг у, æмæ хор зад кæй уыдзæн, сабырзинад, иудзинад æмæ хорз рæстæг кæй скæндзæн; нузæн хъуаг разынди, уæд уый та нысан кæны стонг, хæст æмæ æнамонддзинад. Ацы мæнгуырнæн нысæнттыл, мæнгуырнæн фидæнамонынтыл бæлвырд цыма сты, уыйау сыл алчи дæр æууæнды.

Бæрæгбон æрцыд æхсæзæм июны, иу хуыцаубон. Æз куырдатон хистæрæй, иу фæндагамонæг мын лæгæтмæ куыд бафтауой мемæ, фæлæ сæ мæнгуырныны фæдыл мæ хуыздæр лымæнтæ ком нæ радтой, уымæн æмæ мын тæрсгæ кодтой мæлынай, кæнæ бакуырмæй, намæ æндæр исты фыдбылыз асайынай. Лæвæртты руаджы мæ иу рогзæрдæ лæппу-лæг ахуыдта мæ тæлмацимæ бæрæгбоны райсомæй раджы. Æмбис фæндагыл арв æбуалгъ нæрын байдыдта, стæй мит ставд тъыфылæй афтæ уарыд, æмæ нæ къах кæдæм айстаиккам размæ, уый нал уыдтам, стæй митæй ницыуал зынди. Мит уайтагъд комы атадис, фæлæ бæрзæндтыл дыккаг бон дæр нæма стад. Хохмæ ссæуæн нал уыди, стæй нæ ныфсджын фæндагамонæг дæр бонхъæды нысæнттæй куыд фæтарст, уымæ гæсгæ фæстæмæ раздæхт, æмæ дунетæ уый куы бацадаиккой, уæддæр фæндаджы кой йæ хъусы алгъыл дæр нал уыди. Фæстæмæ куы 'рцæйздæхтыстæм, уæд нæм зындысты хохы цæрæг адæм хæстæг бæрзæндтыл, уырдыгæй та зындысты лæгæты алфæмблæйттæ. Уыдонæй алы бинонтæм дæр уыди нывонды кусæртытæ æмæ уыцы бон бæрæг кодтой

хæрд æмæ нозтæй, стæй æндæр хъæлдзæгдзинæдтæй арвы бын. Дыккаг бон дзуары лæг алы хæдзарæй дæр рахаста кусарты æвдасарм æмæ иу къорд дзулы, адон хъæуы хистæртæ Ламардоны æмбырды бахордтой, æмæ сын дзуары лæг радзырдта, цы æрцаудзæн, стæй цы амонынц фидæны нысæнттæ, уыдон та ацы хатт уыдысты иттæг хорз. Уæ фидæны нысæнттæй мæ хъуыддæгтæн пайда куыд рауадаид, уый сæраппонд йын æз иу къорд кæттæджы тыны фæлæвар кодтон. Æмæ уæд дзурын система, уырысимаæ хæларæй цæрын кæй æмбæлы, стæй быдырмаæ лидзын кæй хъæуы. Стыр мит кæй æруарыд, уый æмбарын кодта иттæг хин: йæ хæдзары нæ уыд, афтæ сын йæ чызг хъалдзинадæн йæ дарæстæ йæхиуыл скодта æмæ сæ уый фæдыл счъизи кодта. Æндæртæ саразын рæстæг нал амыдта – уарыди мит æмæ лæгæтмæ фæндаг æгæр зын фæцадаид. Ирыстоны адæм иууылдæр, уæлдайдæр та Куырттаты бæстæ цытджын кæнынц уыцы лæгæт.

Кæй кой кодтам, уыцы бæрзондæй фæндаг цæуы Куырттатæм. Факсан (?) донæн йæ галиу былтыл бацæуы Дзуарыхъæумæ иу къæдзæххохы сæрыл, уырдыгæй та Куырттатмæ ис дыууæ версы. Дæргъæвсæй Куырттат уыдзæн 12 версы фалдæр, хурныгуылæнмæ, йæ хъæутæй иутæ сты Пок кæнæ Фокдоныл (Фыййаджы дон?), аннæтæ та æввахс бæрзæндтыл алы рæтты Куырттаты бæстæ у кæмттæн сæ стырдæртæй, стæй сæ хъæздыгдæртæ, адæм дзы бирæ. Мæсгуытæ æмæ дзы систы хæлцæгтæ æвдисынц бæрзæндтыл, ацы бæстæ бирæ æндæр хуызæттæ кæй фæци, фæлæ дзы хуымгæнд цæрджытæн фаг ис. Ком хуссар-хурныгуылæнмæ уыдзæни 8 версы бæрц æмæ дзы иу цалдæр версы дæргъы ис мæнæ ацы хъæутæ: Хæрисджын, Къора, Хидыхъус, Лæц, афтæ номдзыд чи у йæ уæлмаæрдтæй. Хъæуы раз ис къæйдуртæ,

сæ уæлæ хуынчъытæ, к'амты бæсты кæмæй хъазыдысты, сгуыхт мæрдтæн кæй сарæзтой. Зæронд систы ардтой селитра, сæ сыхæгтæ сын кæй ивтой. Цымыти стыр хъæу у, донæн йæ галиу фарс, иу хохы фахсыл; Барзыхъæу рахиз фарс, доны бæрзонд былыл иу чысыл доны цур. Ацы ран мах иттæг хорз суазæг кодта Гуыриаты Соломон. Уый аргъуыд у, фæнды йæ хорз чырыстонæй цæрын, фæлæ сæ рагон мæнг уырнæн æгъдæуттæ дæр уæгъд нæ уадзы. Иу стыр æрхуы тас дардтой æхсыны тыххæй; куыд раиртæстон, афтæмæй дзы дзуарæфтыд уыди, стæй уырыссаг фыстытæ, уыдæттæм гæсгæ тас уыдаид аргъуаны дзаумæттæй; ардыгон чырыстæттæ сæ аргъуантæ кæй ницæмæ дарынц, уый бæрæг уыди уыцы хъуыддагæй.

Ком цæгатырдæм уыдзæн фондз версы бæрц; уым ис хъæутæ: Фæрдыг, Уæлæсых, Chikus (Хидыхъус), стæй дзы Погк доны сæрты хъæдын хид; йæ иннæрдыгæй, галиуфарс, Дæллагхъæу, Мисси иу доныл, иу бæрзонды æмдаргъ, стæй Гули. Schanoba (Асовæга?) рахиз фарс, галиу фарс та Дзывгъис, иу зæронд хъæу, цæгатварс цы къæдзæхтæ ис, уыдон бын, комы нарæджы, уæрхмæ 30 ивазны бæрц. Ацы ран ис аргъуан Уастырджийы номыл, дыууæ дзæнгæрæджы, бæрæгбон дзы кæнынц афæдз иу хатт. Цæгатварс дзы ис лæгæттæ, ацы комы цæрджытæн сæ рагон бынæттæ. Лæгæттæм нарæг дурæй асин, уыдонæй иуæн йæ бæрзонд уыдзæн дæс ивазны, ацы ран ма бæрæг зынынц, адæймаг дзы кæй царди, уый фæдтæ. Хъуамæ уыдон арф уой, иутæ та дзы хæццæ кæнынц суанг Уæлладжырмæ.

Хурскæсæнырдыгæй Куырттатæн Фахан (Фæхсæн?) доны кæрон ис хъæутæ Паникоф (?), стæй Париков (?). Куырттаты сæрмæ, иу бæрзонд æмуырдыг хохы цъуппыл

– Хæкъуна, Куырттаты ирæн сæ рагон цæрæнбынат, зынвæдæтты тыххæй кæй ныууагъдæуыд. Погк-доны рахиз фæрсты фæндагыл, Цымытийы хъæуы уыди ‘мбырд: мæ фæндагамонæг фæстæмæ лидзæг фæци, куы мæ æрцахсой, уый тасæй. Сæ хъæуæй Мæздæгмæ цыппар хасты фесты æмæ сыл æнамонд хъуыддаг сæмбæлд: дууæ дзы уыцы ран фыртыхстæй амард. Æз æрыстадтæн, – мæ дарддæр балцæн мæн хъуыди адон сæр. Мæ алыварс æрзылдысты, домдтой, марынай æртхъирæнгæнгæйæ сæхионты сын куыд радтаигкам. Æз сын баныхас кодтон сæ хистæртимæ æмæ сын зæрдæ бавæрдтон, рæстдзинад æмæ сын хатыр цæмæй бакæной, уый тыххæй кæй бакусдзынæн. Уый фæдыл Цымыти дзырд радтой, цы фæндагамонæг мын алыгъд, уый бæсты мын се ‘хсæнай æндæр кæй бафтаудзысты, цæмæй мæ балц кæнон дарддæр. Фæндаг хорз уыди хуссар-хурныгуылæны хъæу Хæрисджынмæ. Ацы хъæу ис Погк-æн йæ галиу бæрзонд былыл, хуссарæй чи цæуы, хид ыл уыди галиу фарсмæ, фæндаг дæр уырдаем цыди. Куырттатаæ йæм хуссар-хурныгуылæнмæ уыдаид æхсæз версмæ æввахс. Ком нарагдæр бахаста, фæндаг зынцæуæндæр, стæй æнæ лæгъздæр. Æртæ версы куы ацыдтæн, уæд дзы доны сæрмæ разынд митæй æрдын рахиз фарсмæ нæ бæхтæ кæуыл баластам. Иу æнæлæгъз фæндагыл уайтагъд бацыдыстæм иу зæронд хæлццаг дурæй сисмæ, цæхгæрмæ арæзт иу мæсыджимæ чи зынди. Ацы фидарыл, сæ дзырдтæм гæстæ иу прангаг хан æрбадт æмæ йæ хинæй байста. Фидары æхсин нысæндтæ гæнгæ сайдæй рацыд, ханы йæ мой скодта, æмæ франктæ иннæ хæхты хæзна калæнтæ скодтон. Доны ныллæг былтыл æз ссардтон алыхуызон хæзнаты стуфтæ, уыдон æвæццæгæн æмæ хæстæг мит хæхтæй чи æрызгъæлд, ахæмтæ. Хæзнатæй ацы бæстæй хъæздыгдæр æз нæма фæдтон, стæй

дзы уыимæ ссардтон топæзтæ æмæ хохаг кристаллтæ, бирæ дзæнгатимæ доны быттыл.

Зæрондбыруйæ Хилакъисдыууæверсы хуссарварсимæ, комы бацæуæны, хуссармæ уæрæхгæнгæ чи цæуы. Хъæу Фыййаджы донæн йæ галиу былыл, йæ бæстыхæйттæ æвзæр сты, дурæй кæрæдзийы сæртыл амад. Дон цæуы уынгæг арф ран, къæдзæх донбылты æхсæн, хъæумæ хæстæг ыл хид, йæ рахиз фарс та дзы иу нæзы къох. Бæстæ у уазал, магуыр, чи дзы цæры, уыцы адæм магуыр æмæ тыхст æнæ хъæдæй. Хилакъæй æртæ версы уæлдæр æндæр хъæу, уырдаем хæстæг хуссар-хурскæсæнæй Фыййаджы донмæ кæлы Сæхъамара (Джимара?). Уыцы чысыл доны сæр цæрынц Тырсы, Фыййаджы сæрмæ та Захъа, митхæхтæм хæстæг сæ хъæу. Хуыздæр фæндæгтæй ардаем цæуы иу, стæй нырма æнцонвадатдæр фæндаг митхæхтыл дыууæ хохы æхсæн ноджы иу лæгкау, сæрды фылдæр хатт æнæ мит, кæнæ йыл хæрз чысыл. Ууылты бæхвæндаг нæ, фæлæ дзы цæлхвæндаг скæнæн дæр ис. Митхæхтæн сæ хуссарварс 12 версы дарддæр Нар, митмæ æввахс. Фæндаг цæуы хæстæг Гуырдыстон æмæ Имереты арæнтæм, намæ рагон Картуел æмæ Ибери. Ацы ранæй бæстæ зынгæ фæуырдыгдæр ваййы хурныгуылæн æмæ хурскæсæнмæ, аздæхы уыцырдæм хæхты, стæй хуссары комкоммæ цадаггай кæй фæуырдыг, уый руаджы фылдæр лæгъз у, æмæ хæхтæ кæмттимæ афтæ арæх æмхæццæ не сты, хурскæсæн æмæ хурныгуылæнмæ хæстæг сæм арф бæстæты куыд сты, афтæ. Сомих æмæ Натолыйы бæстæм цы стыр фæндаг цæуы, уый дæр хæстæг у ардаем; уыимæ хæстæгдæр æмæ æнцондæр фæндагæн хуссар бæстæтæм уыдаид саразæн, хъæд рацæгъдгæйæ. Иу æндæр фæндаг та афтæ хуссар-хурныгуылæнæй Имеретмæ, цæуы Мамысонгомыл Цхлобимæ, Рагъы зылдæн йæ

цæгатварсаг хъæумæ. Ацы фæндагыл дарддæр æз кæнын Имеретмæ мæ балц, стæй та фæстæмæ æрбаздæхдзынæн Куырттатмæ, цæмæй дарддæр ахæтон Ирыстоныл.

Куырттаты комы йæхи мидæг алы ран дæр ис фæндаг суанг Дзывгъисмæ. Ком нарæгдæр ахаста æмæ Фыййаджы дон азылд цæгат хурскæсæнмæ, йæ къæдзæх былтæ арф æмæ уынгæг, уыцы ран фæндаг йæхи байста доны галиу фарсмæ, хъæдæй æмбæрзт бæрзæндтæм. Иу цалдæр версы ма фæндаг галиу былырдæм фæуырдыг, дон та азылд цæгатырдæм ныллæг донбылты æхсæн. Хурскæсæнæрдыгæй, иу суадоны рæзты, хъæдæй æмбæрзт хохыл фæндаг ис Хъобаны хъæутæм. Фæндаг иу донуайæныл уайтагъд бахызт галиу фарсмæ, мах дæр уыуылты араст стæм, Куырттатай 10 версы фылдæр хъæд кæм зайы, иу ахæм чысыл фæзы, Фæйнаджы дон Фыййагдоны галиу фарсмæ кæм бафты, уыцы ран. Фæйнагæн йæ галиу рагъыл цы къахвæндаг уыди, уыуылты æз иу тар хъæды цæуын байдыдтон, хохы чъылдымты æмæ авд версы фæстæ Карцайы хъæутæм бафтыдтæн. Хæхрæбыны йæ разырдыгæй Фæйнагдоны галиу былыл ис хъæдæй арæзт æвзæр хæдзары къуымтæ. Комы астæу лæууы хибарæй иу бæрзонд къуыпп, уыцы ран ис зæронд бæстыхæйттæ, сæ алфæмбылай систæ æд мæсгуйтæ, дурæй конд, йæ фылдæр калд æмæ кæрæдзиуыл хорз нал хæцынц. Цыппар версы хурныгуылæнырдæм доны рахиз бæрзонд былыл ис æндæр хъæу, уыцы ран мах æхсæвиуат бакодтам иу хъæздыг лæгмæ, йæ ном Тæтæ. Карцайæ ацы хъæу хибардæр у, йæ алыварс цы гæмæх хæхтæ ис, уыдоныл хорз сæрвæттæ æмæ дзы хорз фос.

Цæгатварс дзы иу хохы цъуппыл зайы иттæг хорз сырх хъæд (Негной, Eibenholt-заз?). Верс æмæ æрдæг дарддæр хурныгуылæныздæм та иу ахæм бæрзондыл дыккаг

хъæу, хуссарæй цы дон цауы, уый былыл. Фæйнаг-дон æмæ Фыййаг-дон кæм баиу вæййынц, уырдыгæй тархæдыл ис фæндаг, чысыл æрдузтæ дзы, иу дæс версы бæрц. Фыййаджы донæн йæ галиу былмæ хæстæг. Дон быдырмаæ кæм рацауы, уыцы ран ма ис иу къорд хъæуы, стæй цагат-хурныгуылæнмæ згъоры иу лæгъз быдыры 25 версы бæрц; йæ кæронмæ æввахс æм бафты Джызæлдон, уый фæстæ Тæтæртуппæй уæлдæр баиу вæййы Терчы донимæ, Хуымæллæджы дон Теркмæ кæм бафты, уымæй фондз версы уæлдæр хохрабын Фыййагæй 6 версы дарддæр цагат хурскæсæны, стæй Мермоликæй (?) хурскæсæнырдæм ис Ирыстоны подворийæн йæ хæлдзæгтæ, иу диссаджы хъæздыг лæгъз быдыры, Ирыстонæн йæ астæумæ хæстæг, стæй Мæздæджы фæндагмæ æввахс хуссарырдыгæй. Ирыстоны Комисийæ иу архимандрит æмæ цалдæр динамонæджы æрцардысты ацы ран, цæмæй ирыстойнагты здахой чырыстон динмæ, фæлæ æдас кæй нæ уыд, уый дымæгмæ сæ рæвдз бынат ныуагътой æмæ Мæздæгмæ сивтой; хаттæй-хатт протопоп уырдыгæй иу къорд æвæлтæрд сауджыны раззаг хæхтæм сæрвиты.

Фыййаджы донæй араст дæн ахæм ран, фæндаджы фæд дæркæмнæуыди, цагатхæхрабынты хурныгуылæныздæм. Зади дзы бæрзонд кæрдæг, бæхы æмбæрц, æмæ уый фæдыл уыди иттæг зын цауæн, стыр фæндаг та цагатырдæм уырдыг æмæ уæрæх. Мах ахызтыстæм иу къорд чысыл дæттыл, бæрзонд былтæ сын, уыцы дæттæй сæ зынгæдæр Суадаг, цауы хæхрабынæй. Хæхтæй цагатырдæм дыууæ версы, стæй уый бæрц та Æрыдонæй лæгъз быдыры ис иу бæрзонд хъæд, хуыйны дзуары хъæд, дыууæ сæдæ ивазны бæрц уæрæхмæ. Уый хъахъхъæд æрцыд мæнгуырныны руаджы, уымæн æмæ, дам, дзы чи ракаæна, уыуыл стыр

æнамонддзинад сæмбæлдзæн. Уый тыххæй баззади æнæхæрд, ставд æмæ тархъæд сси; цæрынц дзы хъæддаг мыдыбындзытæ, æмбæхсынц дзы сырдатæ, уымæн æмæ уырдаем куы баирвæзай, уæд æдас ран сты. Къохы æддаг фарс цæуы Latipsbach (Гатипы-дон?), йæ равзæрæны сырх хъæд кæмæн цæгъдынц.

Хæстæг æм хæхтæй цæуы Æрыдон, ацы дон лæгъз быдыры кæй згъоры, кæй фæккъабæзтæ вæййы, уый руаджы дзы сæрдыгон йæ ивылдты дæр вæййы цæуæнтæ. Уый кæд æмæ тагъд æмæ стыр у, Теркмæ æввахс, уæддæр уæрæх кæй цæуы, уый тыххæй афтæ тæссаг нæу; фæлæ дзы уæддæр ранæй-рæтты цæуæн нæй.

Фæндаг Уæлладжырмæ цæуы Æрыдоны галиу былтыл Дон быдырмæ кæм рацæуы, ком уырдаем хæстæг иттæг нарæг у, æмуырдыг æмæ дзы цæуæн нæ вæййы, иу хатт, æвæдза, æмуырдыг рæттæ сæрдыгон донивылд æнхъæвзын байдайы уæд. Хæхтыл ма баззайы уæд æрмæст тæссаг къахвæндæгтæ доны галиу фарс, уыдоныл куы хæрдмæ, куы уырдыгмæ фæхъæуы хилын. Иннæ рæстæджыты дзы донуатыл вæййы бæхтыл цæуæн, æмæ фæндаг афтæ зын нæ вæййы Уæлладжырмæ. Ацы зылды хъæутæ райдайынц аст версмæ комы дымæгæй, лæууынц алы рæтты комы бæрзæндтыл. Хæхтæ ацы комы иннæ кæмтты хæхтæй кæрæдзимæ хæстæгдæр æрбацыдысты, уый фæдыл дзы цы адæм цæрынц, уыдон хæринагæй хъуаг æййафынц. Уыдонæн хурскæсæны хохрабын ис дыууæ колонийы (хъæуы – иу доны галиу фарс, аннæ йæ рахиз фарс?), уæлдæр, хæхтæм хæстæгдæр Салуыгæрдæн, иннæ та дæлдæр иу бæрзондыл – Бирæгъзæнг, иу суадоны былыл, суадоны ном дæр хъæуы номы хуызæн. Æз сын фæнд кодтон, быдыры иу къорд раны хъæутæ тагъд куыд саразой хæхты дымджытæм æмæ сын сæ

хистæртимæ раздæхтон бæстæуынаг, æмæ уый тыххæй ацы сæрд хъуамæ бар куыд ракуырдаиккой. Æрыдонæй хурныгуылæнмæ иу къорд версы Цырау-доны былтæ сæм уæлдай хорз фæкастысты цæрынаен. Донмæ хæстæг дзы уыди бæрзондыл иу æрдуз, уый сæхицæн равзæрстой хъæуы бынатæн.

Цыппар мæсчъы доныл ахизгæйæ бацыдыстæм Усдонмæ (Урсдонмæ). Уый цæуы дыууæ къабазæй, бæрзонд къæдзæх хæхтæй; къулы хуызæн уыцы хæхтæ цæуынц Æрыдонæй суанг Æрæфмæ, Хурскæсæны дзы цыкъабазис, уый сæрты цæуы дыккаг фæндаг Уæлладжыры хъæутæм – Ход æмæ Нузалмæ, уырдыгæй та зылдмæ. Фæндаг цæуы къæдзæх хохыл; фæндагыл ис бæхыл цæуæн, бонæмбисы цыд уыдзæн къахвæндагыл. Фæлæ иу рæстæджы уынгæг ком куы сæхгæны донивылды, уæд ма дзы вæййы æрмæст бæхыл цæуæн.

Урсдон

Урсдон (уырыссагау Белая) хуины æваддзæгæн æмæ йæ былтыл чъырдуар арæх кæй ис уый тыххæй; уымæн кæд æмæ арф былтæ ис, уæддæр бæрзонд хæхтæй цы дæттæ цæуынц, уыдон хуызæн тагъд æмæ стыр нæу; стæй дзы алы ран дæр вæййы донауайæн, хохдымджыты къæвдатæй тынг ивылд куы нæ уа уæд. Комы бацæуыны хъæд кæм зайы, уыцы фæлтæрдзыны хæхтæй дон кæм рацæуы уым Хъуыбадтæн ис дыууæ хъæуы. Дæллаг ис донæн йæ галиу бæрзонд былыл, хуссар æмæ йыл хурскæсæнæй æрбазилы. Иу арф дзыхъхъ æй хъахъæны цæгатыæрдыгæй, йæ бацæуæны та иу чысыл фидар хъæдæй конд цыппæрдигъон, цыппар цæджындзыл, зæххæй лæджы æмбæрц. Хурныгуылæны дзы хохæй

иу кѣбаз, пыхс кѣуыл зайы ахѣм. Иннѣрдыгѣй фарс донѣй хуссарырѣм, дыууѣ кѣбазы кѣм байувѣйынц, уым иу кѣрдиу бѣрзонд былыл ис Хѣуыбадты рагондѣр хѣѣу. Уѣлладжыр ѣмѣ Дыгурмѣ цы дыууѣ бацѣуѣны ис, уыдонмѣ уыцы хѣѣу у бардарѣг; йѣ фѣстѣ кѣѣдзѣх хох ѣмѣ тар хѣѣд. Дѣллаг хѣѣуы ѣлыг ѣмѣ хѣѣдѣй агѣуыстытѣ, сѣ кѣртытѣ ѣмѣ сѣ цѣхѣрадѣттыл бырутѣ. Дыггак хуссайраг хѣѣуы бѣрѣг дарынц, дурѣй бѣстыхѣйтты ѣхсѣн, бадилаты агѣустытѣ ѣмѣ иу бѣрзонд мѣсыг. Кѣсѣджы хынцмѣ сѣ цѣхѣрадѣтты кѣнынц хѣѣдур, нартхор, булкѣ, джитѣри, стѣй бирѣ хуымѣтѣджы цѣѣх тамако, Мѣздѣджы кѣй уѣй кѣнынц. Зѣххы куыстыл ѣнувыд сты, ѣмѣ сѣ уѣлдѣйттѣ фосыл ивынц кѣсѣгѣн, зѣххы куыстмѣ уый бѣрц чи нѣ арѣхсы.

Ис сѣм дзѣвгар рѣгѣѣуттѣ ѣмѣ цѣрѣгдѣр сты аннѣ хѣххон дзыллѣтѣй, сѣ зѣхх хѣѣздыг кѣй у, стѣй хорз ран кѣй ис уый руадзы. Уыдон ѣрѣдджы ралыгѣдысты Дыгурѣй. Дѣллагхѣѣуы цѣры Гуыргѣохѣ, дыггаджы Келмен ѣмѣ Мысост Бадилатѣй, хѣѣуты хицѣуттѣ, сѣхи нымайынц ѣлдѣртты ѣмсѣр.

Мѣ бацыдмѣ иууылдѣр уыцы дзлгѣо-молгѣо ѣмѣ змѣст уыдысты. Бадилатѣ иу кѣорд азы размѣ адѣмы зынцзинѣдтѣ уѣззаудѣр кѣй фѣкодтой, уый ныхмѣ дзыллѣйы хистѣртѣ быцѣу кѣнын байдытой, уыман ѣмѣ кѣсѣг сѣ кусджытѣм цы уагѣй кѣсынц, уыцы уагѣй сѣхи равдыстой бадилата дѣр.

Дыууѣ азы раздѣр Чысыл Кѣсѣджы куы уыддѣн, уыдон (Уырысмѣ) куы истой, уѣд адѣм бадилатыл стыр хѣаст бахастой хистѣр лейтенант Фромголдмѣ. Хѣуыдѣгтѣ уѣззау куыд разындысты, уый фѣдыл адѣмѣн барѣвдауынаѣ зѣрдѣ сѣвѣрдтой. Бадилатѣ се ргом лѣвѣрдтой Кѣсѣджырѣм, фѣлѣ сѣхуыдтѣг дѣр

зынвадаты куыд уыдысты, уымæ гæстæ, чысыл, кæнæ бынтондæр сæ бон ницы æххуыс баци. Хæхбæсты цæмæй загъд ма сабыр кæна, уый тыххæй бадилаты адæмыл ардыдтой. Уыдонныфыс уыди ахæм змæст рæстæджы адæмы сæхи бакæнынæй, уæззау хъалон сæвæрæнæй, бадилатæн кæй нал фыстой уыцы хъалон. Хæстæг кæнын цæм куы райдыдтон, уæд мæм сæ хистæртæн хъаст рарвыстой, кæсæджы арæнтæм æввахс цы хъæутæ уыди уырдаем, тых хъалон сæ кæй исы иу кæсгон лæппуæлдар, йæ ном Мысост. Мæнæн фæдзæхст уыди, цæмæй æгас Ирыстонмæ дæр кастаин афтæ æмæ уый Кæсæгæй бынтондæр сæрибар у; уый фæдыл кæсгон æлдармæ бардхъирæн кодтон, кæй йæ æрцахсдзынæ н æмæ йæ хахмæ (линия) кæй арвидзынæн. Æлдар лидзæг фæци æмæ уæрдæтты хъалонæй цы самадтой, уыдон сæ хицæуттæн фæстæмæ байуарын кодтон. Уый фæстæ мæм хъæутæн сæ фылдæр сæ хистæрты æрбарвыстой сæ зындзинæдтæ фехъусын кæнынны тыххæй Хъуыбадты хъæумæ. Æз дзырд радтон, бадилатæ мæм куыд фæзыной, фæлæ мыл уыдонæй цы дзуапп сæмбæлд, уымæй бамбæрстон, мæ коммæ кæй нæ кæсынц. Уæд хистæрты Хъарадзауты хъæуы æрымбырд кодтон, цæмæй хъуыдтæгтæ бæлвырддæр равзæрстаигкам. Хъарадзауты хъæуы дзыллæ Дыгуркомæй ралыгъдысты, Урсдонæн йæ цагат-хур-ныгулынырдыгæй, хæхты хъæдрабын æрæфы раз, æз мæхи уырдаем сарæстон, æмбырдмæ. Иу дзæбæх фæндаг рацæуы Хъуыбадты хъæуæй иу доныл, йæ былтæ хъæд кæмæн сты ахæмыл, фондз версы дарддæр та Дурдуры дон; дыууæ донны æхсæн ис иу ыстыр хъæу Дураур. Дур-дурыл уыцы ном сбæдт уымæн, æмæ йæ донуат дурджын у. Дон рацæуы хъæдмæ хæстæг хохæй; згъоры цагат-хур-скæсæнмæ æмæ Тæтæртупмæ хæстæг Урсдоныл бафты, чысыл хъæды къохтæ кæм æнхъæвзы.

Тæтæртупæн йæ хуссарварс уый баиувæйы Урсдонимæ, раст нарæджы раз æмæ стæй бафтынц Теркыл æмæ уымæ гæстæ нарæг фæфидардæр кæны. Дурдуры хъæу æмæ хохдымджытыл ис версы æрдæг, сæхи йæ хонынц бадилон мыггаг Тугъантæ, ацы сахат уыдон сты авд æфсымæры. Сæ хистæр Айтег, цæмæй йæ бартæ йæхимæ баззайой, уый тыххæй æрæджы йæхиуыл саргъуыдга æмæ ахицæн бадилатæй.

Дур-дуры галиу къабазыл куы ахизай, уæд фæндаг иу бæрзонд фæзмæ схæрд кæны æмæ æртæ версы фæстæ цæуы Гуссарекдоныл, версы фæстæ та иу чысыл доныл. Уайтагъд сæ дыууæ дæр баиувæйыынц. Уый фæстæ 6 версмæ дæлардыгæй бафтынц Дурдурмæ. Иу цалдæр версы фæстæ згъорынц Псолгъайы дыууæ къабазы (уырыссагау рæдыдæй хуины Чикола). Псолгъа арæх акæлы йæ ныллæг былтæй. Уымæ – цъымарата. Уырдыгæ йæ ртæ версы дарддæр ызгъоры Хæзнидон Тæтæртуппы арыхъхъыты дымджытыл æмæ æрæфыдоныл бафты.

Æрæфы дон

Æрæфы равзæрæн ис бæрзонд мит хæхты, Имерет – Рацъы зылды комкоммæ, æрбайсы йæхимæ бирæ хохаг дæттæ, хæхты цæуы тыхджын, йæ донуат арф æмæ уынгæг, къæзæхты æхсæн, хæхтæй кæм рацæуы, уым тар хъæд йæ былтыл. Быдыры арыхъхъыты сæрмæ, стæй се ‘хсæн уымæн ис арф æмæ къардиу былтæ, Хъарадзауты хъæумæ æввахс та дзы ис хорз донуайæн, цæуы уæрæх. Зилы цæгат æмæ цæгат-хурскæсæнырдæм Тæтæртуппы хæхты фæрсты. Чысыл Кæсæджы лæгъзы иу къорд чысыл хъæдыл ацæуы, стæй Дзылатæй иу чысыл уæлдæр Теркыл бафты, йæ галиу фарс. Стыр къæвдаты уæд та уый быдыртыл акæлы æмæ

Бештомакмае фæндаг нал вæййы. Хъарадзауты хъæу стыр хъæу у, Хъуыбадты хъæуæй йæм уыдзæн 23 версы, Æрæфы бæрзонд къардиуы былтæй Хæзныдоны (Хæзны) æхсæн, хъæуыбын хуссар-хурныгуылæны Æрæфыл чи бафты. Хъæу фидар æмæ хорз ран ис, хъæдæй конд агъуыстытæ дзы, цæхæрадаеттæ æмæ хуымгонд, уæлдайдæр та йæ хорз хизæнтæ, йæ тамако та йын хорзæй зонынц хæххон адæм. Тæтæртуппы хæхтæ хъæуы фæстæты суанг Кавказы стыр хæхтæм сфардæг сты. Ацы ранмае уæдæ æрбафтынц Сиуынцы хæхты рæгътæ æмæ Сиуынцы донæй Æрæфы доны астæу йæхи атынды Ирыстоны стыр фæз, хæрз рæсугъд æмæ хæрз хъæздыг бæстæ. Цæуы йыл аст стыр доны, стæй бирæ æндæр чысыл дæттæ; æмæ цæрынаен иттæг хорз уайд; фæлæ нырма æдзæрæг у, уымæн æмæ дзы кæсæг æмæ хæххон дзыллæ хъæутæ саразын сæ кæрæдзийæ нæ уандынц.

Хъарадзауты хъæуæй аст версы дæлдæр цæгатырдæм Æрæф Тæтæртуппы рæгъты цы нарæг сарæзта, уыцы ран йæ галиу бæрзонд былыл ис дыууæ хъæуы – Ватчило (Вассилово – кæд Уыцилайы?) æмæ Тумæйы хъæу, дыууæ дæр Бадилаты номыл устыты зæнæджы хъæутæ. Кæсæджы хъæутæй сæ иуæн, Угъалыхъаты хъæуæн, йæ арæнтæ уыцы нарæджы сты цæгатварс; уый дымæгмае бирæ загъд цæуы Чысыл Кæсæджимæ...

Аст версы хурныгуылæнырдæм та Лестеры (Лесджен), хæхты дымæгмае Ирыстонæн йæ кæройнаг хъæу Хъобан (кæд Хъабанты хъæу). Уый æмæ Хъарадзауты хъæуы æхсæн ис Тæтæртуппæй размæ рацæугæ рагъ, уымæн йæ сарты ныллæг хъæуы астæуты дзæбæх фæндаг. Хæхрæбын хъæутæ сеппæт дæр сты мидæг Дыгурæй ногæрлидзджытæ. Бирæ кæнгæйæ уыдонæн цæгаты быдыртæй æндæр никадæм уыди фæлидзæн. Хуссары

сын сæ комкоммæ Турк лидзæг имеретæгты суанг Кавказы митхæхтæм æрбатардтой. Хурныгуылæны сæ арæнтæ иу кæнынц тæтæйраг адæмы арæнтимæ, Басиат (кæнæ арæхдæр Малхъар), кæй хонынц. Хурскæсæны бафсæрстой Урсдонмæ æмæ сын дарддæр нал ис цæуыны фадат, уымæн æмæ Уæлладжыры комы бирæ адæм цæры, Бадилатæ сæхи сбастой Кæсæджимæ, цæй фæдыл сын бар лæвæрд уыди хохыдымджытæ бацахсынæн; адæм дзæвгар фæсабырдæр сты, уый фæдыл Бадилаты бартимæ дæр æрфидыдтой æмæ сæ хицауады нывтæ сты аристократаг (уæздандзинады) нывтыл арæзт; фæлæ та ныр мæ руаджы фæстæмæ демократаг (адæмон) уагмæ раздæхтысты.

Бадилатæ кæд æмæ æлдæрттæ сæхи нæ хуыдтой, уæддæр агурынц уыдон хуызæн бартæ, адæмы хистæртæм та кæсынц, æлдар уæздæттæм цы цæстæй кæсы, уыцы цæстæй. Тумæтæн сæ фылдæр Бадилаты номыл устыты зæнæг сты; адон сын сæ æфсæддон адæм сты; бахъуаджы сахат æрбалæууынц æд гæрзтæ; тыхист кæнынц ивар, æмæ цы райсынц, уымæй сын ис хай. Кæсæджимæ куы бахæстæг сты, пысылмон дин та уæд кæнын байдыдтой Бадилатæ. Сæ мыггаг бацадаид иу дæс æмæ авдыссæдзмæ æввахс, уыдонæн сæ фылдæр цæсты нæ ахадынц, стæй сæм исæй дæр кæнæ хæрз чысыл, намæ та бынтон дæр æнæ ис сты. Чызг курынц сæ кæрæдзийæ, кæнæ Кæсæгæн сæ кадджындæр мыггæгтæй.

Фыдæлтæй хъусгæ куыд æрцыдысты, афтæмæй дыгуры хистæртæ (сæрмæ адæм) æмæ Бадилатæ равзæрдысты уыцы иумыггагæй æмæ сты Мадзарæй æрцæуæг; чырыстон динмæ æмхиц сты, æвзæр цæстæй сæм нæ кæсынц, сæ иу хай аргъаугæ дæр скодта, уæлдайдæр та быдыры арæнтæм æввахс хъæутæ. Фæлæ сæм чырыстон динæй аргъуыд, стæй номæй уæлдай бирæ нæй. Цы сты, уымæй

Бадилатæм, стæй сæ фарсласæг Кæсæгмæ знагдзинад кæй дарынц, уый фæдыл сын уæнгæл фестад пысылмон дин дæр. Сæ аргъуыдæй кæнынц политика, сæ нæмттæ фыст куы 'рцæуой, уæд кæд æмæ Уырыс сæ сæрыл хæцигкой. Куыд æмбарын, уымæ гæсгæ æппæт адæм дæр сæрмæ мыггæгтимæ æмвæнд сты, цæмæй æнцондæрæй быцæу кæнын фæразой сæ бартыл. Уыдон фæнды, чырыстон куыд хуыйной, чырыстон æгъдæуттæй иу чысылтæ æмбарынц, стыр мархо дæр, нымд кæнынц Уастырджийæн, Илиайæн, æрмæст сæ мæнгуырнджытимæ сæмхæццæ кодтой. Иу ахæм мæнгуырныны ныв æз фæдтон, Хъуыбадты хъæумæ æрбаздæхгæйæ. Иу фыдбон, уаргæ-уаргæ арвы æрттивын, арвынæрын хохдымджыты арæх вæййы, уымæ тæссаг – быдырæй кусæг устытæ хъæумæ фæцæйцыдысты, лыгъдысты къæвдайæ, æмæ дзы 5- къахдзæфы бæрцмæ мусонгæй арв иу чызг-усы æрцафта. Уыцы гæрахмæ аннæ устытæ дæр кæуын систой цингæнгæйæ, зарыдысты къахы-хъулты арвдзæвды алыварс, стæй быдыры күсджытæ æмæ хъæуы цæрæг адæм тымбыл симд кодтой, къæвда æмæ арвы нæрын ницæмæ даргæйæ. Сæ иувазыг æмæ уыцы иухуызон зарæг уыди афтæ: «О, Йелиа! Йелиа æлдары цоппай»; цы дзырдтæ уыдысты, уый мын сæ ничи бамбарын кодта, уымæн æмæ сæхуыдтæг дæр нæ зыдтой, кæцæй сæм æрбафтыдысты уыцы дзырдтæ. Симгæ-симын, куы размæ, куы фæстæмæ цæугæйæ, уыдон дзырдтæ зарамонæг, стæй та сæ ногæй дзырдта, аннæтæ дæр иумæ (хор). Æрвдзæвды ног дарæсты сарæзтой, – мард кæм фæци, уыцы ран, стæй йæ гобаныл уыцы уагæй цæвæрдтой, æмæ æнæрынцойæ сунг æхсæвы онг сæ кафт нæ ныуагътой. Йæ ныййарджытæ, йæ хотæ, стæй мой дæр кафыдысты, зарыдысты, æмæ сæхи афтæ хъæлдзæг дардтой, цыма иу бæрæг рæстæг куывды бадтысты иу ран;

уый та уымæн æмæ æнкъард æнгæс тæригъæд у, Йелиамæ хорз нæ зыны, стæй фыдбылымæ дæр асайдзæн. Аст боны адаргъ бæрæгбон, хистæрæн дзы уыди иу хохаг дæсны Генчек, кавказæг йескулап; йæ дæсныиад ын бацамыдтой зæронд устытæ, стæй хос кæй кодта кæрдæджытæй, уый фæдыл.

Алы ран дæр йæ кой айхъуыст. Мæнæй сыл лæвар куы сæмбæлд, уæд мын раргом кодта ног хъуыдадæг. Кæддæр арвдзæвд чи фæци, ахæм лæппу-лæджы тыххæй баласын кодта æрвдзæвд ус кæм уыди, уырдаæм. Уырны сæ, арв кæй æрцæвы æмæ æгас чи баззайы, уыдонæй алчидæр свæййы Йелиайы фæдон, йæ минæвар, суанг ма стур дæр арвæй хъыгдард æрцыд, уæд уый дæр сæрибар свæййы. Лæппу-лæг æрвдзæвдмæ куыддæр баввахс, афтæ йын салам радта, куыд йæ æмбалæн, хуыдта йæ амондджындæр йæхицæй, стыдта йæ, зарыд æмæ кафыд йæ алы фарс, йæхи алыхуызон раздух-баздух æмæ къæлæсытæ кодта, стæй æрвдзæвды гобаныл дæлгоммæ æрхауд, йæ цæстытæ бацъынд кодта æмæ цалынмæ бафæллад, уалынмæ йæхи раздух-баздух кодта, цыппар домбай лæджы та йæ тыххæй-фыдæй уырæдтой. Адæм сæ зард кодтой дарддæр, иугæриу æвæдза йæ къæдзтæ-мæдзтæ фæсабыр сты, уæд; фæлæ та фæтыхджындæр сты, афтæ-иу алчи дæр зындзинæдтæ взарæгмæ касти стыр кад æмæ стыр нымадимæ. Йæ цæстытæ цъынд уæвгæйæ, уый дзырдта алцы дæр иттæг рæвдз, Йелиамæ цы уыдта, уыдон, стæй нымадта æрвдзæвдты нæмттæ, ныр Йелиайы раз чи уыди. Æнæхъæн сахаты фæстæ, къæлæсытæгæнгæ, фæстаг цины мидæг уый фехъусын кодта Йелиайы фæндон марды сæраппонд. Фæндонæн йæ тæккæ кадджинагдæр уыди, цæмæй аст боны бæрæгбонарæзт æрцыдаид марды уæлхъус, стæй алчи йæхи куыд бауырæдтаид куыстæй дæр æмæ æндæр

хъуыддагæй дæр. Æмбæлы лæвæрттæ æрымбырд кæнын, арвдзæвды йæ чырыны бавæрын, стæй аст бонь иу хъасбахъгонды уæлæ æвæрд куыд æрцæуа. Æстæм бон æй иу ногконд уæрдонь бавæрой æмæ йæ дыууæ урс хъулон галыл аласой. Галтæ уыдысты афтæ амынд æмæ сæ иу чъынды лæг куыд радтаид, стæй æргæвст дæр куыд æрцыдаигкой. Ацы ми йын бакæнын кодта дæсны, чъынды лæгмæ кæй базылд æмæ йын кæй ницы бафыста, уый дымæгмæ. Фæсивæд æмæ æрвдзæфы æрвадæлтæ зылдысты хæстæг хъæутыл заргæйæ, æмæ æмбырд кодтой лæвæрттæ фосæй æмæ æндæр хæринагтæй. Лæвæрттæ нысангонд уыдысты æрвдзæвдæн, куывдæн, хæстæджытæн, стæй дзы дзæвгар хай фæци дæсны æмæ лæппу фидæндзурæджы. Дæсны мын йæ хиндзинад мæ лæвары руаджы сæргом кодта: лæппу-лæгæн йæ цæнгтæ сбаста, цæмæй йæ туджы зылд хъыгдард æрцыдаид, уæд ын йæхи æнæ къæдзтæ-мæдзтæ гæнгæ дæр ма цы амал уыди. Кæд æмæ æнтæф рæстæг скодта, уæддæр чырыны цур æвзæр мæрдон тæф æстæм бон дæр æз нæ æмбудтон; ирыстойнагтæ уый хуыдтой диссаг; чырын æхгæд куыд уыди, уымæ гæсгæ йын æз йæ хиндзинад нæ базыдтон. Чырын фæстагмæ галуæрдонь бавæрдтой, галты сæхи бар ауагътой æмæ цы ран æрлæууыдаигкой, æрвдзæвд уым хъуамæ ныгæд æрцыдаид. Галтæм ацы хатт хорз фæкаст кæрдæг хæстæгдæр кæм зади, уыцы ран æрлæууыдтæн; уайтагъд фезмæлыдысты, дæргъæццон, цыппæрдигъон амаццаг дзы дурæй ацарæзтой, иу æлмæрины бæрзондæн куы фæци, уæд ыл чырын бавæрдтой, стæй йын дурæй тымбыл йæ алыварс астæрын байдыдтой; йæ бæрзонд ивазны бæрц уыди. Йæ фарсмæ йын хъил ныссагътой, хъилыл сæгъы царм æд сæр, æрцауыгътой йыл дарийы гæппæлтæ, иу лæдзæгыл та марды дарæстæ, стæй цы

лæвæрттæ æрымбырд кодтой, уыдон ингæны раз иумæ бахордтой. Арвдзæвдæн цы стур снысан кодтой, уый быдырмæ асырдтой æмæ уыцы ран йæ бар йæхи, афтæмæй æнæхъыгдардæй цæры. Уыцы стурыл ис нысан баст, æмæ æвæдза рæгъаумæ йæхи баввахс кодта, афтæ та йæ фæстæмæ расурынц.

Дыгуры загъд нал сабыр кодта, хистæртæ æмæ адæмы хъазт æрвылбон фылдæрæй-фылдæр кодта бадилатыл. Хъарадзауты хъæуы æмбырды сын сæ тыхмитæм æркастысты, æмæ сын æз дыккаг хатт загътон, сæ хъаугъа, сæ тыхмитæ куыд ныууадзой. Мидхæхты Дыгуры уыдон дæр æмбырд сарæзтой. Зæрдæ бавæрдтой, кæй фæзындысты, тых митæ кæй нал кæндзысты, иннæтимæ хорз кæй цæрдзысты, афтæмæй та сæхуыдтæг хæстмæ цæттæ кодтой сæхи, бирæты сæхи фарс алæууын кодтой тыхæй. Мæн æууæндын кодтой, Хъарадзауты хъæуы цы стыр æмбырд ис, æрмæст уый тæссæй кæй фæстиат кæнынц, фæлæ куыддæр æмбырды адæм фæйнæрдæм фæуой, афтæ сæ хъуыддаг мæ разы æривæрдзысты. Мæнмæ афтæ зынди, æмæ Хъарадзауты хъæуы æмбырд ауадзын хъæуы тынгдæр уый тыххæй, æмæ дзы бирæтæн хæхтæм баздæхын хъуыди, цæмæй сæ бинонты хъахъхъæдтаиккой. Æртæ боны фæстæ та Хъуыбадты хъæуы уыдаид ног æмбырд; уый размæ та хъуамæ ард бахордтаиккой, Уырыс сæ куыд домдтой, уый фæдыл, – сайдæй кæй нæ рацæудзысты, рæстæй кæй цæрдзысты Уырысы къухы, стæй бадилаты дæр тыхæй уыуыл кæй ныллæууын кæндзысты; бадилатæ иунæджытæн цы тыхмитæ кæнынц, уыдонæй сын иу дæр хатыр куыннæ уа, стæй сæхи куыд хъахъхъæной иумæ, кæрæдзийы сæрыл мæлгæйæ.

Хистæртæ Хъуыбадты хъæумæ æртыккаг бон

æрымбырд сты, бадилатæй дæр æм ссæдз æрбацыд. Иу нарæджы æрбадтысты, фæлæ сабыр дардтой сæхи, зæрдæ æвæрдтой, зындзинаæдтæ, хъæзтытæн фæндаг кæй ратдзысты, æнцондæр сæ кæй фæкæндзысты, ард дæр кæй бахæрдзысты. Алы æппæт дæр зынди хорз. Бадилатæй Айтег, йæхиуыл чи саргъуыдта, стæй ма Хъарадзаутæй иу æндæр, ацыдысты Уырысы арæнтæм Фабрициан инæлармæ, сæхи дзыхæй сын хъуыддæгтæ куыд радзырдтаиккой. Уыцы рæстæджы мæхæдæг дæр фыстон, куыд æнхъæл дæн, афтæмæй Дыгуры загъд иу къорд бонмæ басабыр кæндзынæн. Æмбырды ныхæстæ æрвылбон цауыл æнцайдзысты, уый мын куыд хъусын кæной, афтæ сын æз бафæдзæхстон, æмæ куыд раиртæстон, афтæмæй цауыл архайдтон, уый кой чысыл кодтой. Æхсæз боны куы рацыд, уæд бадилаты хин сбæрæг, – уыдон æрмæст кодтой бонивгъуыйæн. Æмæ сын уæд цæхгæр загътон, иуæй сæ рæстдзинадыл ард куыд бахæрой, аннæмæй сæ æстырдæр домæнтæ куыд фæрогдæр кæной, æмæ сын хъуыддаг бонмæ æмгъуыд радтон. Уыдон ацы бон афтæ нæ тардтой сæхи фæнд, кæнинагтæн сæ фылдæр конд фесты, æмбырд суанг æхсæвы онг адаргъ, уыдон дæр сеппæт суанг хъуыддæгты фæуынмæ уым баурæдтон. Ард хæрын хъуыддаг бонмæ атыхст, хъуыран кæй нæ разынд, уый тыххæй; дыккаг бон бадилатæ хæхтæм сусæгæй сæхи айстой. Уый чысыл лæвары руаджы æз базыдтон, уыдон ард бахордтой, сæхи Уырысы къухмæ кæй никуы ратдзысты, Уырыс цы фæнд аразой, уый ныхмæ кæй лæудзысты, сæ æрвыст адæмы сын кæй ныццагъддзысты, адæмы уаргъ уæззаудæр кæй фæкæндзысты, сæ номдзыддæр раздæуджыты сын цагъайрæгтæн кæй ныууæй кæндзысты. Хистæртæ дæр мын хæхтæй уыцы уацхъуыд æрхастой, уый æдде ма ноджы

бадилатæ æмæ цæргæсатæ сæ сыхæгтæ басиантимæ (Асы) сæхи сбастой, æмæ сæм æххуысмæ æнхъæлмæ кæсынц. Хистæртæ æгас Дыгуры комæй лæгъзтæ кæнынц, хъахъхъæд цæмæй æрцæуой. Æз ма уæддæр æвзæрстон, кæд мыййаг хъуыддаг æнцад-æнцойæ ахицæн уайд; мæ тæлмацы сæм арвыстон, дзæбæхæй сын куыд бамбарын кæны, стæй сæм куыд фæзыной, аивæй та сын сæ арæзтытыл уæ цæст куыд рахæсса. Уыдон мæ тæлмацæн ахæм æнæконд дзуап радтой, – æвæдза ма æз иу бон дæр сæ бæстыл баззадтæн, афтæ мæ кæнæ æргомай, кæнæ сусæгæй амардзысты. Тæлмац сæ мæнæн хатыр куыд куырдат, уымæ гæсгæ сæм уыдон кардæлвæстæй лæбурдтой, æмæ мæ хистæрты руаджы раирвæзти. Уыдон 600 адæймаджы хæцæнгæртæй сифтонг кодтой, сæ иу хай сæхи æхсæнæй, аннæ хай та адæмæй тыхы фæндагыл. Афтæмæй уыдонимæ комы нарæг хæхтæй Æрæфы къардиуы былты æхсæн æрфидар кодтой, бынтондæр цæуæн куынауал уа, нæдæр быдырæй уыдонæн сæхимæ, нæдæр мидхæхтæй лидзыны фадат махыздæм, æмæ уый дымæгмæ хохы дзыллæйы тыхæй сæ фарс куыд фæкæной. Сæумæрайсом мæм иу къорд хистæры æрбалæууыдысты, æмæ лæгъзтæгæнгæйæ куырдатой, цæмæй сын тагъд баххуыс кæнон, намæ хъуыддаг хæрзсæфт кæны. Сфæнд кодтой, адыууæ боны мæм куыд ныббырсой, мæ алыварс кæй ссарой, уыдон куыд ныццагъдой, мæ фæндаг мын куыд алыг кæной. Сæхи куыд сфидар кæной, стæй ма чидæриддæр сæ ныхмæ æрлæууа, уыдон куыд марой. Мæ ран хорз ран кæй нæ уыд, уый бамбæрстон. Уацхъуыд æрвитынæн æгæр дард уыдтæн, æххуыс мын куыд бакæной, уый æнхъæл. Мæхи куы аиуварс кодтаин уайтагъд, уæд бадилатæн рæстæг æрцыдаид, цæмæй сæхи сфидар

кодтаигкой, тәссагдәр сцадаигкой, ноджы мәм адәм цы әууәнк дардтой, уый дәр иудадзыг дәр нә кьухтәй аирвәзтаид, уымә та бадилатә уәлдай бәллыдысты. Әз равзәрстон иу фәнд, йә ныхмә уыдысты иуыл, цыдәриддәр тас уыди, уыдон уымә баст кәй уыдысты, уый фәдыл: адәмы маст гуырысхойаг кәй нә уыд, уым хьуамә семә ныббырстаиккам әмә бадилатимә тыхы фәндагыл фидыды дзырд бакәнәм. Зәронд әгъдәутты фәрцы нымад уыдысты әрмәст бадилатә, фәлә әз зыдтон, адәм цәмәй сә хьаст райстаигкой, уымән та хьуыди әрмәст раздзог. Әмә уәд уадидәгән дзырд радтон, мә разы цы хистәртә әрымбырд уыдонән, куыд фехьусын кәной Хьуыбадты хьәуы, бадилатә лидзәг кәцәй фесты. Уыдон уынгты сидгә ацыдысты, хәдзары ләгой әд гәрзтә әмә фәндаггаг әртә боны фаг семә, афтәмәй мә разы куыд әрбаләууой, чи нә фәзына, уый та галәй ивар. Райдианы әртиссәдзәй фылдәр нә фәзынд. Мә хистәртә загытой, ивар әгәр чысыл кәй у, уый фәдыл дызәрдыг кәнынц, хьуыддагәй куы ницы рацәуа. Әз ивар фәфылдәр кодтон, әмә дзы иуы райдианән фәивар кодтон дыууә галәй. Уәд мәм уайтагъд алырдыгәй хәххон адәмәй цалдәр сәдәйә, хәцәнгәрзтәй хәрз ифтонг, афтәмәй әрбамбырд. Уыдонәй хьзазахьх әмә хистәртимә иуты Дурдур, Хьарадзауты әмә Хьабарты хьәутәм арвыстон, цәмәй мәм уырдыгәй дәр уыцы уагыл адәмы әрбахоной. Әз сын снысан кодтон иу бәрәг ран зыгъар хох, комы нарәджы уәле, хьәутәй фәндәгтә иу кәм кәнынц. Әртә сәдә дыгуроны әмә әхсәз хьзазахьхәджимә араст дән Хьуыбадты хьәуыл, Урсдоны галиу фәрсты хурныгуыләнырдыгәй хохмә. Фәндаг цыди иу бәрзондыл, тар хьәды әмә кьәвда кәй кодта, уый

тыххæй зын цауæн уыди. Хъазахъхъ æмæ хæхбæсты цæрджытæй æссæдз лæджды фæстæмæ комы бацауæнмæ арвыстон. Фынндæс версы фæстæ хъæуæй иу æрдузмæ бахызтæн, иннæ адæмтæ фæстиат кæм кодтон. Нарæджды фале хуссарварс ис иу арф ком, хъæд кæм зайы, ахæм; уырдаæм иу зынцауæн къæдзтæ-мæдзтæ къахвæндаг бафтыд, стæй та комкоммæ цы гæмæх хох ис, уый фахсыл фæстæмæ нарæдждытæм сыздæхы. Хурныгуылæнварс дзы Æрæфы арф æмæ даргъ ком; къардиу æмæ хæрд доны былтыл ацы фарсмæ æрбацауæн нæй. Цæгатварс дæр дзы, верс æмæ æрдæгмæ, ис ноджы стырдаер æмæ гæмæх бæрзонд, фæндаг Хъобан (Хъабанты) æмæ Хъарадзауты хъæумæ кæцæй цауы. Цæгат-хурскæсенварс Дыгураей фæндаг цауы хъæд кæм зайы, ахæм комы, хурскæсен бæрзæндтыл дæр зайы тар хъæд, Хъуыбадты хъæумæ фæндаг кæуылты ис. Иу хистæры цалдæр дыгуронимæ кæй кой кодтам, уыцы нарæгмæ арвыстам, æндæр хистæрты та хохмæ арвыстон, цæмæй уацхъуыд бахастаиккой, бацауæны райсом раджды куыд фæзыной.

Æхсæв кæнын куыд байдыдта, афтæ мæм æрбакодтой сусæг хъахъхъæнджытæ бадилатæй иу лæппу-лæг Мысосты, йæхионтæм ахъуызынмæ чи хъавыди, фæлæ йын хæхтæм цауæнтæ иууылдæр ахст разындысты. Уый фондз цагъайраджимæ æмбæхст уыди мидхæхты, йæ цæст мæм куыд дардтаид, æмæ ныр хъавыди, йæхионтæм уацхъуыд куыд бахæсса, æз сæм хæстæг кæнын кæй байдыдтон. Йæ адæм мын сæргом кодтой, мах æрбацыдыстæм, уый æнхъæл кæй нæ уыдысты, фæлæ уыдонæн сæ фылдæр уырысы æфсæдтæй кæй тарстысты, цæй фæдыл хаххмæ (линия) цы фæндагтæ цыди, тынгдæр уыдон кæй хъахъхъæдтой; стæй хъæуты æрæмбырд дæр æрæджиау кæй базыдтой, уымæ гæстæ.

Тæккæ уыцы изæры хæдфæстæ ма мыл æрбафтыд
Дурауры хъæуæй дыууæ сæдæйы æфсæддон адæм,
Хъарадзауты хъæуæй та æртæ сæдæйы. Бон цъæх кодта,
афтæ ма нæм Хъобан (Хъабанту) æмæ иннæ хъæутæй æртæ
сæдæ æфсæддоны æрбацыд. Ныфс ма мæ уыди, ноджы ма
мæм фылдæрæй кæй фæзындаигкой, фæлæ мын æгъгъæд
уыдысты фараствæ сæдæ æфсæддоны æд хæцæнгæртæ,
уыдонимæ тагъд хъуамæ комы бафсæрстаин Дыгурмæ,
бадилаты æмбырдмæ, цæмæй сæхи бацæттæ кæнын сæ
бон нал бацыдаид. Куыддæр уынгæг ком æрцахстон,
афтæ Мысост æмæ йæ адæмæн сабыр ныхас фæкодтон,
стæй сæ ауагътон. Æууæндын цæ кодтон, бадилатæ мæ
сæхуыдтæг кæй фæцæуын кодтой Дыгурмæ, Хъуыбадты
хъæуæй сусæгæй кæй ралыгъдысты, уый фæдыл. Мæнмæ
æрмæст ис ахæм фæнд, цæмæй сæ рæстдзинадыл саразон,
ард куыд бахæрой, уырысимæ рæстæй кæй цæрдзысты,
стæй Хъуыбадты хъæуы цы тæрхæттæ скодтой, уыдон
куыд сфидар кæной, æмæ мын ард хæрынаы æууæнк куыд
радтой. Æвæдза сæхи æнцад куы дарой, уæд сын дзырд
дæттын, рæстдзинад сын кæй уыдзæн, хъахъхъæд кæй
уыдзысты, хицæуттæм сæхуыттæг сæ хъуыддæгтæ куы
хæссой, уæд. Æрæфы нараджы йæ рахиз фарс бæрзонд
хæхтыл иу къорд сæдæ лæджы ныууагътон, мæхæдæг
фæуырдыг кодтон дарддæр. Хуссарварс хæхты æхсæн
гæрст уыди иу нарæг фæндаг, уыдаид иу цалдæр ивазны
йæ уæрæх. Фæндаг фæуырдыг æмæ цыди иу къорд чысыл
дæтты сæрты хохы фæхстыл, Æрæфы былмæ хæстæг,
стæй æрбаздæхт иу чысыл лæгъз фæзмæ, уым ранæй-
рæтты йæ рацæуæны уыди къæдзæхы хæлдтæ æмæ иу
къорд дыргъы бæласы. Ардæм мæм фæхабар кодтой,
хохы дзыллæ æмбырдæй Дыгуры æнхъæлмæ кæсынц,
цæмæй мемæ баиу уой. Уыдон ныфс нæ уыд сæ бынат

ныуадзынаей, уымæн æмæ куы адард уыдаиккой, уæд сын сæ хъæутæм бадилатæ мыййаг куы ныббырсой, уыцы ранмæ фæстаг æмбырд чи уыдысты. Æз хуссармæ иу фæзыл размæ араст дæн, кæд нæм лидздыты дзырдтæм гæстæ, бадилатæ æрджыраен кодтой, сæхи мыл кæй ныццавдысты, кæй нæ мыл бацауæрдысты, куыддæр хъæутæм æввахс бацауон, афтæ. Сæ хъæутæй дыууæ версы раздæр мæм æрбацыдысты Дыгуры адæмы æмæ сæ хистарты минавæрттæ. Нæ бацыд сын уыди амонды хос, стæй нын фехъусын кодтой, – бадилаты фарс чи уыд, уыдонæй сæ бирæтæ ныууагътой, æмæ сын сæ фидæрттæм, сæ цæрæндæттæм мæхи куы фездæхон, уæд хæхтæ æмæ айнаг бæрзæндтæм хъуамæ фæлидзой; Дыгуры адæмæн нæм æнхæлмæ кæсынаей сæ цæстытæ урс кæнынц. Æз ма иуты фæстæмæ Æрæфы æрбацауæнмæ арвыстон, цæмæй уыцырдыгæй нæ фæндаг лыг ма 'рцауа. Кавказы хæхты цы фидар бацауæнтæ ис, уый дæр у уыдонæй. Æрæф йæхицæн бахордта уынгæг æмæ арф хохдонбылтæ, дæс æмæ дыууиссæдз ивазны бæрц; ацы донуаты уый цæуы дыууæ къулы. Хурныгуылæнварс, ома йæ галиу хохбылтыл къæдзæхтæ сæхи систой иу бæрзонд хохмæ, уымæн сæрдыгон дæр ма йæ цъуппыл арæх вæййы мит; йæ ран та хæццæ кæны суанг Лесджены донмæ; хурныгуылæны ныдзæвы Черекыл æмæ сыл иу ран дæр нæй ахизæн. Хурскæсэнварс, Æрæфы рахиз былыл хæхтæ кæд æмæ донмæ хæстæг ныллæгдæр фесты, уæддæр лæгъз не сты, стæй цадæггай сæхи систой иу бæрзонд хохкъулмæ; ацы ран Æрæфмæ хæстæг иу фæз къæдзæхты сæстытыл цæуæн ис, ранæй-рæтты къахдæфтæ угаргонд кæм ис, ахæм. Иу верс хуссарварс дзы ис иу къæдзæх, бæрзондмæ цы нарæг фæндаг цæуы, уый разæй, уыцы къæдзæх банцайы Æрæфы къардиу былтыл. Ацы хæхтыл фæндаг цыма

гæрдгæ ачындауыд, уыйау иу къорд ивазны уæрæхмæ, иу ссæдз ивазны та дæргъмæ. Хуссарварс фæндаг хæхбæсты фæуырдыг иу арф коммæ, цæуы дзы иу хохаг мæсчъы дон. Уый згъоры хурскæсæн хæхтæн сæ уырдгуытыл иу фæзы алыварс, стæй фондз версы фæстæ Дыгуры дæллаг хъæутæм. Æз мæ фæндаг дардтон хъæуытл, хæхтæн сæ дæллаг фæхсты суанг Гарнисдонмæ, уый цæуы хурскæсæнæй æмæ, верс дæлдæр фæндагæй, бафты Æрæфыл, рахизфарсæрдыгæй. Фæндаг цæуы Гарниск донæн йæ рахиз фæрсты хуссар хурскæсæнырдыгæй – донæн сæ къардиу былты бæрзæндтыл. Уыцы ран кæддæр уыди бадилаты бадæн. Йæ комкоммæ галиу фарс, иу айнаг бæрзонд къæдзæхтыл бадилаты фидæрттæ. Æз цадæгтай цыдтæн хæрдмæ, иу къорд чысылдоныл фæстаг хидмæ; хидыл мах бахызтыстæм галиу фарсмæ, Дыгур æмбырд кæм уыдысты, уыцы мæнкъæ фæзмæ. Куы сæм бацыдтæн, уæд фæцырд сты, æмæ, сæ тыхыл сæ зæрдæ фæдаргæйæ, хатыдтой мæнмæ, бадилатæ цы фидæртты бадынц, æвæстиатæй сæ уырдæм куыд акæнон;мæ фæнд, хъуыддаг дзæбæхырдаем саразыны фæнд нæ бацыд сæ зæрдæмæ, уыдон мæ домдтой, цæмæй бынтон цагъд æрцæуой, намæ æнцойад никуы сфидар уыдзæн. Æз фæдæн иттæг зын ран, уыцы хивæнд адæмы уыромгæйæ, бадилаты фидæрттæм куыннæ бабырсой, æмæ мын сæ басабыр кæнынаг фылдæр хъиамæт бахъуыд. Уый агъоммæ мын се ‘рæмбырдæн цæй бæрц бахъуыд уымæй. Бадилатæй тыхджындæр кæй уыдысты, уый фæдыл знæт кодтой æмæ сын бауromoынаг фадат нал уыд, нæдæр фæндæй, нæдæр лæгъстæйæ, нæдæр æрдхъирагæй. Адæмыл фæстæмæ кæй хæцыдтæн, уый сæ ноджы тынгдæр цырын кодта; æмæ мын сæ ныфс мæнаг мæхи дæр æнæфæстæмæгæсгæйæ, уыдон фæндоныл кæй æздæхта, уый фæдыл мæхи афтæ

хъардтон, цыма разы дæн семæ. Мæхæдæг та хъавыдтæн, цæмай сын мæхирдыгæй фæкæнон сæ дзырддзæугæты, æз сын дзырдтон, хъавгæ-хъавгæ аразын кæй хъæуы хъуыддаг, æмæ та мæм уæд се ‘ууæнк радтой. Æз сын æрывæрдтон сæ разы, мыййаг бадилаты фидæрттæ куынæ бафтой къухы æнæхъæнтæй; фылдæр адæмæн нæй гуыбыны хардз æмæ сæ хæринаджы уæз хауы хæстæг хъæуты рагъмæ. Дзырддзæугæтæн сæ фылдæр уыцы хъæутæй уыдысты, æмæ уый дымæгмæ разынгард нæ кодтой, уытæппæт дзыллæйы хаодзы уæз сæхимæ райсой. Хохрæбын цæрджыты мæ фæндыл аздæхтæн, фæстæмæ куыд ацæуой, гуыбыны хардзы кой куыд бакæной, æмæ сæхи цæттæ куыд дарой, цы сахат бахъæуой, уыцы сахат фæстæмæ куыд фæзыной. Дæрддзæф хъæуты цæрæг дзыллæ фæстæмæ аздæхтысты, сæ хистæртæ та баззадысты мæ разы, уый фæдыл æмбис къаддæр фæци адæмы æмбырд, æмæ адæмы тых куы фæкъаддæр, уæд æнцаддæр æмæ коммæгæсдæр фесты. Æмбырд адæм ма бадилатæй уæддæр тыхджындæр уыдысты; сæ бынат уыди иу чысыл фæзы Гарниск доны галиу былыл; фæзы астæу иу зæронд агъуысты. Уый сын уыди кувæндон хуыцауæн, хастой дзы нывæндтæ, куывды дзы бадтысты бæрæг рæстæджыты, ноджы ма сын уыди, фæнд кæм арæзтой, ахæм хæдзар дæр. Хуыдтой йæ дзуар æмæ йæ кадджын дардтой. Зынди иттæг зæронд, зæххы арф афардæг, дæргъмæ уызæн 18 санчъехмæ æввахс, уæрхмæ та 10, ис æм дурæй иу æвзæр фæндаг, йæ сæр сыджытæй, тъæпæн. Йæ бацæуæн æмæ йæ дыууæ чысыл фæрссаджы сты цæгатварс, уыдонæй йæм цæуы рухс иу чысыл. Мидæгæй ауыгъд йæ къултыл сæртæ, сыхъатæ æмæ стæджытæ, хурныгуылæнварс та иу стыр чырын, уым дæр нывонды сæртæ æмæ стджытæ æфснайд. Уыдон сын амоньц

хроники бæсты, адон руаджы сæ зæрдыл дарынц нывонд æрхæссыны агъоммæ сыл цы стыр хъуыддæгтæ сæмбæлд. Кæд æмæ цыфæнды чъизи æмæ цыфæнды дзаг уыд алы хилæгойæ, кæд сæ къултæ цыфæнды фыдуынд астæрд уыдысты стджытæ; уæлдай дæр та кæд æмæ йæ чысыл рухсы цъыртт, стæй йæ астæу цы арт сыгъди, уый рухсмæ кæд æмæ зæрдæйы тас цыди, уæддæр сеппæты фæндоныл ницыуал уыди мæ бон зæгъын, æмæ дзы æрфысым кодтон. Уыдон уырныдта, мæнæн мæ кад фылдæр фæуыдзæн, сæхицæн та амонд æрхæсдзæн, уый хуызæн сыгъдæг ран куы бафысым кæнон, уæд. Цы фæрæз ма уыди: сæ мæнгуырнын мæнæн фæтк фæци. Хуымтæй фæстæмæ ныллæг комы зæхх бынтон мæгуыр уыди. Сæ фос дардтой хуссарварс, хæхтæн сæ бæрзæндтыл, нæ бæхты дæр нын уырдаем стардтой. Уырдаем йæ цæуæн зын у æмæ уынгæг, цæй руаджы иу къорд гæсæн сæ бон у хуыснагæй сæ хъахъхъæнын. Уæлæуæз хæхты бæрзæндтыл ирд кæм уыди, комы та къæвдаджын кæй хаста, стæй мигъты сæрмæ сæ бæхтæ хорз хиз кæй ардтой, хур сæм кæй каст, хъазахъхъ уымæй дис дæр ницæуыл кодтой.

Бадилаты æнæууæнк æмæ хивæнд æз хъавыдтæн асæттынмæ сæ сусæг фæдылдзæуджыты фæрцы, уыдон та мын зындгонд уыдысты. Уыдон руаджы сын æз уыдтæн фæндагтæнæг, æууæндын сæ кодтон, хъуыддаг куыд æмбæлы, афтæ кæй аразын, æнцон мын кæй нæ уыди, адæмы сабыр кæнын, уыдон фесафыныл чи архайдта. Æууæнк сын лæвæрдтон, хъуыддæгтæ хуыздæрырдæм арæзт куыд æрцæуой, уымæ кæй тындзын, æрмæст сæхуыдтæг сæ фидар бынæттæ куыд ныууадзой, сæ зæрдæ мыл куыд дарой, рæстдзинадæй æндæр мæ кæй ницы фæнды, стæй сæ сабырæй æндæр кæй ницы агурын. Уый куы нæ уа, æмæ сæхи фæнд куы тæрой, уæд адæмы маст

уроминаг дарддæр нал дæн, æмæ сын сæ фидæрттæм ныббырсын хъæудзæн. Ноджы дæр та сын æдасы тыххæй ныфс куы бавæрдтон, уæд фæтасыдысты, æмæ сæ фидæрттæй рацæуыныл разы кодтон, цæмæй адæмимæ æрдзурой. Бадилатæ æмæ адæм се ‘гъдаумæ гæсгæ æрбадтысты дыууæ æмбырдæй лæгъз фæзы, дыууæ сæдæ къахдзæфы бæрц се ‘хсæн. Сæ фæнд кæрæдзийæн хъусын кæнынц дыууæ минæварæн, уыдонæн лæджджытæ сæ къухты, афтæмæй бадынц дыууæты æхсæн; уыдон хъуамæ уой хæрзарæхстдзурæг лæгтæ, дзуапп дæттынц сæ ныхмæ чи лæууы, уыдон фæндæн. Ацы æмбырдæн дæр ма ис стæй æндæр дзурæг сæхи мидæг; уый сæрæйбынмæ радзуры йæхиуонтæн минæвæртты уацхъуыд, æмбырды мидæг лæугæйæ. Уый ма ноджы æрымбырд кæны сæхионты хъуыдытæ, æмæ сын сæ фæнд фæзæгъы иннæ дыууæ минæварæн, уыдон та сæ бахæссынц иннæ æмбырдмæ. Дыууæ минæвары æмныхас никæд кæнынц, фæлæ дзы иу йæ зæрдыл дары, мыййаг дзурæг исты куы байрох кæна, кæнæ дзы исты æнæмбарындзинад куы разына. Уыцы минæвæрттæ алцæмæй дæр сæхи уыромаг сты: æвæдза æмбырд дæр кæнын байдайынц, афтæ ныхъхъус вæййынц æмæ дзуапп хæссын æндæр минæвары æвджид бакæнынц. Иу ахæм зынгæ хъуыддаг, кæнæ сæм зынаæвзарæн хъуыддаг куы разыны, уæд минæвæрттæ сæ мадæлон æвзагыл нæ фæдзурынц, фæлæ ассиагау, кæнæ кæстонау. Дзурæг лæгтæ та æгас ныхас стæлмац кæнынц фæлтæргай, хайгай, кæнæ та йæ алы дзырд дæр. Фæнд куы фæкæнынц, уæд æцæгæлон минæвæрттæ иуварс ацæуынц. Ныхасы бар фылдæр ис хистæртæм, уыдон дзырдарæхст бирæ давы. Фæдзурынц радыгай, иу иннæйы фæстæ. Сæ фæндтæ кæрæдзиуыл куы нæ бадой, куы фæдихтæ уой, уæд фæдзурынц

хицæн къордгай, æмæ æвæдза сæ фæнд иу нæ кæны, уæд сыстынц, æмæ сæм цал фæнды разынд, уал къорды фæвæййынц, æмæ къордтæй кæрæдзимæ дарддзæф æрбадынц. Уыцы ран фæтæрхон кæнынц, цалынмæ фылдæры фæндмæ бахæстæг вæййынц, уалынмæ, стæй та иумæйаг æмбырды æрбадынц. Ам дзурæг лæг кæнæ хистæр адæмыл фæзыны, æмæ фæстагмæ фылдæры фæдыл ацæуынц. Æвæдза сæм уыцы фæтасындзинад нæй, уæд сын иу фæнд дæр бынатмæ нæ ахæццæ уайд, уымæн æмæ алкæй дæр цы бафæнды, уый кæны. Æмбырды бадт чи фæци, уымæн дзы йæхи аласыны бар нал ис, стæй æмбырдæй чи нæ уа, уымæн дæр нæй бар уырдаем йæхи бахæстæг кæнын, уый руаджы сæм дзырддав нæ бахъуыздзæн тæрхонгæнгæйæ. Райсомæй байдайынц тæрхоны бадын, æмæ уыцы æмбырдæй фæбадынц суанг изæрмаæ, æд хæцæнгæрзтæ, сихорыл дæр сæ бадт нæ халынц, хæргæ бакæнынц райсомæй, куы сыстынц, уæд, стæй изæрæй.

Тæрхоны бадтысты фондз боны, æнæ исты кæрон скæнгæ. Хаттæй-хатт иу сæ быцæу афтæ стынг, æмæ иу сæ кæрæдзимæ лæбурыны онг сысты. Сæ бадты цырен иу ма сабыркæнинаг фæци æдзух, æмæ та иу уæд се 'хсæн дарддæр ныхас бацайдагъ. Æз сын æдзух уыдтæн фидауынгæнæг, сæ фæнд баиуæн амал нал ис, уæд. Æппын фæстаг хъуыддæгтæ лыг æрцыдысты суанг хъалон фидыны онг бадилатæн; фæлæ ацы тæрхойаг зын аразæн уыди. Хъалон фидын адæмæн фæндон уыди, сæ фыды фыдæлтæ йæ бадилатæн куыд фыстой, уыцы уагыл, уымæн æмæ уыцы рæстæджы алчи дæр йæ хъалон кодта барвæндонæй, стæй хæрз чысыл уыди. Тæрхоны бадæг бадилатæ та агуыртой, æрæгæй ардæм уыдонæй алкæмæн дæр йæхи

фыд цы хъалон фæфæтк кодта, уыцы хъалон адæмæй, уый фидын та адæмæн уыди уæззау уаргъ.

Тæрхоны бадгæйæ ма æз ноджы архайдтон, тумæ (бадилатæн сæ номыл устыты зæнæг) адæмы руаджы бадилатæй куыд ахицæн уыдаиккой. Раздæр уыдон уæгъд уыдысты хъалонæй, барвæндон лæвæрттæй дарддæр ницы кодтой, адæмæй уæлдай та ма сын уыди бирæ бартæ. Ныр сæ æрæгæй ардæм бадилатæ сæ кæстæртыл (вассалтыл) кæй бахуындтой, æрмæст уыуыл нæ ныууагътой, фæлæ сын уымæй уæлдай сæ удтæн æмæ сæ исæн дæр хицау сæхи скодтой, цæй бæрц сæ бафæндыдаид, уый бæрц хъалоныл сæ домдтой. Тумæты адæмы хатт Дыгуры дзыллæйæн уыдысты йæ æртыццаг фарс; уыдон куы фæхицæн сты бадилатæй, уæд уый фæдыл дыууæ сæдæ хæцæг лæгæй сæ тых фæкъаддæр. Фæлæ бадилатæ уæддæр ницы ком лæвæрдтой; сæ хъалдзинадмæ гæстæ тæрхон хицæн кæнынмæ хъавыдысты æдзух хæцæнгæрзтæй. Фæстагмæ сæ фарс нал уыд Бекби дæр, Цæргæсаты, кæнæ та сау Цæргæсаты хистæртæн сæ иу; ай цæй аххоссаджы фæдыл рауади, уый дæлдæр радзурдзынæн. Ацы цæргæсатæ цардысты мит хæхтæн сæ тæккæ бæрзæндты астæу. Æрæфæн йæ галиу къабазы райдианмæ хæстæг, бадилатæ кæдæм фæлыгъдысты, уый чъылдыммæ. Хъарадзуты æмбырды уæвгæйæ, æз æнæнхъæлгæ сæмбæлдтæн Бекбийыл иу тас ран. Иу тар хъæды адард дæн, иу бæрзондмæ бафтыдтæн æнæ хæцæнгæрзтæй, бæстæйы уавæрты ныв куыд истаин сусæгæй. Æз фестадтæн уый æмбæхсæны, æмæ мыл уым амбырд сты. Æз ракаес-бакаес нал, фæлæ æдасæй, æнæ хæцæнгарзæй, æнæ æмбалæй уымæ бацыдтæн æмæ йæ уазæг мæхи бакодтон. Куыд мæм фæзынди, афтæмæй мын æууæнк радта, уыцы æууæнкæй æз фæстæдæр фæпайда кодтон. Бекби хин

æмæ æхсарджын адаймаг уыди, сыхаг хъæутæ æмæ йæ æгас хæхбæстæ зыдтой фыдгæнæг абырæгæй. Рæдыд цытуарзыны фæдыл уый ныххæцыд ацы æвзæрдзинадыл, ардыгон зондмæ гæстæ та уый у стыр стугыхтыл нымад. Ныр уый ард схъардта, æмæ йæ фæдыл цы адæм уыди, уыдонимæ дыгуры дзыллæйы фарс æрлæууыд. Уыцы ивддзинады бацыдысты Хъахъхъæдур (Æхсæу?) æмæ Доныфарс дæр; уыдон иннæ дыгурæй сæдæ азты иртæст цардысты, уыдысты æмсæр (демократ царды арæзтыл), æнæ 'лдар æмæ ацы гасхайы дæр нæ уыдысты. Кæд æмæ дыгургомы цардысты, уæддæр сæм бадилатæ сæхи бардарæг никуы скодтой æмæ сæ сыхæгты цæсты нымад уыдысты ахæм адæмыл, саргъ æвæрын сæхиуыл чи нæ бауагътаид. Цæргæсты иу нарæгмæ хæстæг хохы фахсыл, Æрæфы галиу фарс; сæ цуры, хъæуæн хурныгуылæны ис Ныгголайы номдзыд лæгæт. Уыдон ын хæссынц нывондтæ, куывд, нымд ын кæнынц ацы ран, æмæ сæ куыд уырны, уымæ гæстæ йæ фенынц цæргæсы хуызы. Мæнæй дæр ма, – бæрзонд хохлæгæты, нывондтæ кæм хæссынц, цæргæстæ уый æнæзивæг цæуылнæ старой. Хæхты размæ цæргæс куы феной, уæд æнхъæл вæййынц æмæ сын уый уæлахизы нысан у; уыцы мæнгуырнын сæ кæны æнæбасæттон, стæй сын фидар кæны сæ республикы фæтк. Хъаст мын кодтой дыууæ уæлладжырон хъæуæй; уыдонæн фæтк рагæй фæци, дзуары бынмæ нывондон иу урс гал куыд ласой, фæлæ ацы фæтк æрæгæй ардæм кæнынмæ нал хъавынц; цæмæ гæстæ алырдыгонау сæхи хъардтой, уыцы дыууæ хъæуы та сæ фæтк кæнын куыд байдайой, нымд куыд кæной сæ хъахъхъæнæг дауæгæн, раздæр ын куыд кодтой, афтæ. Фæстæдæр æм æркæсдзынæны æфсон хъуыддаджы нæ бацыдтæн, мæхи дзы аиуварс кодтон.

Бадилатæ ницы кæрон кодтой, æрвылбон зынди,

тыхджындæр кæй рæвдз кодтой сæхи хъахъхъæнынмæ. Ныхæстæ иууылдæр дзæгъæлы уыдысты, æмæ æндæр гæнæн кæй нал уыди, уым æз ныфсхаст уыдтæн æнæуæвгæ тыхы фæндагыл ныллæууынмæ, уымæн æмæ уыдон тыхæй куына сразы кæной, уæд дзæбæхæй ком нæ ратдзысты. Хистæртæ Бекбимæ хъуамæ сæ дзых бадардгаиккой, цæмæй йæ цæргæстимæ, æмбырд цы ран уыди, уымæй фидæртты æхсæн нарæг бацахса. Хъуыддаг æнцон уыди, уымæн æмæ Бекби æмæ йæ фæдылдзæуджытæ æдзух дæр сæхи æввахс дардтой хъæды. Бадилатæ æмбырдмæ ацы райсом æнахуыр æрæгмæ зындысты, æмæ сæм хатыдтæн, афтæ æрæджы цæмæн кæнынц, уый аххосаг мын куыд зæгъой, мæхицæн та мæ зæрдæ фехсайдта, кæд сын исчи мæ фæнд сæргом кодта. Уыдон мын дзуаппæн загътой сæхи мидаг æмбырд кæй æркодтой, цæмæй сын фæстаг зынаæвзарæн пунктътæ тæрхонгонд фæуой, уый руаджы иумæйаг сæмбырд æнæ къуылымпыйæ йæ кæронмæ ахæццæ уыдзæн. Фæстагмæ фæзындысты, æмæ ныр сæ ифтонг, сæ тыхджын æмæ сæ хуыздæр хæцæнгæрттæ уый æвдыстой, фидауыны зæрдæ сæм кæй нæ уыди. Æмбырд абонæй змæстдæр никуы уыди; хъæр цас кодтой, ныхас уыйас нæ кодтой бадилатæ, уый сарæзтой райдианы, ныхас цæмæй уырæд æрцæуа; сыстадысты æмæ æртхъирæн кодтой хæцæнгæрттæй, амæлын сæм хуыздæр касти, цæйна фæлтау адæмы фæндоныл ацæуой. Уæд сæм æз бацыдтæн æмæ сын сæ разы æрæвæрдтон сæртæ-сæртæ, адæм цæуылты сразы уыдаиккой. Бамбарын сын кодтон сæфты къахыл кæй лæууынц, иттæг тас ран кæй сты, æмæ цæ уырæм се ‘гоммæгæс кæй батардта. Ноджы сын ской кодтон сусæг уацхъуыды хуызы, адæм цын стыр фыдбылыз кæй аразынц. Æмæ сын сæ хорз зонд хъуамæ бацамона, адæмимæ бафидауын сын хуыздæрæн кæй

фæуыдзæн, цæйнаæ фæлтау бынтон быны сæфт фæкæной. Уыдонæн сæ уæнгтæ æрызгъæлдысты, хъуыддæгтæ сын куыд равдыстон, сæхуыттæг дæр сæ афтæ фæдтой; æмæ сæм хъуыддаг афтæ тынг бахъардта, æмæ сæхи дæр, сæ амонд дæр иууылдæр Уырысы æвджид бакæныныл сразы сты, мæнæй та курæг уыдысты, минæвар сын цæмæй фæуон æмæ адæммæ сæ хъуыддаг ахицæн уа.

Тæрхонгæнджыты сæраппонд ард схъардтой, стæй дыууæрдыгæй дæр, сæ фæткмæ гæстæ къæбæлтæ ныууыгард кодтой æмæ сын сæ æрдæджытæ сæ кæрæдзимæ радтой.

Тæрхонгæнджытæн сæ зынгæдæртæ уыдысты:

1. Иууылдæр хъуамæ ард бахæрой Уырысæн.

2. Ныры дуджы цæрæг бадилатæ дыгурæй сæхицæн кусæг кæй скодтой, уыдон хъуамæ сеппæты дæр суæгъд кæной, стæй сæ фыдæлты рæстæгæй ардæм цы зæххытыл ныххæцыдысты æнæгъдауæй, уыдон дæр иууылдæр куыд суæгъд кæной. Фосæй, хæцæнгарзæй сæхи кæй бакодтой тыхы фæндагыл, уыдон хъуамæ иууылдæр фæстæмæ радтой, цы ма дзы разына, уыдон.

3. Бадилатæн цы хъалон æвард уыди, уыдон фидæнмæ хъуамæ фыст цæуой рагон æгъдæуттæм гæстæ, стæй хæрз бæлвырд бæрæггонд хъуамæ æрцæуой.

4. Тумæ адæмы хаттмæ бадилатæ бархъомыс нал дарынц фидæнмæ, æмæ сын иннæ адæм, стæй хистæртæн цы бартæ ис, уыдонæн дæр хъуамæ уа уыцы бартæ.

5. Бадилатæн бар нæй хъалон агурын хъæутæй, цалынмæ разы цы тæрхойнæгтыл сысты, уыдон бæлвырд сæххæст кæной, уый фæстæ та сæ рагон бартæ хъуамæ сæхи бауой.

6. Алы хъæуæй дæр иу бадилон æмæ дыууæ хистæры Уырысы æфсæдты хицаумæ хъуамæ фæзыной, цæмæй сæ фидыды бадзырд фидаргонд æрцæуа.

7. Уый агъоммæ дыгуры иугонд 30 хъæуæй бадилатæ æмæ хистæртæ хъуамæ ард бахæрой, стæй къухфысты бæсты фидыд дзырдыбын сæ æнгуылдзтæ сæвæрой.

Хъалхайæгтæ тæрхонгонд æрцыдысты иууылдæр, æмæ та бадилатæ æмæ дыгуры æхсæн фидыд сфидар.

Сæ кæрæдзимæ хæларæй куыд ракастысты, минæвардзинадæй бузныг кæй фæсты, зæрдæнцойæ фæйнæрдæм кæй цыдысты, уыдæттæ æвдыстой, дыууæрдыгæй дæр сын æмхуызон æхсызгон кæй уыди сæ зæрдæтæн. Уыцы хуызæнæй, дæсгай азты фæхъаугъа кæныны фæстæ, Дыгургомы фидыд æмæ ивддзинад ралæууыд. Дыууæрдыгæй дæр мын радтой æмбæлттæ, æмæ æз мæ хъзахъхъы къамандæ фæстæмæ арвыстон, ныууагътон ма дзы цыппар лæджы: хъзахъхъы бæсты та мæхицæн хъахъхъæнæг къорд скодтон хæххон адæмæй.

Уыцы адæм сæхи кæй радтой, уый фæдыл суæгъд нырма кæй нæ зыдтам, ахæм цæуæн Имеретмæ хæхтыл. Ирыстонæй Уырысыл æртæ мин адæймагæй фылдæр бафтыд. Цæрынц Чысыл æмæ Стыр Кæсæджы хæдчъылдыммæ, æмæ бахъуаджы сахат уыдон се 'ххуысы хай бакæндзысты, цæмæй ацы æнæнцой адæммæ (ома Кæсæгмæ) æндæр хъуыдытæ æрцæуа.

Ирыстон минерал æмæ металлтæй (хæзнатæй) ныфс æвæры. Къуылыпыйад дзы æрмæст уый уыдзæн, æмæ сæм хъæд арæх хæстæг нæй. Хъæд цы ран ис, уырæм цæуын та зынвæдæттæ къуылымпы кæндзысты. Æз дзы алы ран дæр ссардтон хæзнайы дуртæ. Фæлæ Уæлладжыры сызгъæрин змис куыдæй хуыдтой, афтæ мæм нæ фæзынди. Уæлладжыры хистæртæ йæ иуы уæрмы ссардтой. Йæ кæмæн айхъуыст уыцы Урсдойнаг зды, дзыллæ сæхицæн нæмгуытæ кæмæй кодтой, уый бирæ фыдæбæтты фæстæ, æз амондджын ард скодтон.

Урсдон, кәәнә йә Терчы был ссардәуыд кәй дзырдтой, уый бынтон мәнг у. Ис иу хохы әфцәг, хурныгуыләнәй хурскәсәны 'рдәм Уәлләджыры коммә чи әфтауы, уыцы әфцәгәй цәгатварс фәци размә чи рацыд иу ахәм бәрзонд. Бәрзондыл дыууә мәсчъы доны әнхъәвзынц цәгат әмә хурскәсәны, стәй йә цыма гәрдгә дәр акодтой, уыйау. Уымән йә фәстә, хохы фахсыл иу чысыл нәзы хъәд, әрмәст дзы иунәг уый ис ацы хъәдәй афтид бәстә. Уыцы хъәд фаг уайд чысыл хоххәзнаты куыстән. Хохәй хәзнадур цәй бәрц хъәуид, уый 15 версы цәгатварсмә хохрәбынты тархъәдмә ластәуыд кусәг фосыл. Ам хәзнакусән хәдзар саразынән әдас әмә рәвдз ран уйдаид. Минералты зыны әвзист, мышьяк, зды әмә сондон әмхәццә, стәй ныфс әвәры хъәздыг әфтиагәй, уымә ис әргом ран. Йә фыццаг фәдыл ын гуырдызыйәгты руаджы фәхәст дән; куыд дзырдтой, уымә гәсгә уыдон кодтой сәудәджердзинад әмә сәмбәлдысты мә фарсмә. Имеретәй чи ралыгъд, иу ахәм къорд боны фәци уыдонмә, әрбацыди мәнмә әмә куырдата, әз әй куыд бахъахъхәнон. Әз уый фарстон, цы куыстгәнәг сты гуырдызыйәгтә; стәй сын бафәдзәхстон хәххон дзылләйә арәхдәр кәйтимә әмбәлынц, уыдонәй мын искәй куыд бацамона. Уый мәм иу ләппу-ләдджы әрбахуыдта, уымән бирә зәрдәтә куы бавәрдтон, стәй мын мә ләвар куы айста, уәд сәргом кодта, дуртә кәй әмбырд кәнынц. Дыккаг бон мын, тәрсгә-ризгәйә, хәзна дуртә әрбахаста әмә мын загъта, куыддәр әй схъәр кәнон, афтә удыгас нал баззайдзән. Ләвәртты руаджы мыл фәиузәрдыг, бацамыдта мын ран, бирә дзыхъхъытә къахт кәм уыди, әнәзивәг хәзнаагурәджды куыст.

Дарддәр абалцы агъоммә, әз хъавын, Дыгуры

хъалгъатæ фæбæлвырд кæныны тыххæй, уыдонæн сæ истори æрæмысын, сеппæт дæр кæй зонынц, уыцы таурæгъты куыд баззад, уымæ гæстæ. Дыгургомы иннæ Ирыстоны уæлдай дзыллæйы хицауад рагæй нал уыди демократ уагыл арæст, уырдаæм бадилатæ кæй бафтыдысты, уый тыххæй. Фыццаг рæстæджы уыдон бынтон сæрибарæй цардысты, раздæуджытæн æвзæрстой сæхи астæуæй скуыхт лæгтæ, уыдон сын уыдысты сæ сæрылхæцæг æмæ тæрхонгæнæг дæр. Адæм сæ хастой барвæндонæй, æмæ сын уыцы фæтк нæдæр хæсыл нымад уыди, нæдæр сын фыдæй фыртмæ цыди. Уыцы бартæ сын лæвæрд уыдысты се ‘сгуйхт хъуыддæгт ы сæраппонд, сæ хорз ном та сын сæ фидар кодта. Сгуйхт адæмæн сæ фæстаг дæр, стæй сæ номдзыддæры зарæг ма кодтой хохы цæрæг адæм. Гарниск дон Æрæфыл кæм бафты, Стыр Дыгурмæ бацæуынæн йæ нарæджы, уыцы ран ын йæ ингæн кадджын кæнынц ныр дæр ма; уый та бæрæг у уымæй, æмæ ингæныл сагъд ис цъæх къалиутæ, стæй дзы æрхæссынц нывондтæ. Ингæн дæргъæццон – тымбыл, æвæрд ыл ис дуртæ, цæгатварс та дзы бирæ стыр къæйдуртæ сагъд, аннæ сгуйхт адæмы ингæнтæн æвдисæн. Уыдоныл фыст нæй, амад дæр не сты. Бадилаты æрбацыды фæстæ уыцы æгъдауныуагътой, æмæ бадилатæ уыуыл архайдтой, цæмæй сæхицы бафæндыдаид, уый кодтаиккой. Бадилатæ уыдысты дыууæ æфсымæры, Мадзарыханы цотæй. Мадзар куы фæпырх, уый фæстæ уыдон бафтыдысты æнцад Дыгургоммæ æмæ сысты йæ хицæуттæ. Уыцы ран сæ хорз суазæг кодтой, стæй хохы фахсæн йæ хуссар къуымы æрцардысты, Гæрниск-доны коммæ фæндаг кæцæй цыди. Уыдон кодтой зæххы куыст нарагæн йæ бацæуæны иу мæгуыр æмæ чысыл гæппæлыл, дыууæ сæдæ къæхдзæфмæ æввахс йæ алыварс. Ныр дæр ма ацы дзæгъæл бынат хуыйны Бадилаты хуым. Нарæджы

тигъыл куыд цардысты, уымæ гæсгæ уыдон хъахъхъæдтой бацæуæн æмæ сын уымæ гæсгæ барвæндонæй хуынтæ кодтой сæ гуыбыны хардзæн; уыцы хъахъхъæд æмæ уыцы хуынтæ фыдæй-фыртмæ цыдысты. Иуæй-иу цæрæнтæ хъахъхъæнын, стæй фидæрттæ мыггæгты бартыл нымад кæй уыдысты, уыцы фæтк ма æз Гуырдыстоны бирæ рæтты бафиппайдтон. Лæбурд æмæ тыхистыты-иу уыдон раздæуæг уыдысты, æмæ уый сæраппонд сæ ис бирæ, стæй сысты цæстыахадгæ. Æдых мыггæгтæн сæ сæрылхæцæг уыдысты æмæ сæм уый руаджы адæм сæхи здæхтой, алы ран дæр дзырдадзæугæ сæхи скодтой, æмæ чысылгай-чысылгай Дыгуры хъахъхъæнæгæй адæмы сæр систы. Сæ тых куыд рæзыд сæ фæдонты фæрцы, афтæ стырдаер кæнын байдыдтой адæммæ сæ домæнтæ. Кæсæджимæ сæхи кæй сбастой, семæ хæстæджытæ кæй кодтой, уый фæдыл, уыдонæн æлдары бартыл хæцын байдыдтой æмæ сæхи æлдæртты æмсæр хуыдтой. Уыдон куыд дзырдтой, афтæмæй сын æлдардзинады бартæ радта грекы паддзах, стæй баххуыс кодтой грекы æфсæдтæн Кавказы хæхтыл ацæуыны тыххæй, перс сын хуссарварс дард рæстæгмæ сæ фæндæгтæ куы сæхгæдтой, уæд. Хъуыддаг æцæгæй дæр йæхи афтæ амыдта æмæ Дыгуры хистæртæ рацыдысты хистæр æфсымæрæй, бадилатæ та кæстæрæй. Дзырдтой, хистæр æфсымæр бадти иу рæсугъд бæхыл, кæстæр та хæргæфсыл. Диссагдæр æмæ каджындæр сæм уыди хæргæфсыл бадæгæй бæхыл бадæг, хæргæфс та каджын уыди æрмæст Мадзары. Хистæр баздæхт æмæ ацы ран хæргæфсыл сбæдт, хæхты йын хуыздæр куыд арæхст, уый фæдыл, кæстæр та хъал бæдт скодта хистæры бæхыл æмæ сын адæм уæлдай кад скодтой. Уый уын æмбисондæн дзуринаг!

Хъуыддаг та æцæгæн дæр афтæ рауадаид, æмæ хистæр адæмимæ æмуддæр æрцард æмæ байдыдта зæххы куыст; кæстæр та хатти быдырты, зыдтой йæ Кæсæджы, кæсгон æлдары чызджы ракуырдатæ æмæ йæ фыццаг усы æд сывæллæттæ кусæджы бынаты æрæвæрдта. Уыцы устыты хонын байдыдтой хъуымыйаг, сæ зæнæджы та тумы адæмы хатт. Сæ номылустыты зæнæг, фæстагмæ бирæ устытæ кæй хастой уый руаджы стыхджын кодтой ацы адæмы хатт. Номылустыты зæнæг бадилатæн уыдысты сæ салдат æмæ сæ сæрылхæцæг, стæй сын сæ мыздмæ истой ивары æхца, цæмæ гæсгæ сæм бадилатæ уыдысты бардарæг, стæй сын хай дæр кодтой; уый тыххæй та æцæг устыты зæнæгæн æвæрд сыл цы хъалон уыди, уымæй уыдаид кой цытгæнæг сæ бахъуыды сахат. Сайд куы 'рцыдаид (дауд, йæ æфхæрд), уæд æй бадилатæн фыстой фараст æвæрæй, тумайæн æхсæзæвæрæй, хистæрæн та æртывæрæй, уыцы уагыл арæзт æрцыдысты иннæ уæлахиззинадтæ дæр, фæлæ фæтк фесты ног дуджы. Бадилаты мыггаг фылдæргæнгæ куыд цыди, афтæ фылдæргæнгæ цыди адæмы хъалон дæр, стæй уæззаудæр кодтой сæ зындзинадтæ дæр. Æрмæст тумæ-адæмы хатт, хистæртæ æмæ æнауи адæм кодтой зæххы куыст æмæ фосы куыст быдыры арыхыты æмæ уымыты сæхи фосджынтæ æмæ зæххджынтæ скодтой. Бадилатæн фæтк нæ уыд, æлдæрттæм куыннæ уыди, афтæ, дзугтæ дарын, зæххытыл хæцын æмæ дзугтæ дарын, фæлæ истой хъалон, стæй стыгътой Дыгуры дзыллæйы, кæсæджы руаджы кæуыл фæуæлахиз сты. Кæсæджы сæхимæ здæхтой, лæвæрттæ сын кодтой сæхи дзыллæйæ ахæмты, æдых, йæ æнахъом чи уыдысты, сæ ис, сæ бон та сын иу сæхи бакодтой æмæ сæм кæсын кодтой сæ кусджыты. Кæсæджимæ кæй бахæстæджытæ

сты, уый фæдыл райстой пысылмон дин, фæлæ уый бæрц
уидæгтæ се 'хсæн нæма ауагъта.

Дыгур знагдзинад дарынц Кæсæгмæ, уымæн æмæ
уыдон руаджы уыдысты æфхæрды бынаты. Фæстаг
змæсты, стæй фæстаг хатт кæсæг нæ арæнтæм куы
балæбурдтой, уæд бадилатæ архайдтой Кæсæджимæ адæм
дæр лæбурæг куыд уыдаиккой, стæй сæ кæсæджы фарс
тыхæй ныллæууын кæнынмæ хъавыдысты. Бадилатæ
бынаты куынæ уыдысты, кæсæгæн куы æххуыс кодтой,
фыццаг хатт, уæд баиу сты адæм, æмæ кæсæг бынтон састы
бынаты куы баззадысты Балхъы доны былыл, уый фæстæ
Дыгур цы уыдысты, уымæй баиу кодтой сæхи тыхдзинады
ныхмæ æмæ уыцы змæст нал банцад, цалынмæ цы фидыды
кой кодтам, уый æрцыд, уалынмæ.

Ивд æрцыд Ленинграды 30/III-32 азы;
Урсыл фыст æй ракодтон Æрыдоны;
куыст фæци 20/VIII-32 азы.

**1781 г. июля 19. – Рапорт капитана Штедера
о крестьянском движении в Дигории и присоединении
Западной Осетии к России**

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ ГОСПОДИНУ ГЕНЕРАЛУ
И КАВАЛЕРУ ФОН ФАБРИЦИАНУ РАПОРТ ОТ КАПИТА-
НА ФОН ШТЕДЕРА

13-го июля после отосланного рапорта вашему пре-
восходительству я подготовился поехать в глубь гор,
хотя мне очень отсоветывали мое опасное предприятие.
Вследствие узкой пешеходной тропы и перехода бадилаты
окапывались и делали вылазки. По моему мнению не
оставалось ничего другого – или потерять дигоров и воз-
вратиться в Моздок, или же с большими усилиями про-
двигаться вперед до дигоров.

В полдень я приказал обеим деревням Кубати под стра-
хом штрафа дать мне от каждого двора по одному мужчи-
не для конвоя. В то же время подготовил я для всех дере-
вень вблизи от степи точно такой же приказ и назначил
им в этих горах, по направлению к Дигору, место сбора.

К вечеру прибыл я в назначенное место приблизи-
тельно с двумястами горцев и 10-го казаками. С насту-
плением ночи прибыла ко мне другая колонна из Дурду-
ра и перед наступлением дня такая же из Каре-
чау. Мое прикрытие составляло до 500 человек. С наступлением
дня двинулся я тотчас же вперед, не дожидаясь осталь-
ного отряда, который должен был составлять такое же
количество людей. Ночью я послал в горские деревни
приказ с наступлением дня выйти мне навстречу и за-
нять проходы – прежде, чем их займут бадилаты. Все
проходило счастливым образом.

В полдень я прошел через проход и прибыл в Дигор. Об этой неожиданности бадилаты покинули место своего сборища и убежали на высочайшие горы, в свои башни. Я отпустил свой конвой и оставил только узденей, которые с жителями Дигора, окружавшими меня, составляли шестьсот человек.

15-го и 16-го я покори́л бадилатов, убедив их в оставлении на свободе и обещав начать переговоры с народами. 17-го начались переговоры бадилатов, Тума и общин. За это время я постарался привлечь соседей дигоров со стороны России и дигорский народ, чтобы при их поддержке ослабить бадилатов.

После 17-го я заполучил благодаря угрозам доброте логуров, донифаров, кумбулов и фарзакау, которые принесли присягу вместе с дигорами и объявили себя верно-подданными России.

Эти деревни являются маленькими республиками, которые считались их соседями благодаря их прочному положению непреодолимыми, и с незапамятных времен жили во вражде с дигорами. Они хвалились пещерой, в которой святой Николай появляется ночью в виде света, и в образе орла – днем. Она расположена недалеко от лезгуров, в ней нет ничего удивительного, кроме массы стрел и пуль, которые приносятся в жертву св. Николаю, когда кто-нибудь посещает пещеру или намеревается сражаться. Жители соседних местностей посещают эту пещеру осенью, когда святой спускается в определенном месте в этот праздник и показывается всем.

От старейших лезгуров по этому случаю слышатся жалобы, что 12 деревень валагиров, которые приносили по овец из каждой деревни святому Николаю, теперь, как люди без религии и веры, даже не приносят и ягнен-

ка. Как только эти республиканцы сражаются со своими соседями, святой в образе орла летит перед ними и они побеждают. Это заставляет считать эту местность святым местом.

На высокой снеговой горе черкесы и с ними башианеры, уздени, балкары (или же малкары) вначале были объединены с бадилатами, чтобы сообща сопротивляться России и дигорам. Благодаря тайной интриге мне повезло отделить их от бадилатов. Для этой цели я воспользовался Бецба, из узденей, которого черкесы с хитрой головой считают происходящим из наиболее знаменитой и победоносной наций, почитаемого за его большие разбойничьи дела. Он принес присягу вместе с дигорами, объединился с общинниками и требует принесения формальной присяги в верноподданстве. Он служил с большим усердием в пользу России, чтобы этим заслужить милость вашего превосходительства и прощение его прежних проступков против русских подданных и имеретинов. Я обещал ему доложить вашему превосходительству, так как счастливый успех всего предприятия (операции) произошел благодаря ему.

19-ое было счастливым днем, так как в это время был опять восстановлен мир всего дигорского района, вплоть до лезгин и в Имеретии, вплоть до высочайших снеговых гор, все объявили себя верноподданными и мне не оставалось ничего иного, как объявить форму присяги для формального ее принесения. Вместо этого эти национальности приняли все вместе обязательство присяги посвоим старым обычаем, признали себя как верноподданные России и обязались преследовать сообща перебежчиков. Эту присягу принесли расположенные вблизи степи I) Ка-

бан, 2) Карчау, 3) Вашилов, 4) Тумакашесдирдур, 5,6,7) две деревни Кубати, в глубине гор, 8) Заделеске, 9) Битчси, 10) Цинис, 11) и 12) две деревни Нарри, 13) Лесгор, 14) Дони-фарс, 15) Комбуль, 16) Фарза каны, 17) Гасион, 18) Ачсау, 19) Фаризцат, 20) Калейра, 21) Чури-кау, 22) Марсиске, 23) Гарниске, 24) Голак, 25) Фарискатгунцар, 26) Камат, 27) Окач, 28) Кальниш, 29) Мастинок, 30) Танит, 31) Козак, 32) Зебой, 33) Фискау, 34) Оказ, 35) Чироч, 36) Толар, 37) Далиат, 38) Вис, 39) Камунта, 40) Штурфас, 41) Далакау, 42) Валлахузар, 43) Шинаж, 44) Бекита, 45) Новоқан, 46) Аш-заргин, 47) Кусхан.

Точно также деревни тех черкесов и с ними малькары просили о милости – быть под русской защитой и объявили себя, как верноподданные. Таким образом, мир и спокойствие восстановлены повсеместно ко всеобщему довольству местных национальностей. Они благодарят также ваше превосходительство за милость, как они выражаются, которой они не получили ни от одного губернатора и генерала – видеть между собой восстановленное всеобщее спокойствие (мир).

Я направил бы вашему превосходительству наиболее знатных с моим подробным рапортом, если бы они не просили меня отложить это из-за домашних дел, упущенных вследствие распрь и требующих восстановления, а также отчасти приказа вашего превосходительства о выступлении, заставил меня отменить свое решение и оставить это дело до моего возвращения из Имеретии.

Завтра, 20-го июля, направляюсь рано утром в сопровождении бадилатов, дигоров и черкесов с дружественными подданными в Имеретию.

Распри между бадилатами и узденями дигорского района закончены по следующим пунктам:

1. Те бадилаты, которые еще не приносили клятву, должны принести присягу.

2. Ныне существующие бадилаты обязаны без возражений вернуть все отнятое силой, не по прежним, старым обычаям – как людей, так и скот, поля, дома и прочее.

3. До осени все выплатить и это начать немедленно.

4. Бадилаты, которые не возместили и не уплатили, до возмещения не получают обратно своего и не смогут возвратиться.

5. Наоборот, уздени и дигоры, которые по старым обычаям и обрядам уплатили сборы, так как это было во времена их отцов и предков.

6. Исключая некоторые обычаи отцов, все должны быть представлены вашему превосходительству для решения – должны ли они быть оставлены или же нет, с каким решением должны примириться обе стороны.

Как три пункта:

1. Кто побьет бадилатов, платят деньги.

2. Кто обокрадет бадилатов, платит 9 раз вдвойне,

3. Право гостя тем бадилатом, которые бегут из-за ссоры.

Уздени соглашаются с этим и хотят дать.

1. Кто побьет бадилатов – одну лошадь.

2. Кто обокрадет бадилатов – платит 6 раз вдвойне.

3. Кто ссорится, должен предоставить на решение России и 3 – бадилатам.

Этот пункт бадилаты допускают. Послед того, как все споры были разрешены 19-го, народ придумал на другой день 6-ой пункт, так что почти был нарушен весь мир и с большим трудом я смог внести это решение вашего превосходительства.

Помета на л. 242: Получено 29 июля 1781 г.

ЦГАДА.Ф. Госархив, разряд ХХШ, д.9, ч.14, лл. 242-246.

На немецком языке. Перевод Н.С.Чефрановой.

Опубл.: Русско-Осетинские отношения. Сборник документов в 2-х томах. Т.П.1764-1784 гг. Составитель М.М.Блиев. Орджоникидзе,1984. С.395-398.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

1781 г. июля 20. – Договор между крестьянами и феодалами, достигнутый в ходе крестьянского движения в Дигории, в изложении капитана Штедера.

1781 года июля 20 дня в присутствии моем в порученном от его превосходительства господина генерал-майора и кавалера Федора Ивановича Фабрициана Дигорского уезда о народах комиссии, где в продолжении моего следования чрез вышеописанный уезд и по прибытии в местечке Стана имели собрание, как уздени и черного народа, так и бадилаты, и при разбирательстве моем реченные уздени и бадилаты, торжественно между собою и помирились. Из означенных же бадилатов, кои пред сим не присегали, а ныне верноподданство России присегают обезались. Но при том сим обезательством уверяем в том, что причиненные пред сим нами, бадилатами, помянутым узденям и черному народу обид с усилением сверх обычаев, отнятых скота и протчего за положенного нами по согласию узденей сроку, то есть осени без всяких отговорок без остатку возвратить обязуемся. А естли кто из нас, бадилатов, до показанного срока не заплатит, то таковым от народа обыкновенной обычай и податей ничего не давать, что ж касается о наших отцовских и дедовских с узденями и черным народом обычаев по возврате господина капитана Штедера из Имеретии с каждой фамилии по одному человеку бадилатов, равно и узденей, к его превосходительству

тельству господину генерал-майору и кавалеру Федору Ивановичу Фабрициану ехать обещаемся и что о наших обычаях соизволено будет резолюциею со обеих сторон довольными остаемся, во верность сего под сим вместо подписки приложили свои чернильные знаки:

бадилаты	уздений
Коргома Бескентзов Кильчука Чангиреев Актола Чоков Алий Шахатов Мисост Каракавов Бадза Кабанов Андемир Афаев	Хату Малаков Нагий Баисов Башил Кучуков

ЦГАДА, Ф. Госархив, разряд 23, д.9 ,ч.14, лл.247-248.

Опубл.: Русско-осетинские отношения в XVIII в. Т. II. С.399.